

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLÂK BİLGİSİ
ÖĞRETMENLİĞİ BÖLÜMÜ**

**HADİS İLMİ
İLE
DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM
YÖNTEMLERİNİN MUKAYESESİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Kerime ŞEREF

BURSA 2007

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLÂK BİLGİSİ
ÖĞRETMENLİĞİ BÖLÜMÜ

HADİS İLMİ
İLE
DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM
YÖNTEMLERİNİN MUKAYESESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Kerime ŞEREF

Danışman

Doç. Dr. İbrahim HATİBOĞLU

BURSA 2007

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği Bölümü'nde. 2004319 numaralı Kerime ŞEREF 'in hazırladığı “Hadis İlmî İle Diğer İslâmî İlimlerin Eğitim-Öğretim Yöntemlerinin Mukayesesi” konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı,/...../20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı/başarısız) olduğuna(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Sınav Komisyonu Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye (Tez Danışmanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Ana Bilim Dalı Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

...../...../ 20.....

Enstitü Müdürü
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖZET

Yazar : Kerime ŞEREF
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölümü : İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği Bölümü
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı :
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışmanı : Doç. Dr. İbrahim HATİBOĞLU

HADİS İLMİ İLE DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNİN MUKAYESESİ

İslâm dini, ilim tahsilinde niyetin öncelikle Allah rızasını kazanmak olması, ilmin kişiye fayda sağlamak ve amel etmek için öğrenilmesi, iyi ve doğru bilginin herkesten alınabileceği gibi sebeplerle kısa zamanda bir ilim ve kültür medeniyeti hâline gelmiş, bu hususlara dikkat ettiği sürece gelişmiş, dikkat etmediğinde ise gerilemiştir.

Araştırma kapsamında İslâm eğitim geleneğinin oluşumu ile birlikte Kur'an, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf ilimlerinde eğitim-öğretim yöntemleri incelenmiştir.

İslâm eğitiminde ilim öğrenen ve öğreten kişinin dikkat etmesi gereken hususlar konusunda ilk asırlardaki Müslümanların gösterdikleri hassasiyet, İslâm kültürüne ait başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler olmak üzere temel eserlerin güvenilir bir şekilde günümüze aktarılmasını sağlamıştır.

İslâm eğitim sistemine dair ilk dönemlerde yazılmış kitaplar incelendiğinde adâb ve erkân konusunda öğretmen ve öğrencide bulunması gereken vasıflarla hadis eğitim-öğretiminde kabul edilen esaslar arasında büyük benzerlikler olduğu görülmektedir. Hadis öğrenim ve öğretim adâbı ile ilgili eserlerin İslâm eğitimine dair yazılmış eserlerden önce kaleme alınmış olması, İslâm eğitim sisteminin şekillenmesinde hadis ilminin de katkısı olduğunu göstermektedir.

Araştırma esnasında daha çok İslâm tarihinin ilk dönemlerinde yazılmış kaynaklar incelenmiş, klâsik eğitim-öğretim yöntemleri üzerinde durulmuş, tezin son bölümünde temel İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemlerindeki benzer ve farklı noktalar vurgulanarak hadis ilminin diğer İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemlerinin oluşumuna etkisine değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler

İslâm Hadis Eğitim Adâp İlim Öğretmen Öğrenci

SUMMARY

Author : Kerime ŞEREF
University : [Uludağ Üniversitesi](#)
Institute : Institute of Social Sciences
Main Discipline : İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği Bölümü
Attribute of Thesis : Master Thesis
Page Count :
Graduation Date :
Thesis Supervisor : Doç.Dr.İbrahim HATİBOĞLU

COMPARISON BETWEEN THE EDUCATION METHODS OF THE HADITH SCIENCE AND THE OTHER ISLAMIC SCIENCES

The religion of Islam became a civilization of science and culture within a short time due to some reasons, such as accepting sake of Allah as intention initially, learning science in order to benefit from and practice it, and right and true knowledge as obtainable from anybody, and then it has developed as soon as it has cared about these points, on the contrary, it has retrogressed as soon as it has not.

In the scope of the research, it is studied on the formation of tradition of Islamic education and also education methods in the sciences of the Qur'an, Hadith, Islamic Law, Islamic theology and Islamic mysticism.

In the Islamic education, Muslims' attention in the early centuries to the subjects about which student and teacher must careful has caused to transmission of fundamental sources of Islamic culture -above all, the Qur'an and the Hadiths- to the present time safely.

If early books about Islamic Education System are scrutinized, it will be obvious that there are great similarities between essential qualifications of instructor and student about norms and methods (adab and arkan) and accepted principles in the Hadith Education. Written works on the norms of Hadith Education before the works on Islamic Education show contribution of science of Hadith in the formation of Islamic Education System.

In the research, it is studied on the sources written in the early centuries of Islam, and deliberated on the traditional education methods. In the last chapter of the dissertation, it is indicated influence of science of Hadith on the teaching of the other Islamic Sciences, emphasizing on similarities and differences among methods of fundamental Islamic Sciences.

Key Words

Islam Hadith Education Good manners Science Teacher Student

ÖNSÖZ

Hadis ilminin İslâm eğitim sisteminin oluşumuna etkisini konu alan bu araştırma, İslâmî ilimlerin kendilerine has eğitim-öğretim yöntemlerinin oluşumunda hadis âlimlerinin zaman içerisinde belirlediği kriterlerin etkisini ortaya koymaktadır. Bazı ilim dallarında daha yoğun bir şekilde etkin olan eğitim-öğretim yöntemlerinin hepsinin hadis ilminde kullanıldığı görülmektedir.

Araştırma esnasında bazı ilim dallarında faydalanılan kaynakların yetersizliği, karşılaştırma yapılabilecek konuları seçme konusunda yaşanan zorluklar, konuların İslâmî ilimlerin tarihi gelişim sürecini anlatan eserlerde dağınık bir hâlde bulunması araştırmanın istenilen mükemmellikte olmasını engellemiştir. İlim adamlarının bu konu üzerinde modern eğitim sistemlerini de dâhil ederek, mukayeseli bir şekilde daha geniş araştırmalar yapması gerekmektedir.

Araştırma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde hadis öğretim usûllerinin oluşumuna dair kısaca tarihî bir bilgi verilmiş, İslâmî ilimler hakkında bilgi veren ve İslâm eğitim sistemine dair temel kaynaklara değinilmiş, Kur'an, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf alanlarında adâp ile ilgili bilgi veren eserlerin isimleri zikredilmiştir.

Birinci bölümde öğrenim-öğretim hedefleri açısından İslâm eğitimi ve İslâmî ilimler incelenmiş, İslâm'ın doğuşuyla birlikte tarih içerisinde değişen ilim anlayışına yer verilmiş, İslâmî ilimlerde bilgi edinmek için kullanılan kaynaklar ele alınmıştır. Bilgi edinmede alıcı ve verici olan kişiler bağlamında İslâmî ilimlerde öğretmen ve öğrenci yerine kullanılan terimlere değinilmiştir.

İkinci bölümde genel olarak İslâm eğitimi alanında, özelde ise İslâmî ilimlerin her birinde hoca ve talebenin karakteri ve ahlâkî davranışları ile ilgili esaslar ve ders

esnasında uyulması gereken kurallar belirtilmiştir. İslâm âlimlerinin ilmî açıdan topluma örnek olacak kişide aradığı özellikler ve ilim tâliplerinde bulunması gereken vasıflar temel İslâmî ilimlerde ayrı ayrı işlenmiştir. Daha sonra İslâm eğitim sistemi ve İslâmî ilimlerde kullanılan eğitim-öğretim yöntemleri incelenerek, İslâm tarihi içerisinde teşekkül etmiş eğitim-öğretim müesseseleri hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde genel bir değerlendirme yapılmış, hadis ilmi ile diğer İslâmî ilimler arasında eğitim-öğretim yöntemleri hususundaki benzerlikler ve farklılıklar vurgulanarak hadis ilminin diğer İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemlerinin oluşumuna katkısı incelenmiştir.

Tezin hazırlanma aşamasında desteğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. İbrahim HATİBOĞLU'na, Prof. Dr. Mustafa KARA Bey'e, Doç. Dr. Çağfer KARADAŞ Bey'e, teze biçimsel olarak son şeklinin verilmesinde emeği geçen Hüseyin KARABEY'e, arkadaşlarım Fatma GÖKDAĞ ve Seda ENSARİOĞLU'na teşekkürlerimi sunarım.

Bursa - 2007

Kerime ŞEREF

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ÖZET	III
SUMMARY	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	XI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM ÖĞRENİM-ÖĞRETİM HEDEFLERİ AÇISINDAN İSLÂMÎ İLİMLER	7
I. ÖĞRENİM-ÖĞRETİM HEDEFLERİ AÇISINDAN İSLÂMÎ İLİMLER	8
A. İslâm Eğitiminin Hedefi	8
B. İslâmî İlimlerin Öğrenim-Öğretim Hedefleri	8
1. Kur'ân ilimlerinin öğrenim-öğretim hedefleri	8
2. Hadis ilminin öğrenim-öğretim hedefleri	9
3. Fıkıh ilminin öğrenim-öğretim hedefleri	11
4. Kelâm ilminin öğrenim-öğretim hedefleri	12
5. Tasavvuf ilminin öğrenim-öğretim hedefleri	13
II. İSLÂMÎ İLİMLERDE BİLGİNİN DEĞERİ VE KAYNAKLARI	14
A. İslâm Eğitim-Öğretiminde Bilginin Değeri	14
B. İslâmî İlimlerde Bilginin Kaynakları	21
1. Kur'ân-ı Kerîm'in kaynağı	21
2. Sünnetin kaynağı	21
3. Fıkıh ilminin kaynakları	22

4. Kelâm ilminin kaynakları _____	23
5. Tasavvuf ilminin kaynakları _____	25
III. İSLÂMÎ İLİMLERDE ÖĞRETİM-ÖĞRENİM TERMİNOLOJİLERİ _____	26
A. Kur'ân-ı Kerim _____	28
B. Hadis _____	29
C. Fıkıh _____	30
D. Kelâm _____	31
E. Tasavvuf _____	32
<i>İKİNCİ BÖLÜM ÖĞRENİM-ÖĞRETİM SÜRECİNDE HOCA-TALEBE-MECLİS BİRLİKTELİĞİ _____</i>	35
I. İSLÂMÎ İLİMLERDE ÖĞRETMEN VE ÖĞRENCİDE BULUNMASI	
GEREKEN VASIFLAR _____	36
A. Öğretmende Bulunması Gereken Vasıflar _____	36
1. Öğretmenin karakteriyle ilgili olan vasıfları _____	37
2. Ders anlatış biçimiyle ilgili vasıfları _____	41
3. İslâm âlimlerinde aranan özellikler _____	44
a) Kur'an öğreticisinde aranan özellikler _____	44
b) Muhaddiste aranan özellikler _____	45
c) Fakîhte aranan özellikler _____	51
d) Müteteklimde aranan özellikler _____	54
e) Mutasavvıfta aranan özellikler _____	56
B. Öğrencide Bulunması Gereken Vasıflar _____	58
1. Öğrencinin karakteriyle ilgili olan vasıfları _____	58
2. Öğrencinin öğrenmesini etkileyen hususlar _____	61
3. İslâmî ilimlere göre öğrencide bulunması gereken vasıflar _____	66
a) Kur'ân öğrencisinde aranan vasıflar _____	67
b) Hadis tâlibinde aranan vasıflar _____	69
c) Mütefekkihte aranan vasıflar _____	74
d) Kelâm öğrencisinde aranan vasıflar _____	75
e) Sûfide aranan vasıflar _____	76
II. İSLÂM'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ _____	80
A. İslâm Eğitim Sisteminde Eğitim-Öğretim Yöntemleri _____	80
B. İslâmî İlimlere Göre Eğitim-Öğretim Yöntemleri _____	84
1. Kur'ân-ı Kerîm öğretimi _____	84
2. Hadis öğretimi _____	87
3. Fıkıh öğretimi _____	91
4. Kelâm öğretimi _____	94

5. Tasavvuf eğitimi _____	96
III. İSLÂM'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM MÜESSESELERİ VE ÖĞRENMEYE ETKİSİ _____	98
A. İslâm'da Eğitim-Öğretim Müesseselerinin Sistemleşmesi _____	101
1. Medreselerin kurulması _____	102
2. Dârülkurrâlar _____	103
3. Huzur dersleri _____	103
4. Dârülhadisler _____	104
5. Tekkeler _____	104
B. Ders Meclisinin Öğrenmeye Etkisi _____	106
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ AÇISINDAN İSLÂMÎ İLİMLER ARASI ETKİLEŞİM _____	110
I. HADİS İLMİ İLE DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN ÖĞRENİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNİN BENZERLİKLERİ _____	111
II. DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN HADİS EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNDEN AYRILDIĞI HUSUSLAR _____	118
III. HADİS İLMİNİN DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNİN OLUŞUMUNA ETKİSİ _____	121
SONUÇ _____	128
BİBLİYOGRAFYA _____	130
ÖZGEÇMİŞ _____	137

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: adı geçen makale
<i>a.s.</i>	: ‘aleyhisselâm
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü. İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>b.</i>	: bin
<i>bkz.</i>	: bakınız
<i>bs.</i>	: baskı
<i>c.</i>	: cilt
<i>çev.</i>	: çeviren, tercüme eden
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>haz.</i>	: hazırlayan
<i>Hz.</i>	: hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İ.Ü. İ.F.D.	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı
<i>nşr.</i>	: neşreden
<i>r.a.</i>	: radiyallâhu ‘anh
<i>s.</i>	: sayfa
<i>s.a.v.</i>	: sallallahu aleyhi ve selem
<i>sdl.</i>	: sadeleştiren
<i>ss.</i>	: sayfadan sayfaya
S.Ü.İ.F.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
<i>sy.</i>	: sayı
<i>thk.</i>	: tahkik
<i>ts.</i>	: tarihsiz
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
U.Ü.B.E.	: Uludağ Üniversitesi Basımevi
U.Ü. İ.F.D.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>v.</i>	: vefatı
<i>vb.</i>	: ve benzeri
<i>vs.</i>	: vesaire
<i>Yay.</i>	: Yayınları

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

ء	: ’
ث	: Š, š
ح	: Ĥ, ĥ
خ	: Ħ, ħ
ذ	: Ž, ž
ص	: Š, š
ض	: Ž, ž
ط	: T, t
ظ	: Z, z, D, d
ع	: ‘
غ	: Ğ, ğ
ق	: Q, q
آ	: Ā, ā
و	: Ū, ū
ى	: Ī, ī

Not: Transkripsiyon işaretleri bibliyografya bölümünde Arapça yazılmış eserler ve müelliflerini belirtmek için kullanılmıştır.

GİRİŞ

İslâm eğitim sistemi araştırıldığında günümüzde eğitim-öğretim alanında yapılan çalışmalara örnek teşkil ettiği, modern eğitim sisteminde kullanılan bazı metodların çok önceleri İslâm âlimleri tarafından kural ve kaidelere bağlandığı görülür.

Hız. Peygamber'in rehberliği etrafında şekillenen İslâm eğitim sistemi sözlü öğretime dayanmaktadır. Hız. Peygamber, Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla Allah Teâlâ'dan aldığı vahyi insanlara iletirken sözlü iletişimi kullanmış, Kur'an-ı Kerîm âyetleri Rasulullah'ın zihnine ve gönlüne nakşedildikten sonra müslümanlara iletilmiştir. Hız. Peygamber inen Kur'an âyetlerinin kaybolmaması için yazdırılmasına önem vermiş, yazı yazma konusunda kendisine güvendiği Müslümanları görevlendirilmiştir.

Hız. Peygamber'e olan güvenin bir sonucu olarak sahabe, -Miraç hadisesinde olduğu gibi- görmedikleri hâlde bile onun söylediği her sözü kayıtsız şartsız kabul etmiş, böylece karşılıklı güven esasına dayanan öğretmen-öğrenci ilişkisinin temelleri atılmıştır. Sahabenin özellikle dinî konularda her şeyi Allah ve Rasûlü'nün daha iyi bileceği inancı, Rasûlullah'ın her sözünü dikkatle takip etmelerine yol açmış, Kur'an-ı Kerîm âyetleri haricinde Hız. Peygamber'in söylediği sözler de büyük bir dikkatle takip edilmiştir. Hız. Peygamber'in kendi sözlerini öğrenip başkalarına aktaranlara dua etmesi sahabenin bu işi ibadet niyetiyle yapmalarına sebep olmuştur.

İlk zamanlarda Hız. Peygamber, Kur'an ile karışacağı endişesiyle kendi sözlerinin yazılmasına izin vermemişti. Ancak genç ve dikkatli olarak gördüğü Abdullah b. Amr'a, hafızasının zayıflığından şikâyet eden bazı sahabîlere, uzaktan gelip de sözlerinin kendisi için yazdırılmasını isteyen Yemenli Ebû Şah'a hadislerin yazımı konusunda izin vermiştir. Bazı devlet başkanlarına gönderdiği İslâm'a davet mektupları Hız. Peygamber'in sözlerinin hayatında iken kaydedildiğinin resmî belgeleridir.

Vefatından önce Müslümanların doğru yoldan ayrılmamaları için mektup yazmayı düşünmesi onun hadis yazımına karşı olmadığını göstermektedir.

Hiz. Peygamber hayatta iken gerekli gördüğü zamanlarda hadislerin yazımına izin vermiş olmasına rağmen, vefatından sonra sahabe hadis yazımı konusunda ihtiyatlı davranmıştır. Hiz. Ömer hadis söyleyen kişiden şahit istemiş, Hiz. Ali yemin etmesini şart koşmuş, Hiz. Aişe aynı hadisi bir başka zamanda aynı râviye sorarak râvinin hafızasını kontrol etmiştir. Bazı sahabîler de yazdıkları hadisi ezberledikten sonra imha etmişlerdir. Bazıları ise Kur'an ile karışmasını diye hadislerin tam metnini yazmıyorlar, hadisi hatırlatacak birkaç kelimeyi not alıp hadisi aktarırken bu notlarına bakıyorlardı.

Ancak zaman içerisinde dikkatsiz ve samimiyetsiz râvilerin hadisi yanlış veya eksik aktarmaları ya da kötü niyetli kişilerin hadis uydurma faaliyetinde bulunmaları neticesinde Hiz. Peygamber'e ait sözlü geleneğin kaybolmaması için hadis yazımı çalışmaları yapılmaya, ehil olan kişiler bu işle görevlendirilmeye başlandı. Hiz. Ebû Bekir bu düşünce ile yazdığı beş yüz hadisi Kur'an ile karışacağı endişesiyle yakmıştır.

Hiz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra ortaya çıkan siyasi firkalar ve batıl itikâdî mezhepler işlerine gelmeyen hadisleri inkâr etmeye, görüşlerini desteklemek için de hadis uydurmaya başladılar. İyi niyetli bazı Müslümanlar ise ortamı yumuşatmak için hadis uydurdular. Neticede birbirini tutmayan pek çok söz Hiz. Peygamber'e atfedilmeye başlandı. Bu kargaşayı önlemek için hicrî I. yüzyılın ilk yarısından itibaren hadislerin kaynağını sorma anlamına gelen 'isnâd' gündeme geldi. Böylece râvi hadisi nakleden kişilerin isimlerini Hiz. Peygamber'e kadar ulaştırıyordu. İslâm dininin ikinci temel kaynağı olarak kabul edilen hadis-i şeriflerin sahihini zayıfından ayırmak için kullanılan isnâd sistemi Müslümanlar nezdinde din ile eşdeğerde tutulmuş, dinin kâim olması isnâdın sağlamlığı ile ölçülmüştür. İsnadda adı geçen râvilerin güvenilirlik durumlarını tesbit eden 'cerh ve ta'dil' araştırmaları yapılmış, râvilerin iyi ve kötü her hâli kayda alınmıştır. Cerh ve ta'dil esnasında râvilerin ilmî yeterlilikleri, ahlâkî özellikleri, dinî hassasiyetleri, doğum ve ölüm tarihleri, kimlerden ders aldıkları, hangi şehirlere yolculuk yaptıkları gibi konulara önem verilmiştir. Böylece Hiz. Peygamber adına yalan söz söyleyenlerin tanınması ve sözlerinin ciddiye alınmaması sağlanmış oluyordu. Bu uygulama İslâm Tarihi ilmine de bilgi kaynağı sağlamıştır.

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle farklı bölgelere yerleşmiş olan sahabe, buldukları bölgelerde bildikleri hadisleri aktardılar. Böylece İslâm âleminin farklı merkezlerinde değişik hadisler bilinir hâle geldi. Hadis tâlipleri de farklı hadisleri almak için Mekke, Medine, Kufe, Basra, Şam gibi merkezlere yolculuklar yapmaya başladılar. Bazen bir hadis almak için aylarca yolculuk yaptıkları oluyordu. Böylece ilim öğrenmede yapılan fedakârlığın son haddi olarak ‘*rihle*’ adı verilen yolculukların yapılmasında hadis ilmi öncü olmuştur. Rihle, İslâm âleminde düşünce ve kültür birliğini de sağlamıştır.

Hicrî II. yüzyılda Ömer b. Abdülaziz, âlimlerin ölümüyle hadislerin yok olacağından endişe ederek hadislerin yazılması için emir verdi. Bu emri ilk uygulayan İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) olmuştur. Farklı bölgelerdeki hadislerin bir araya toplanıp yazılmasından sonra, bir hadisi bulmayı kolaylaştırmak için hadisler konularına veya Hz. Peygamber’e en yakın olan râvinin durumuna göre tasnif edilmeye başlandı. Ayrıca hadisin sıhhatini belirlemede yardımcı olması için râvilerin cerh ve ta’dil durumlarına göre hayatlarının anlatıldığı tabakât kitapları yazılarak hadis usûlü ilmi sistemleşmeye başladı.

Hadis ilmi ile diğer İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemlerinin mukayese edildiği bu çalışmada İslâm’da eğitim alanında yazılmış temel kaynaklar incelenmiş, İslâmî ilimlerde öğrenme adâbı konusunda bilgi veren eserlerden faydalanılmış, ilgili ilim dallarının öğrenim-öğretim adâbı hakkında bilgi verilmiştir.

İslâm tarihinde ilme verilen değer bir sonucu olarak, her ilmin gaye ve hedefini, temel olarak ilgilendiği alanları belirtmek amacıyla İslâm âlimleri ilimler ile ilgili bilgi veren ansiklopedik tarzda eserler yazmışlardır. Muhammed b. Muhammed b. Tarhân el-Fârâbî’nin (ö. 339/950) *İhsâu’l-‘ulûm*, Abdurrahmân Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn’un (ö. 808/1406) *Mukaddime*, Ahmed b. Mustafâ Taşkoprîzâde’nin (ö. 968/1561) *Mevdû’âtu’l-‘ulûm*, Mustafâ b. Abdullah Kâtip Çelebi’nin (ö. 1067/1657) *Keşfu’z-zunûn* adlı eserleri genel olarak ilimler, ilimlerin oluşum süreci ve bu ilimlere ait o döneme kadar yazılmış eserler hakkında bilgi veren temel kaynaklardır. İmam Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) *İhyau ‘ulûmi’-d-dîn* adlı eseri de dinî ilimler hakkında önemli bilgiler içeren, zamanındaki din eğitim-öğretimine dair

olumsuz yönlerin dile getirilerek yeni önerilerin sunulduğu önemli bir eserdir. Araştırmada ilimler hakkında bilgi veren bu kitaplardan İbn Haldûn, Taşköprizâde ve İmam Gazzâlî'nin eserlerinden faydalanılmıştır.

İslâm'da eğitim-öğretim sürecinde öğretmen ve öğrencinin dikkat etmesi gereken esaslar çerçevesinde ele alınmış müstakil eserler de mevcuttur. Ebu Abdullah Muhammed İbn Sahnûn'un (ö. 256/870) *Adâbu'l-mu'allimîn*, Ali b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *er-Risâletu'l-mufasssale li-ahvâli'l-müteallimîn ve ahkâmi'l-muallimîn ve'l-müteallimîn*, Ali b. Muhammed Habîb Ebu'l-Hasen el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Bidâyetü'l-hidâye fi'l-adâb ve'l-ahlâk ve't-tasavvuf*, Burhânuddîn Zernûcî'nin (ö. 593/1196) *Ta'lîmu'l-müte'allim*, İbrahim b. Sadullah el-Kinânî İbn Cemâa'nın (ö. 733/1333) *Tezkiratu's-sâmi ve'l-mütekellim fi edebi'l-âlim ve'l-müteallim* adlı eserleri ilim öğrenim-öğretim adâbına dair değerli bilgiler içermektedir. Faruk Bayraktar'ın *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri* (1987) adlı kitabı da hoca-talebe ilişkisini ilk dönem İslâm eğitimi kaynaklarına göre yansıtması bakımından önemli bir çalışmadır.

Kur'ân-ı Kerîm öğretimi ve Kur'an okuma adâbı konusunda yazılmış müstakil eserler vardır. Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Şerîf en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Tibyân fi adâbi hameleti'l-Kur'ân* adlı eseri, İsmail KARAÇAM'ın *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, Abdurrahman ÇETİN'in *Kur'an Okuma Esasları* adlı eserleri bu konuya tahsis edilmiştir. Kur'an öğrenme ve öğretmenin fazileti, Kur'an okuma adâbı, Kur'ân-ı Kerîm öğretiminde hoca ve talebede bulunması gereken esaslarla öğretme usûlleri bu eserlerin konularını oluşturur.

Meşhur hadis âlimlerinden Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve Dârimî'nin hadis kitaplarında yer alan “Mukaddime”, “İlim”, “Edep”, “İsti'zân” bölümleri Hz. Peygamber'in ilmin fazileti, ilim öğrenme adâbı ve ilim meclisinde uyulması gereken kurallara dair hadis-i şeriflerini içermektedir. Hadis ilminde eğitim-öğretim adâbı ve yöntemleri konusunda yazılmış müstakil eserler ise şunlardır: Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *el-Medhal ile's-süneni'l-kübrâ*, Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi*

ve adâbi's-sâmi', *Muhtasarı nasîhati ehli'l-hadîs, er-Rihle fî talebi'l-hadîs, İktidâ'u'l-îlim ve'l-âmel* adlı eserleri, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, Ebu'l-Fazl 'Iyâz b. Mûsâ b. 'Iyâz el-Yahsûbî Kadî 'Iyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'* isimli çalışmalar hadis öğretim-öğrenim süreci ve adâbı ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Bu eserlerde muhaddis ve talebede aranan vasıflar, hadis almak için yapılan yolculuklar, hadis öğrenim yöntemleri, hadis meclisinde uyulması gereken esaslar gibi konulardan bahsedilmektedir.

Fıkıh ilminde adâb alanında yazılmış eserlere Hafîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Kitâbu'l-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, Osmân b. Abdurrahmân İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Adâbu'l-âlim ve'l-müte'allim ve'l-müftî ve'l-müsteftî ve fadlu tâlibi'l-îlmi* adlı eserleri örnek olarak verilebilir. Ayrıca fıkıh ve hadis kitaplarında yer alan "Edebü'l-kâdî", "Kitâbu'l-akdiyye", "Kitâbu'l-ahkâm", "Kitâbu'l-kadâ", "Kitâbu akdiyeti'l-ahkâm" başlıkları altında kadılık görevinin fazîleti ve mesûliyeti, kadî, müftî ve müctehidde bulunması gereken vasıflar, fetvâ verme ve isteme adâbı, müsteftîde bulunması gereken vasıflar gibi konulara yer verilmektedir.

Kelâm ilminde öğretim yöntemleri açısından yapılmış müstakil bir çalışma yoktur. Ancak İmam Gazzâlî'nin yaş, zekâ ve eğitim seviyeleri farklı üç ayrı kesim için üç ayrı eser yazması, ayrıca *İhyâ* adlı eserinin bir bölümünü kelâmî meselelerin öğretiminde dikkat etmesi gereken esaslara ayırmış olması, araştırmaya kelâm konusunda yol göstermiştir. Bekir Topaloğlu'nun '*Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*' adlı eseri de kelâm ilmi ve kelâma dair günümüze kadar yapılmış çalışmalar hakkında özet bilgiler içermektedir. Kelâm ilminin münâzara ve müzâkereye açık olması münâzara adâbı konusunda yazılan eserlerin kelâm literatürüne dâhil edilmesine sebep olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın (ö. 1312/1895) *Adâb-ı Sedâd*, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *Risâle-i Taşköprü* adlı eserleri münâzara adâbı konusunu işlemektedir.

Tasavvuf ilminde ahlâkî güzelleştirme, nefsi eğitme, seyr u sülûk, şeyh-mürîd ilişkisi temel unsur olduğu için tasavvuf ilmine dair yazılan eserler bu konulara

değınmektedir. İlk dönemlerde yazılmış Ebû Abdullah b. Esed el-Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Risâletü'l-müstersidîn*, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî es-Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Luma'*, Muhammed b. İbrahim b. Ya'kûb el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arruf*, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm el-Kuşeyri'nin (ö. 465/1072) *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Hucvirî'nin (ö. 465/1072) *Keşfü'l-mahcûb*, Ebû Hafs Şehâbeddîn Ömer b. Muhammed es-Suhreverdi'nin (ö. 632/1234) *Avârifü'l-me'ârif*, Ebu Talib Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtu'l-kulûb* adlı eserleri tasavvuf adâb ve erkânına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Araştırmada mümkün mertebe bu eserlerden faydalanılmaya çalışılarak İslâm eğitim tarihi boyunca sistemleşmiş olan klâsik eğitim-öğretim adâb ve yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
ÖĞRENİM-ÖĞRETİM HEDEFLERİ
AÇISINDAN İSLÂMÎ İLİMLER

I. ÖĞRENİM-ÖĞRETİM HEDEFLERİ AÇISINDAN İSLÂMÎ İLİMLER

İslâm'da ilim belli bir amaca hizmet etmek için öğrenilmeli, kişi kendine ve topluma fayda sağlamayacak bilgiyi öğrenmekten sakınmalıdır.

A. İslâm Eğitiminin Hedefi

Her ilmin kendine yönelik gerçekleştirmek istediği bir gaye ve hedefi vardır. İslâmî ilimlerin ortak amacı ise insana dünya ve âhiret saadetini kazandırmaktır. Kur'an-ı Kerim'e göre peygamberlerin ümmetlerine dinî eğitim verebilmek için çektikleri zahmetler onları bu gayeye ulaştırmak içindir.

İslâm eğitiminin bir diğer gayesi insanların fıtrata uygun davranışlar kazanabilmelerini sağlamaktır. Fıtrata uygun davranabilmek için dinin esaslarını öğrenip, kötülüklerden arınmak suretiyle temizlenmek gereklidir. Fıtrata uygun yaşayış tarzı insanın ilgi, ihtiyaç ve zaafalarını kendisinden daha iyi bilen Allah Teâlâ'nın yönlendirmesi ile olmaktadır. İnsan, Allah Teâlâ'ya kulluk ederek, emirlerini uygulayıp yasaklarından kaçınmak suretiyle kendisi için en uygun yaşam tarzını seçmiş olmaktadır.

İslâm eğitiminin insandaki gizil güçleri ortaya çıkararak, onları ilgi ve kabiliyetleri doğrultusunda eğitmek, çevresine faydalı bir birey olmasını sağlamak, söz ve davranışlarının arasında uyumu gerçekleştirmek, günlük ihtiyaçları karşılamak gibi toplumsal ahlâka yönelik gayeleri de vardır.¹

B. İslâmî İlimlerin Öğrenim-Öğretim Hedefleri

İslâm'da eğitimin temel hedefi kişiye dünya ve ahiret saadetini kazandırmak, ahlâkını güzelleştirmek olmakla birlikte İslâmî ilimlerin öğrenilip öğretilmesinde ilgilendikleri konularla bağlantılı olarak birtakım hedefler belirlenmiştir.

1. Kur'ân ilimlerinin öğrenim-öğretim hedefleri

Kur'ân-ı Kerim ile ilgili ilimler kıraat ve tefsir ilimleri olarak iki gruba ayrılır.

¹ Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul, 1987, s. 9-11.

Kıraat, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimelerin edâsını ve keyfiyetini nakledenlere isnâd ederek bilmektir.

Kıraat ilminin konusu; telaffuzlarındaki değişme ve edâlarındaki keyfiyet bakımından Kur'an kelimeleridir.² Bu ilimde Kur'ân-ı Kerîm'in okunuşundaki kıraat farklılıkları ve tecvid ilminden bahsedilir.

Tefsir ise Kur'an âyetlerinin indirilmesi, kıssaları, sebab-i nüzûl, Mekkî ve Medenî olarak tertîbi, muhkem ve müteşâbih, nâsîh ve mensuh, hâss ve 'âmm, mutlak ve mukayyed, mücmel ve müfesser, helâl ve haram, va'd ve va'îd, emir ve nehiy gibi durumlarını inceleyen, Kur'an'ın yorumlanması ilmidir.³

Konusu; her türlü fazîletin kaynağı olan Allah Teâlâ'nın kelâmıdır.

Kur'an ilimlerinin gayesi; Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber'e vahyedildiği şekilde okumayı öğrenip sonraki nesillere aktarabilmek, urve-i vüskâya tutunmak, iki cihanda selamete ve mutluluğa ulaşmak, Allah Teâla'nın kitabını yine O'nun muradına uygun bir şekilde anlamak, anlatmak ve yararlı hükümler çıkarmaya kudret kazanmaktır.⁴ Dinî ilimlerin hepsi Allah Teâlâ'nın kitabını bilmeye ve anlamaya bağlı olduğu için bu ilmi öğrenmek farz-ı kifâyedir.⁵

Faydası; Kur'an kelimelerini telaffuz konusunda hatadan korumak, tahrif ve tağyirden muhafaza etmek, kıraat imamlarından her birinin kıratını bilmek ve okuyuşlarını birbirinden ayırmaktır.

2. Hadis ilminin öğrenim-öğretim hedefleri

Hadis, Rasulullah'ın söz, fiil ve takrirlerinden bahseden ilmidir.⁶ Bazı âlimler hadis teriminin kapsamını daha da genişleterek sahabe ve tabîînin sözlerini de almışlar, Hz. Peygamber'e ait olan hadislere merfû, sahabeye ait olanlara mevkuף, tabîîne ait olanlara maktû adını vermişlerdir. Bu üçü için haber veya eser kelimesi de kullanılmıştır. Hadis ve sünnet de birbiri yerine kullanılan iki terimdir. İslâm'ın ilk

² Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1418/1998, c. I, s. 37.

³ Tehânevî, *a.g.e.*, c. I, s. 33-34.

⁴ Tehânevî, *a.g.e.*, c. I, s. 35.

⁵ Karaçam, İsmâil, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, Nedve Yay., İstanbul, 1974, s. 235-237.

⁶ Tîbî, Hüseyin, *el-Hulâsa fi usûli'l-hadîs*, Âlimu'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985, s. 11.

dönemlerinde ‘ilim’ kelimesi Kur’an, hadis ve fıkıh için kullanılırken, sonraları ilim sözüyle daha çok hadis ilmi kastedilmiştir.⁷

Hadis ilmi Rivâyetü'l-hadîs ve Dirâyetü'l-hadîs olmak üzere iki ana bölümde incelenir. Rivâyetü'l-hadîs ilmi, Hz.Peygamber'in sözü, fiili, takriri, halleri ve bunların rivâyet ve zabt edilişi ile alakalı bir bilim dalıdır.⁸ Dirâyetü'l-hadîs ilmi ise hadisin yapısını meydana getiren sened ve metni anlamaya imkan veren birtakım kaideler ve ıstılahlar ilmidir. Bu kaideler yardımıyla ravîlerin hâlleri ve rivâyet metodları göz önünde bulundurularak bir hadisi kabul veya reddetmek mümkün olur. Hadis usulü ile ilgili eserler bu ilmin kaynaklarıdır.⁹

Her iki dalıyla birlikte hadis ilminin gelişmesi, Hz. Peygamber'e yalan isnâd etmeme dikkati ve tebliğ görevinin yerine getirilmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Sahabe-i kirâm bu konuda öncü olmuş, bir yandan Kur’ân-ı Kerîm ile hadislerin karışmasını engellemek için çeşitli tedbirler alırken öte yandan Hz. Peygamber adına yalan söz söylenmemesi için hadisleri ravî ve rivâyet açısından belli şartları taşımadan kabul etmemişlerdir.

Hadis ilminin gayesi; rivâyetlerin sahih ve doğru olanlarını sahih ve doğru olmayanlarından ayırmaktır. Bir başka ifade ile Hz. Peygamber'in söylemediği bir sözü ona söyletmemek, yapmadığı bir işi ona yaptırmamak, yani sünneti aslî berraklığı içinde korumaktır. Böylece Hz. Peygamber bütün yönleri ile tanınmış ve onun kıyamete kadar bütün nesiller tarafından en güzel örnek olarak kabul edilmesi sağlanmış olur. Hadis ilmi Allah’ın nebisini, nebisinin ümmetini edeplendirme yöntemlerini öğrenme konusunda da önemli bilgiler içermektedir.¹⁰ İslâm’ı anlama açısından hadis ilminin yeri diğer dinler arasında İslâm’ın yerinden daha önemli kabul edilmiştir. İslâm ümmeti bu sebeple ‘*ehl-i sünnet ve’l-cemaat*’ olarak isimlendirilmiştir.¹¹

⁷ Kandemir, Yaşar, “Hadis”, *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 27–64, s. 28.

⁸ Tîbî, *a.g.e.*, s. 11.

⁹ Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Kavâ'idu't-tahdîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1987, s. 77.

¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Muhammed b. ‘Ali, *el-Câmi‘ li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi‘*, I-II, thk. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Me‘ârif, Riyad, 1403/1983, c. I, s. 120.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. II, s. 249.

Bu ilmin hedefi; Hz. Peygamber'in hadislerini başka sözlerle karıştırılmaktan, değiştirilmekten, bozulmaktan ve iftiraya uğramaktan ilmî yollarla korumaktır. Hz. Peygamber'e nispet edilen sözün gerçekten ona ait olup olmadığı bu ilmin kurallarıyla anlaşılır.

Hadis ilmi Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir eder, ibadetlerin nasıl ve ne zaman yapılacağını belirtir, ölümden sonraki hayat hakkında bilgi verir, ahlâkî faziletlerin belirtilmesi, toplumsal ve ticarî münasebetlerin kurulması gibi konularda bilgi verir. Bu ilim İslâm dinini tahrif ve tebdilden korumuş, zihinleri hurafelerden arındırmakta büyük rol oynamıştır.¹²

3. Fıkıh ilminin öğrenim-öğretim hedefleri

Fıkıh kelimesi İslâm'ın ilk zamanlarında dinî bilgilerin hepsi için kullanılmakta idi. Ancak zaman içerisinde özel bir anlam kazanarak dinimizin amelî hükümlerini kapsar hâle gelmiştir.

Fıkıh ilmi usûl-ü fıkıh ve fıkıh olmak üzere iki bölümde incelenir. Fıkıh usûlü şer'î ve amelî hükümleri tafsilî delillerinden çıkarma ilmidir. Fıkıh ilmi ise ibadetler, muamelat ve ahlâk olmak üzere üç kısımda incelenir.¹³

Konusu; şer'î delillerdir.

Fıkıh usûlü ilminin güttüğü gaye; kural ve nazariyelerini tafsilî delillere tatbik etmek suretiyle şer'î hükümlere ulaşmaktır. Bu ilmin kaideleri sayesinde şer'î naslar anlaşılır. Kapalı olan lafızların manaları bilinir. Aralarında çelişki olan lafızlar arasını bulma ve bunlardan birisini tercih imkânı elde edilir. Şayet kişi icthad ehliyetine sahipse, yeni problemlerin dinî hükmünü ortaya çıkarmak için kıyas, istihsan, istishab, örf vb. kaideleri kullanarak icthatta bulunur. Müctehid değilse eski müctehidlerin çıkardıkları hükümlerden tahricler yaparak yeni meselelere cevap bulmaya çalışır. Buna da gücü yetmezse, müctehidlerin hüküm ve delillerini tam olarak kavrar. Müctehidin bu icthada varırken hangi delile dayandığını ve bu delilden nasıl yararlandığını bilir. Böylece onların kendi kafalarından değil, belirli delillerden istifade ederek hüküm

¹² Çakan, İsmail Lütfi, *Ana Hatlarıyla Hadis*, 3. bs., Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 39-43.

¹³ Cürcanî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2003, s. 246.

çıkardıklarını anlar ve o hükümleri daha bir gönül hoşluğu ile kabullenir. Kendi mensubu olduğu mezhep imamının görüşü ile diğer imamların görüşleri arasında mukayese imkânı bulur. Hatta bunların delillerini de öğrenmiş olacağı için bunlar arasında tercih imkânına sahip olur. Çünkü farklı görüşleri mukayese ve bunlardan daha kuvvetli olanını tespit ancak bu görüşlerin dayandıkları delilleri ve bu delillerden nasıl hüküm çıkarıldığını bilmekle mümkün olur. Bunları bilmenin yolu da usûlü'l-fıkıh kaidelerini bilmektir.¹⁴

4. Kelâm ilminin öğrenim-öğretim hedefleri

İslâm dininin inanç esaslarından bahseden kelâm ilmi, asr-ı saadetten itibaren çeşitli isimlerle anılmıştır. İslâm'ın inanç esaslarından bahsettiği için 'akâid' ya da 'usûlü'd-dîn',¹⁵ Allah'ın ulûhiyetini kabul etmek, birliğini tasdik etmek ve her türlü şerîki O'ndan nefyetmek konularını incelediği, Allah Teâlâ'nın zât ve sıfatlarından bahsettiği için 'tevhid ve sıfat',¹⁶ kişinin leh ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi anlamına gelen fıkıhın en önemli kısmını oluşturduğu için 'fıkıh-ı ekber'¹⁷ denmiştir. Münâzaraya açık oluşu sebebiyle 'nazar ve istidlâl' ilmi olarak da isimlendirilmiştir. Kelâmın kuruluşu, gelişimi ve farklı yorumları hakkında tarihî bilgi veren ilim dalı ise 'mezhepler tarihi' adını almıştır.¹⁸

Kelâm ilmi konusuna göre Allah Teâlâ'nın zâtından ve sıfatlarından, nübüvvet ve risâlete dair meselelerden, mebd' ve meâd itibariyle yaratılmışların hâllerinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir.¹⁹ Kelâm, amaçları açısından da kesin delillere dayanarak muhaliflerin ileri sürdüğü şüphe ve itirazları ortadan kaldırmak suretiyle dinî akîdeleri ispatlamaya çalışan ilim olarak tanımlanır.²⁰

Kelâm ilminin konusu; İslâm tefekkür tarihinin başlangıcında Allah'ın zâtı ve sıfatları ile iman esasları iken, felsefenin İslâm dünyasında yayılmasından sonra mevcut, Gazzâlî'den itibaren ise ma'lûm yani beşer tarafından bilinen her şey

¹⁴ Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usûlü*, çev. Ruhi Özcan, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1982, s. 33.

¹⁵ Taftâzânî, Mes'ûd b. Ömer, Sa 'duddîn, *Şerhu'l-akâid*, Dersaadet Matbaası, İstanbul, 1326, s. 9-10.

¹⁶ Cürçânî, a.g.e., "el-Akâid".

¹⁷ Tehânevî, a.g.e., c. I, s. 30-31.

¹⁸ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul, 2004, s. 43.

¹⁹ Bilmen, Ömer Nasûhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, İstanbul, 1339/1342, s. 3.

²⁰ Gölcük Şerafettin, Toprak Süleyman, *Kelâm*, S.Ü.İ.F. Yay., Konya, 1988, s. 7-8.

olmuştur.²¹ İman esasları bünyesindeki hususlar ‘mesâil’ kapsamında değerlendirilip, din bilimleri, insan bilimleri, pozitif ve sosyal bilimler, tıp gibi alanlara açılan kısmı ‘vesâil’ olarak yan kültürü oluşturmaktadır. Mesâil bölümü nasslara dayandığı için değişme yoktur, ancak vesâil bölümü bilimin değişmesi ve gelişmesine paralel olarak yenilenmektedir.²² İman esasları haricinde İslâm toplumunun genişlemesiyle siyasî olaylar ve kültürel farklılıklar sonucu ortaya çıkan imamet, iman-küfür, fetret gibi konular da kelâm literatürüne sonradan dâhil edilmiştir.

Kelâm ilminin gayesi; insanı dünya ve ahiret saadetine ulaştırmaktır. Bu temel gayeye ilave olarak kelâm bilginlerine göre kelâm ilminin çeşitli amaçları vardır. Bunlardan birincisi kişiyi taklit düzeyinden araştırma ile elde edilen kesin bilgi (tahkik) düzeyine yükseltmek ve bu amacı gerçekleştirmek için kelâm öğreneceklere yaş ve kültür seviyelerine göre hitab edebilmektir. İkinci amaç, inanç sorunlarını açıklığa kavuşturup doğru yolu arayanları aydınlatmak, müminin imanını kuvvetlendirmek ve şüpheleri, itirazları ortadan kaldırarak inanmamakta inat edenleri susturmaktır. Üçüncü amaç, İslâm’ın temel inanç ilkelerini yanlış yoldakilerin ortaya attıkları şüphelerle sarsılmaktan korumaktır. Dördüncü amaç, diğer İslâmî ilimlerin üzerinde hareket edebilecekleri sağlam bir inanç temeli hazırlamaktır. Çünkü alîm, kadîr, mürsil ve münezzil bir yaratıcının varlığı kabul edilmeden tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerin teşekkülünden de söz edilemez. Beşinci amaç, kişinin davranış ve edimlerindeki niyet ve inancı güçlendirmek, sağlamlaştırmaktır.²³

5. Tasavvuf ilminin öğrenim-öğretim hedefleri

Tasavvuf; güzel ve ulvî olan huyları kazanmaya gayret etmek ve çirkin huylardan da uzaklaşmaya çalışmaktır.²⁴ Tasavvuf ilmi ‘ilm-i sülûk’, ‘ilm-i hakikat’, ‘ilm-i ma‘rifet’ ve ‘ilm-i ahlâk’ olarak da adlandırılmıştır.²⁵

²¹ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 5. bs., Damla Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 50-51.

²² Topaloğlu, *Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*, s. 10.

²³ Cürcanî, *a.g.e.*, c. I, s. 33-34; ayrıca bkz. Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 10-14.

²⁴ Kuşeyrî, İmâm Ebi'l-Kâsım ‘Abdi'l-Kerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I-II, thk. Abdülhalim Mahmûd, İbnü's-Şerif, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, Kahire, ts, c. II, s. 551.

²⁵ Tehânevî, *a.g.e.*, c. I, s. 44.

Konusu; tahalluk (ahlâklanma) ve tahakkuktur (hakikate ermedir). Tasavvuf istilahlarının hemen hepsi tasavvuf ilminin konusunu teşkil eder. Nefsini bilmek, nefisini temizlemek, kalbini temizlemek, mükâşefe, müşâhede, makamlar, kurb, vüsûl, fenâ, bekâ, sekr, sahv, kabz, bast, ihsân vs. hâllerdir.²⁶

Tasavvuf ilminin hedefi; İslâm'ın bildirdiği hedeflerle aynıyet arzeder.

Tasavvuf ehli esmâü'l-hüsna ile müsemma olmalı yani Cenâb-ı Hakk'ın isimlerini kendi şahsında yaşamaya gayret etmeli ve Kur'an ahlâkı ile ahlâklanmalıdır. Rasulullah'ın sünnetini yaşamaya çalışmalı, Hz. Peygamber'i örnek almalıdır. Nefsi terbiye etmeli ve güzel huylarla vasıflandırılmalıdır. Tabiatında günahlara meyil bulunan nefis, terbiye ile güzel bir vaziyet kazanabilir. İlk hâliyle ham petrole benzeyen nefis ancak arındırılırsa değer kazanır ve kendisinden istifade edilir. Tasavvufun amacı kişiyi insan-ı kâmil mertebesine ulaştırmak, bedenen büyüyen insanın ruhen de büyüüp olgunlaşmasını gerçekleştirmektir. İhsan mertebesine ulaşmak yani Allah'ı görür gibi ibadet etmektir. İhlâs elde etmek yani ameli riya için değil, sadece Allah rızası için yapmak insanlardan bir karşılık beklememektir. Cenâb-ı Hakk'a yakınlık kazanmak ya da O'nun kendisine yakın olduğunun bilincinde olarak kendini güvende hissetmektir. Bu yakınlık maddî olmayıp bir subayın rütbece ilerlediğinde padişaha daha yakın olması veya bir talebenin ilimde ilerledikçe hocası ile daha iyi muhatap olması şeklindedir.²⁷

II. İSLÂMÎ İLİMLERDE BİLGİNİN DEĞERİ VE KAYNAKLARI

İslâmî ilimlerde bilginin nereden alındığı bilginin değeri açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple bilginin kaynağına yönelik çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar bilginin sıhhati konusundaki yargılamaları yönlendirmiştir.

A. İslâm Eğitim-Öğretiminde Bilginin Değeri

İslâm dini ilme, okumaya ve bilgiye büyük önem vermiştir. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) inen ilk vahiyde okumak emredilmiş, bilgileri kaydetmeye yarayan kalemle

²⁶ Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 6. bs., M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul, 2001, s. 55.

²⁷ Eraydın, *a.g.e.*, s. 89.

yazmanın insana Allah Teâlâ'nın bahsettiği bir nimet olduğuna işaret edilmiş, insana bilmediğini öğretenin Cenâb-ı Hak olduğu vurgulanmıştır.²⁸ Bir başka âyette kalem ve yazıya yemin edilerek eğitim-öğretimin kalıcı olmasını sağlayan unsurlara dikkat çekilmiştir.²⁹ Cehaletin hüküm sürdüğü, ilme önem verilmediği, okuma-yazma bilenlerin sayısının bir elin parmaklarını bile geçemeyecek kadar az olduğu bir zaman ve mekânda ilme bu derece önem verilmesi, Müslümanlar arasında ilmin süratle gelişmesine yol açmış, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rehberliği etrafında kenetlenen Müslümanlar, insanlığın gelişmesine pek çok alanda katkıda bulunmuşlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'de İslâm öncesi dönemin cahiliye dönemi olarak isimlendirilmesi,³⁰ ilme verilen değer ve Müslümanların İslâm'la şereflendikten sonra yaşadıkları değişim, İslâm'ın doğuşunun aynı zamanda ilmin de doğuşu olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. İslâm'a göre her ilim sahibinin üstünde alîm bir varlığın olması,³¹ Müslümanları, herkesten bir şeyler öğrenilebileceği ve en yüce bilginin Allah Teâlâ'ya ait olması hasebiyle ilmin sonsuzluğu düşüncesine götürmüştür.³² Bütün ilimleri bilen insanların hepsi olduğuna dair ifade, kişinin sonsuz ve sınırsız ilim hazinesinden bir pay alabilmek için herkesten faydalabileceğini göstermektedir.³³

İslâm eğitim-öğretiminde beşikten mezara kadar ilim öğrenilmesi tavsiye edilmiş, belli bir yaş sınırı konulmamıştır. Cinsiyet,³⁴ zaman ve mekân konusunda da belli bir sınır çizilmemiştir. İlmin müminin yitik malı olduğu,³⁵ nerede bulursa ve kimden olursa olsun alınması gerektiği vurgulanarak sadece dinî ilimler değil, akli ilimlerin de öğrenilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu teşvikin sonucunda İslâm toplumlarında daha İslâm'ın ilk asırlarında dinî ilimlerin yanı sıra tıp, astronomi, hendese, sanayi gibi ilim dallarında hızlı bir gelişme yaşanmış, bilgi edinme konusunda

²⁸ el-'Alak 96/1-5.

²⁹ el-Kalem 68/1.

³⁰ el-Mâide 5/50.

³¹ Yusuf 12/76.

³² Kadî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi'semâ*, thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr, Dâru't-Turâs, Kahire, 1185, s. 180.

³³ Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, yay.y., Beyrut, 1398, s. 43.

³⁴ İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

³⁵ Tirmizî, "İlim", 19; İbn Mâce, "Zühd", 15.

eski eserlerin tercümelere yapılarak iyi ve doğru olan her şey İslâm literatürüne dâhil edilmiştir.

Peygamber Efendimizin hadis-i şeriflerine göre ilim öğrenmek için geçirilen zaman nafîle ibadet için geçirilen zamandan daha kıymetlidir,³⁶ ilim tahsil ederken ölen kimse ile peygamberler arasında sadece bir derece fark vardır,³⁷ âlimler peygamberlerin vârisleridir,³⁸ peygamberler kendilerinden sonra miras bırakmamışlardır ama ilmi ve âlimleri miras bırakmışlardır. Hz. Peygamber kendi sözlerini öğrenip insanlara aktaranın yüzünü ağartması için Allah'a dua etmiş,³⁹ kendi adına yalan söz söyleyenlerin ise cehennemdeki yerine hazırlanmaları uyarısında bulunmuş,⁴⁰ ilmi öğreten ve öğrenenin insanların en hayırlıları olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Muaz b. Cebel ise Allah rızası için ilim öğrenmeyi nimet, ilmin talep edilmesini ibadet, ders okumayı tesbih, ilmî araştırmayı cihad, ilmin bilmeyene öğretilmesini sadaka olarak tanımlamıştır.⁴²

İslâm'da bilgi öğrenmek kadar öğrenilen bilginin mahiyeti de önem taşımaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in diliyle Hz. Peygamber "Rabbim, ilmimi arttır"⁴³ diye dua etmiş, "Faydasız ve işe yaramayan ilimden Allah'a sığınırım"⁴⁴ duasıyla da bilginin kıymetli, uygulanabilir ve başkalarına yarar sağlayıcı olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu sebeple insanlara faydalı olan ilimleri öğrenmek için farz veya vacip olarak hüküm verilirken, yarar sağlamayan üstelik zarar veren bilgileri öğrenmek haram kabul edilmiştir.

Kur'an ve hadislere göre, ilim ile Cenab-ı Hakk'ı tanıyıp ona lâyıkıyla kul olmaya vesile olan her türlü bilgi kastedilir.⁴⁵ Bu sebeple İslâm tarihinde tahsil edilmesi gereken ilimlerin neler olduğuna dair âlimler çeşitli sınıflandırmalar yapmışlardır. İmam

³⁶ Buhârî, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 19.

³⁷ Darimi, "Mukaddime", 32.

³⁸ Buhârî, "İlim", 10.

³⁹ Tirmizî, "İlim", 7.

⁴⁰ Buhârî, "Enbiyâ", 50; Tirmizî, "İlim", 13.

⁴¹ Müslim, "Fezâil", 168.

⁴² İbn Cemâa, İbrahim b. Sadullah el-Kinânî, *Tezkiratu's-sâmi ve'l-mütekellim fi edebi'l-âlim ve'l-müteallim*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts, s. 11.

⁴³ Tâ-hâ 20/114

⁴⁴ Müslim, "Zikr", 18.

⁴⁵ Aydınlı, Abdullah, *Sünen-i Dârimi*, c. I, s. 201.

Gazzâlî ilimleri şer‘î ilimler ve şer‘î olmayan ilimler bir başka deyişle aklî ve naklî ilimler olarak iki gruba ayırmıştır. Şer‘î olmayan ilimler övülen, yerilen ve mübah olan ilimler olarak üç kategoride incelenir. Tıp, hesap, ziraat, terzilik, siyaset, dokumacılık gibi ilimler faydalı ve insanlığın devamı için gerekli ilimler olduğu için övülen ilimlerden ve bu ilimleri öğrenmek farz-ı kifâyedir. Büyücülük, sihirbazlık gibi dünya işlerini bozan ilimlerle uğraşmak haramdır. Şiir ve tarih ilmi zararsız olmamak kaydıyla mübah olan ilimlerden dir.⁴⁶

Şer‘î ilimler ise kaynağı ilahî olan, peygamberler tarafından bildirilen dinî ilimlerdir. Şeriat lügatta “pınar başı (su kaynağı)” demektir.⁴⁷ Bedenin yaşaması için suya nasıl ihtiyaç varsa ruhun da hayatı için din ilimlerine ihtiyacı vardır. Bu yüzden din ilimlerine şeriat ilimleri denilmiştir.⁴⁸

“Cibril Hadisi” olarak bilinen hadis-i şerifte temel İslâmî ilimlere mahiyet itibariyle işaret edilmiştir. Bu hadiste Cebrail (a.s.), Hz. Muhammed’den (s.a.v.) İslâm hakkında bilgi vermesini ister. Hz. Muhammed (s.a.v.) İslâm’ın kelime-i şehadet, namaz, oruç, zekât ve hacdan ibaret olduğunu söyler. Böylece konusu helâl, haram ve amel olan fıkıh ilmine işaret etmiş olur. İkinci olarak iman ne olduğunu sorar. Hz. Muhammed (s.a.v.) Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, hayır ve şerrin Allah’tan geldiğine inanmandır, der. Böylece kelâm ilmine işaret etmiş olur. Son olarak ihsan nedir, diye sorar. Hz. Muhammed (s.a.v.) de Allah’ı görmesen bile O’nun seni gördüğünün bilincinde olarak ibadet etmendir, der. Böylece tasavvuf ilmine işaret etmiş olur. Kur’ân-ı Kerîm ve hadis ilimleri ise bu ilimlere malzeme sağlar. Böylece o dönemde teşükkül etmemiş olsa da temel İslâmî ilimlerin hepsine mahiyet itibariyle işaret edilmiş, iman, ibadet, ahlâk şeklinde İslâm’ın üç temel direğine değinilmiş olur. Cebrail (a.s.) gittikten sonra Hz. Muhammed (s.a.v.) bu gelenin Cebrail (a.s.) olduğunu, dinimizi öğretmek için geldiğini söyler.⁴⁹

⁴⁶ Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi’-d-Din*, I-V, Kahire, 1967, c. I, s. 27–28.

⁴⁷ İbn Manzur, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânu’l-‘Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., c. VIII, s. 175.

⁴⁸ Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Mevdû‘âtu’l-‘Ulûm*, I-II, çev. Kemâleddin Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1313, c. I, s. 442.

⁴⁹ Buhari, “İman”, 37; Müslim, “İman”, 1.

İslâm'ın ilk dönemlerinde İslâmî ilimler için kullanılan terimler, İslâmî ilimlerin şubelere ayrılmasıyla birlikte anlam kaymasına uğramışlar, başlangıçta geniş manaya sahip bu terimler zamanla teknik anlamlar kazanmışlardır. Hz. Peygamber zamanında dinî bilgilerde derinleşmek anlamına gelen fıkıh kelimesi ile dinin itikad ve muamelata dair hükümlerinin hepsi kastedilmekteydi. Hicrî I. yüzyılın sonlarına doğru nâs ve rivâyetlerin yanı sıra akli faaliyete başvurularak elde edilen bilgiler fıkıh, râviler yoluyla elde edilen sünnet bilgisi de ilim kelimesiyle ifade edilmeye başlandı. Bu dönemde yazılmış, Nu'mân b. Sâbit Ebu Hanife'ye (ö. 150/767) nisbet edilen *el-Fıkhu'l-ekber* adlı eser kelâm problemlerine dair bilgiler içermektedir. Daha sonraları fıkıh ilmi denilince İslâm'ın ibadet ve muamelât konularına dair bilgiler, kelâm ilmi denilince itikada dair bilgiler, hadis ilmi denilince de Hz. Peygamber'in sözleri anlaşılmaya başlandı.

Taşköprîzâde *Mevdû'âtu'l-'ulûm* adlı eserinde İslâmî ilimlerin ilk zamanlardaki hâlini korumadığına, böylece değerini kaybettiğine değinmektedir. Ona göre fıkıh ilmi İslâm'ın ilk dönemlerinde ahiret yolu ilmine denirken, sonraları bazı fûru bilgilerini ve acîb fetvaları bilmeye, her birinin illet ve sebeplerini çözmeye, fer'î meseleleri çoğaltmaya fıkıh denmeye başlandı, böylece değerini de kaybetmiş oldu. Münâzara ilimlerinde başarılı olanlara kendi döneminde büyük âlim ve üstad denirken, böyle olmayanlara dünya ve ahiret ilimleri konusunda bilgi sahibi olsa da cahil denmesini eleştiren Taşköprîzâde, kendi zamanındaki ulemânın ilim öğrenme ve öğretmekteki gayesi ve halkın âlimlere bakış tarzındaki değişikliği yansıtmaktadır. Tasavvuf ilmindeki yozlaşmaya ise şöyle değinmektedir: Önceleri Allah'ı anmak, ölümü hatırlamak, nefisle mücadele, şükür, sabır konularını içeren tasavvuf ilmindeki zikir ve tezkir, sonraları zamane vaizlerinin söyleyip durdukları hikâye, asılsız şiir, hatta saçma sözler halini aldı. Kur'ân-ı Kerîm'den olmayan kıssalar anlatılmaya, insanları iyiliğe teşvik etmek için hikâyeler uydurulmaya başlandı. Beden ile amele lüzüm yoktur diyen bir grup oluştu. Bu kimseler Allah Teâlâ ile görüşüklerini iddia ettiler. Kendilerinin dahi anlayamayacağı sözler sarf etmeye başladılar. Peygamber Efendimiz insanlarla anlayabileceği şekilde konuşmaktan bahsederken kendi sözlerinin cahili olanların hâli nice olur. Hikmet ilmi âyet ve hadislerde çok hayır anlamında kullanılırken sonraları şair ve münecimler için kullanılmaya başlandı. Taşköprîzâde'ye

göre aslı iyi olan bu ilimler sonraları daha farklı ve aslı değerinden daha düşük hâle gelmişlerdir.⁵⁰

İmam Gazzâlî'ye göre şer'î ilimler aslî, fer'î, yardımcı ve tamamlayıcı olmak üzere dört kategoride incelenir. Kur'an, sünnet, icma ve sahabenin yolu aslî ilimlerdendir. Fer'î ilimler fıkıh ve ahlâk ilimleridir. Aslî ve fer'î ilimleri anlamaya yardımcı olan ilimler ise lugat, nahiv ve yazı gibi âlet ilimleridir. Bu ilimler şer'î ilimlerin muhafazası kendilerine bağlı olduğu için kıymetli ilimlerdendir. Tamamlayıcı ilimler de Kur'ân-ı Kerîm'in telaffuzu, anlaşılması ve hadis ilmi açısından önemli olan kıraat, tecvid, tefsir ve hadis râvilerini bilme ilimleridir. İmam Gazzâlî kelâm ilmini felsefî ilimlerin bir kolu olarak düşündüğü için bu bölümde zikretmemiştir.⁵¹

Öğrenilmesi gerekli olan ilimler farz-ı ayın ve farz-ı kifâye olmak üzere iki grupta incelenir. Farz-ı ayın olan ilimler İslâm âlimlerine göre farklılık arz etmektedir. Kelâm âlimlerine göre Allah'ın zâtı, sıfatları, peygamberlik ve ahiret ilmi iken, fıkıh âlimlerine göre helal, haram, emir ve yasakları bilmektir. Tefsir ve hadis âlimlerine göre Kitab ve sünneti bilmek iken, tasavvuf âlimlerine göre batın ve mükâşefe ilmidir. Böylece her ilim dalında ihtisas yapmış olan âlimler, kendi alanlarındaki bilgilerin en kıymetli ve öğrenilmesi en gerekli ilimler olduğunu ifade etmişlerdir.⁵²

İslâm âlimlerinin çoğuna göre ise farz olan ilimler Hz. Peygamber'in "İslâm beş temel üzerine binâ edilmiştir...."⁵³ hadisini kuşatan ve Allah Teâlâ'nın insanları uygulamakla mükellef kıldığı amelî ilimlerdir. Akil-baliğ olan kişi Müslüman olmak için önce kelime-i şehâdet getirmeli, sonra namaz, oruç gibi diğer şartları bilmelidir. Bundan sonra Müslümanın zaman ve mekâna göre ibadet ve muamelattan kendisine lazım olduğu kadarını bilmesi, dinî görevlerini yerine getirecek, helâl ile haramı, hak ile batılı birbirinden ayırt edecek kadar bilgi sahibi olması farzdır. Mesela, kişi namaz kılacak çağa ulaşmışsa, namazı eda edecek kadar namazın farzlarını bilmesi farz-ı ayındır. Zengin ise zekât ve hac ibadetini yerine getirebilmek için zekât ve hacca dair farz olan bilgileri öğrenmesi gereklidir. Ticaretle uğraşıyorsa dinimizin ticaretle ilgili

⁵⁰ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. II, s. 257-264.

⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 28-29.

⁵² Tehânevî, *a.g.e.*, c. I, s. 68.

⁵³ Buharî, "İman", 1; Müslim, "İman", 20; Tirmizî, "İman", 3; Nesâî, "İman", 13.

hükümlerini bilmek zorundadır. Mükellefin yapamayacağı yasaklar konusunda ise bilgi sahibi olması gerekmez. Meselâ dilsiz olanın dil ile işlenen haramları bilmesi vacip olmadığı gibi kör olanın da göz ile işlenen haramları bilmesi şart değildir.⁵⁴

Farz-ı kifâye olan ilimler ise bir beldeye yaşayan insanların ihtiyaçlarının görülebilmesi için öğrenilmesi gerekli olan, bir kişinin yapmasıyla diğerlerinin üzerinden yükümlülüğün kalktığı ilimlerdir. Bir beldeye bu işlerle kimse ilgilenmiyorsa bütün belde halkı sorumlu olur. Şer'î ilimler ve şer'î olmayan ilimlerin farz-ı kifâye olan bölümleri mevcuttur. Kur'ân-ı Kerîm, hadis, fıkıh vs. ilimlerinde derinleşmek, bir beldedeki insanların ihtiyacı olan çiftçilik, sanat, astronomi, tıp gibi meslek dallarıyla uğraşmak bu türdendir.⁵⁵ Önce farz-ı ayın olan ilimleri öğrenmeli, sonra tedricen farz-ı kifâye ile meşgul olmalıdır. Önce Kur'ân-ı Kerîm, sonra sünnet, sonra tefsir ilimleriyle ilgilenmelidir. Sonra fıkıh öğrenmelidir. Bu ilimleri anlamaya yardımcı olan Arapça ve lügat ilimlerini de öğrenmelidir. İnsan, ömrü kısa olduğu için bütün inceliklerini anlayacağım diye tek bir ilimle meşgul olmamalıdır.⁵⁶

Şer'î ilimlerin öğrenilmesi tavsiye edilen bu kısımlarından başka, kişinin niyet ve ihlâsına göre o ilimden nasibi de farklılaşır. Kişi anlayamadığı, doğruyu yanlışından ayıramadığı ilmi öğrenmeye kalkışırsa bu ilmi öğrenmek o kişi için eziyet olur, ne kendisine ne de başkalarına bir faydası dokunur. Bu yüzden insanlara bilgiden anlayabileceği kadarını öğretmek gereklidir. Başkalarına etki etmek, insanların dinî duygularını ve maddî imkânlarını sömürmek için öğrenilen büyü ve tılsım ilimleri de kötülenmiştir. Güneş ve aya ait hesaplamalar, gece ve gündüz, karada ve denizde yol bulmak, namaz, oruç ve hac vakitlerini belirlemek açısından nücûm (astronomi) ilmi kıymetli iken; kötülüğe vesile olması, hadiselerde yıldızların etkili olduğu düşünmek, zanna dayanarak hüküm vermek bakımından nücûm (astroloji) ilmi zararlıdır.⁵⁷

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 25-26.

⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 27-28.

⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 58.

⁵⁷ Tehânevî, *a.g.e.*, c. I, s. 69-70.

B. İslâmî İlimlerde Bilginin Kaynakları

İslâm eğitim sisteminde bilgi kaynağı olarak Kur'an ve hadisler, sahabenin sözleri, İslâm büyüklerinin uygulamaları geçerlidir ve akıl-nakil uygunluğu önemlidir.

1. Kur'ân-ı Kerîm'in kaynağı

Kur'ân-ı Kerîm kutsal kitapların sonuncusudur. Allah tarafından peygamberler aracılığı ile insanlığa iletilen mesajlar olan vahiy, Kur'ân-ı Kerîm'in kaynağını oluşturur. Kur'ân-ı Kerîm'in tilâveti konusunda kıraat ve tecvid bilgileri güvenilir kişiler tarafından tevâtüren bir sonraki nesle aktarıldığı için yazılı belgeler ve ezberlenen âyetler değişmeden kalabilmiştir. Kıraat ilminin kaynakları Hz. Peygamber'in 'Kur'an yedi harf üzere nazil olmuştur, bunlardan kolayınıza geleni okuyun' şeklindeki hadisi,⁵⁸ sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn zamanında Kurân-ı Kerim'in okunuşu konusunda beliren ihtilaflar, Hz. Osman'ın Mekke, Medine, Kufe, Basra, Şam gibi önemli merkezlere gönderdiği Mushaflarda bulunan yazım farklılıklarıdır.⁵⁹

Tefsir ilminde ise temel kaynak Kur'an'ı en iyi anlayan kişi olan Resûlullah'ın hadisleri, âyetlerin inişine tanık olan sahabenin sözleri, İslâm âlimlerinin yorumlarıdır.

2. Sünnetin kaynağı

Kur'ân-ı Kerîm, hem lafzı hem de manasıyla vahiy olduğu için ona vahy-i metlûv (okunan vahiy) denilmektedir. Sünnet ise, vahyin bir çeşit meâl ve mefhûmu olduğundan dolayı vahiydir. Fakat lafız olarak vahiy niteliğine sahip değildir. Bu sebeple de ona vahy-i gayr-i metlûv denilmektedir. Ancak Hz. Peygamber'in karakteri, aldığı kültür ve kabiliyetleri neticesinde söylediği sözler ile yaptığı işler vahye dayandırılmamalıdır. Hz. Peygamber'in dünyevî işleri vahye bağlı olmamakla birlikte dinî işleri vahiy kaynaklıdır. Hz. Peygamber dinî konularda görüşleri isabetsiz olursa vahiy ile uyarılmıştır.⁶⁰

⁵⁸ Buhârî, "Fadâilü'l-Kur'ân", 27; Müslim, "Misâfirîn", 270; Ebu Davud, "Vitr", 22; Tirmîzî, "Kur'ân", 9; Nesâî, "İftitah", 37.

⁵⁹ Yüksel, Ali Osman, "Kıra'at-ı Aşere", *Din Öğretimi Dergisi*, sy. 24, Eylül 1990, ss. 29-42, s. 29-33.

⁶⁰ Sancaklı, Saffet, *Sünnet-Kur'ân İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1989, s. 154-157.

Hz. Peygamber'in bilgi edinme kaynakları Kurân-ı Kerim'in dışında Hz. Peygamber'in üstün beşerî akıl, nebevî akıl ve peygamberlik birikimi (meleke-i nübüvvet) denilen üçlü bir yolla ilim elde etme imkanına sahip bulunmasıdır. Vahiy gibi diğer insanların ulaşması mümkün olmayan bir bilgi kaynağıyla uzun süre temasta bulunan beşerî aklın en üst seviyesine sahip Hz. Peygamber'de, meleke-i nübüvvet denilen bir peygamberâne ictihad kabiliyet ve birikimin oluşacağı muhakkaktır. Bu yetenek sayesinde Hz. Peygamber, başkalarının intikal edemediği birtakım ilahî gerçekleri kavrayıp en uygun ifade ve uygulamalarla insanlara anlatır.

Sünnetin ulaşılmaz boyutu, başkalarının yorumlarından üstün oluşu buradan kaynaklanmaktadır.

Hz. Peygamber'deki bu peygamberlik melekesine, diğer bir ifadeyle nübüvvet ilmine, Kur'an-ı Kerim değişik kelime ve tabirlerle işaret buyurmaktadır: Zikir, hüküm, hikmet, şerh-i sadr, tefhîm, ta'lîm ve irâe gibi kelime ve terimler bunlardandır. Hz. Peygamber'in ilahî iradenin beyanı niteliğindeki açıklamaları, ilahî anlatım ve denetim altındaki nebevî akıldan doğmaktadır, denilebilir. Sünnetin bağlayıcılığı da bu ilahî-nebevî niteliğinden ileri gelmektedir.⁶¹

Ayrıca hadis ilminin kaynakları sahabenin rivâyetleri, hadis âlimlerinin kitapları, özellikle kütüb-i sittedir.

3. Fıkıh ilminin kaynakları

Hz. Peygamber Yemen'e vali olarak görevlendirdiği Muaz b. Cebel'e ne ile hükmedeceğini sorduğunda sırası ile Kur'an, hadis ve re'y ile hüküm vereceğini söyleyince Hz. Peygamber bu cevaptan hoşnut olmuş, elçi olarak görevlendirdiği kişinin bu işe ehil olduğunu tasdik etmiştir.⁶² Bu hadise göre fıkıh ilminin temel kaynakları o dönemde tespit edilmiş olmaktadır.

İslâm fikhında kaynaklar aklî-naklî ve aslî-fer'î olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kur'an, sünnet ve icmâ naklî deliller olarak kabul edilirken, kıyas aklî delillerden

⁶¹ Çakan, *Hadis Usûlü Şekil ve Örneklerle*, M.Ü.İ.F., İstanbul, 1990, s. 37-43.

⁶² Tirmizî, "Ahkâm", 3; Ebû Dâvûd, "Akdıye", 11.

sayılır. Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyas aslî deliller iken bu delillerden çıkarılan istihsan, örf ve âdetler gibi deliller de fer'î deliller olarak kabul edilir.⁶³

Kur'ân-ı Kerîm'de fıkıh ile ilgili ibadetler ve hukuk (muamelât) alanında olmak üzere yaklaşık beş yüz âyet bulunmaktadır. Bu âyetler umumî hüküm ve prensiplerden bahseder, teferruât ise sünnette vardır. Âyet ve hadislerin farklı yorumlanması sonucunda da farklı mezhepler oluşmuştur.

Hz. Peygamber'in sünnetinin dinî bir kaynak olduğu ise Kur'an tarafından ifade edilmektedir.⁶⁴ Sünnet Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini içerir. Sünnet bazen Kur'an'daki bir hükmü açıklarken, bazen de Kur'an'da bulunmayan bir meseleden bahseder. Her iki durumda da sahih sünnet delil olarak kabul edilmiştir.⁶⁵

Müctehid imamların herhangi bir asırda şer'î bir hüküm üzerinde ittifak etmelerine 'icma' denir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ümmetinin dinî bir mesele üzerindeki ittifakını kapsayan icma', fikhî delillerin üçüncüsünü oluşturur.⁶⁶

İllet ve sebeplerini dikkate alarak, hakkında nass bulunmayan (fakat aynı illetlere sahip olan) meselenin hükmünü ortaya koymaya 'kıyas' denilir. Kur'an ve sünnette bulunmayan bir konuda Kur'an ve sünnete dayanarak hüküm vermeye de kıyas denir. Kıyas, şer'î delillerden yeni ortaya çıkan dinî meselelere hüküm vermek şeklinde olur.⁶⁷

4. Kelâm ilminin kaynakları

İslâm akâidine göre insanın ilim elde etme yolları duyu organları (havâss-ı selîme), haber-i sadık ve akıl olmak üzere üçtür.⁶⁸

Havâss-ı selîme; duyu organları ile edinilen bilgilerdir. Duyu organları sağlam olduğu müddetçe kendisiyle elde edinilen bilgiye güvenilir.⁶⁹ Duyu organları ile elde

⁶³ Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, I-III, Ensar Neşriyat, İstanbul, ts, c. I, s. 110.

⁶⁴ el-Haşr /7; el-Nisâ /65; en-Nûr 24/54.

⁶⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, I-II, çev. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994, c. I, s. 197.

⁶⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, c. I, s.257.

⁶⁷ Hassan, Ahmed, *İslâm Hukukunun Doğuşu ve Tarihi Gelişimi*, İz Yayıncılık, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hüseyin Esen, İstanbul, 1999, s. 78.

⁶⁸ Gölcük Şerafettin, *a.g.e.*, s. 89.

⁶⁹ Aydın, Ali, *İslâm İnançları ve Felsefesi (Tevhid ve Kelâm)*, 2. bs., İrfan Yayınevi, İstanbul, ts., s. 88.

edilen bilgiler neticesinde pozitif ilimler gelişmiştir. Ancak duyu organları tabiatın işleyişi hakkında kesin ve kesine yakın bilgiler sunarken evrenin başlangıcı ve sonu (mebde ve me'âd) konusunda yetersiz kalmakta, bu konuda vahye muhtaç olmaktadır.

Haber-i sadık; mütevâtir haber ve haber-i resûl olarak iki kısımda incelenir.

Mütevâtir haber duyu organları ile algılanan konularda yalan söylemek üzere birleşmeleri aklın mümkün olmayacak kadar çok sayıda bir topluluğun vermiş olduğu haberlerdir. Kelâm ilminde mütevâtir haber Kur'ân-ı Kerîm ve tevâtür derecesine çıkmış kavli ve fiilî sünnettir. Kur'ân-ı Kerîm'in özellikle Mekkî sûreleri akaid ve kelâm ilminin temel kaynaklarıdır. Hadis ilminde itikatla ilgili tevâtür derecesine çıkmış kavli sünnet yok denecek kadar azdır.

Haber-i resûl bir başka görüşe göre Hz. Peygamber'in Allah Teâlâ'dan aldığı vahyi insanlara haber vermesi, tevâtür ve şöhret derecesine ulaşmış kavli ve fiilî sünnetleriyle birlikte tevatür ve şöhret derecesine ulaşmamış âhad haberleri olarak üç ayrı kategoride incelenmektedir.⁷⁰ Akâid konusunda vârid olan âhad haberin kabul edilebilmesi için râvilerin cerh ve ta'dil süzgeçinden geçirilmesi, bilginin mütevâtir habere ve sünnetullâha aykırı olmaması gerekmektedir.

Üçüncü bilgi kaynağı ise akıldır. İslâm dini akla büyük önem vererek onu dinî açıdan mükellef tutulabilmenin ilk şartı saymış ve ilim elde etme yollarından biri olarak kabul etmiştir.⁷¹

Kelâm âlimleri havass-ı selime, haber-i sadık ve akli bilginin üç temel kaynağı olarak kabul etmekle birlikte daha çok akli ön plana çıkarmışlardır. Çünkü akıl, düzenli bilgi oluşturan bütün duyuları düzenli bilgi hâline getiren tek vasıta. Beş duyu ile hâsıl olan hisler veya müşahedeler, oluş hâlinde bir bilgi değildir. Ancak akıl tarafından değerlendirildikten sonra, zaman dışı bir mahiyet kazanıp aklın melekeleri tarafından değerlendirilip hıfzedildikten sonra bilgi hâlini alırlar.

⁷⁰ Âhad haber hadis ıstılahında hadisin senedindeki râvi sayısının herhangi bir tabakada bir ya da iki kişide kaldığı için tevatür derecesine ulaşmayan, bu sebeple de kesin delil kabul edilmeyen hadisler için kullanılmıştır. (Selman Başaran, M. Ali Sönmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, U.Ü.B.E., 1993, s. 105.)

⁷¹ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 18-27.

Kelâmda asıl önemli olan aklın istidlâl ile ulaştığı bilginin geçerliliğidir. Çünkü bedihî bilgiler zaten mevcuttur ve her insan onları istese de istemese de öğrenmektedir. Allah'ın varlığı, sıfatları, peygamberlerin risaleti ve getirdiği şeylerin doğruluğu hep istidlâlî bilginin konusudur. Bu yönüyle nazârî-istidlâlî bilgi kelâmda oldukça önemli bir bilgi kaynağıdır.

5. Tasavvuf ilminin kaynakları

Tasavvuf ilminde duyu, akıl ve tecrübe dışında ilm-i ledün denilen bir bilgi çeşidi vardır. İlm-i ledün vehbî bir ilimdir. Hz. Hızır'ın ilminden bahseden âyetteki "ledün" kelimesinden hareketle, bu isim verilmiştir.⁷² Böyle bir bilgi, özel bir bilgidir. Bu bilgi, olayların iç yüzüne vukûfiyeti sağlar. Bir çeşit gayb bilgisi, sırlar bilgisidir. Zikir, fikir, riyâzet gibi esaslarla şeffaflık kazanan insan kalbi hakikatler âlemine parlak bir ayna hâline gelir ve bir kısım hakikatler ve sırlar o kalbe akseder. Fakat insan kalbi rahmânî ilhamlar kadar şeytanî vesveselere de açık olduğundan ikisini birbirinden ayırdedemezse aldanabilir. Bu sebeple tasavvuf âlimleri rüya ile amel edilmez demişlerdir. Mutasavvıflar ledün ilmine 'hikmet ilmi' de demişlerdir.

Tasavvufta Rasulullah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak esas olduğu için tasavvuf ilminde âyet ve hadisler temel kaynaktır.⁷³

İslâm devletinin genişlemesi ve Yunanca'dan tercüme edilen eserlerin Allah-kul ilişkisi ve ma'rifetullah konusunda İslâm düşünürlerine farklı bir bakış açısı kazandırmasının tasavvufî hayat anlayışının oluşmasında etkili olduğu görüşünde olanlar da mevcuttur. Bilinen vahdet-i vücûd akidesinin Hindistan ve İran tesiriyle doğup geliştiği kabul edilmektedir. Zühd anlayışının Hristiyan rahiplerin yaşayış tarzından esinlenerek şekillendiği ifade edilmektedir.⁷⁴

Tasavvuf ilminin oluşmasında ileri sürülen bu görüşlere rağmen tasavvuf ilminin temel kaynağı Kur'an ve hadislerdir. Dış etkilerin rolü inkâr edilmese de mutasavvıflar Kur'an ve sünnete aykırı olmamak kaydıyla hikmeti yitik mal olarak kabul ederek onu başka milletlere ait olsa da almışlar, müridin kabiliyetlerinin

⁷² el-Kehf 18/65.

⁷³ Selvi, Dilaver, *Kur'an ve Tasavvuf Tefsirlerinin Tasavvufa Bakışı*, Şûle Yayınları, İstanbul, 1967, s. 27.

⁷⁴ Selvi, *a.g.e.*, s. 44-45.

gelişmesine vesile olacak yöntemlerin alınıp İslâmîleştirilerek kullanılmasına izin vermişlerdir.⁷⁵

III. İSLÂMÎ İLİMLERDE ÖĞRETİM-ÖĞRENİM TERMİNOLOJİLERİ

Allah Teâlâ insanı en şerefli mahlûk olarak yarattı ve ona el-‘Alak Suresi’nde geçtiği üzere kalemle yazmayı öğretti.⁷⁶ İlk insan olan Hz. Âdem’e bütün isimleri öğretti.⁷⁷ Bu açıdan bakıldığında diğer varlıklara göre âciz olan insanı eğitip terbiye eden, neyi nasıl yapması gerektiğini öğreten, onu ilim ile yeryüzünün halîfesi yapan ve diğer bütün varlıklara üstün kılan ‘Allah Teâlâ’dır, yani insanlığın ilk terbiye edicisi O’dur. ‘Rabb’ ismi Yüce Allah’ın Esmâü’l-Hüsna’sından (en yüce isimlerinden) olup “terbiye eden, eğiten” anlamına gelmektedir. Peygamber Efendimiz de “Beni Rabbim terbiye etti”⁷⁸ buyurarak bu gerçeğe işaret etmiştir.

Allah Teâlâ’nın insanlar ile doğrudan iletişim kurması mümkün olmayacağı için ‘Cebrâil (a.s.)’ vasıtasıyla mesajlarını kullarına iletmiştir. Bu sebeple Cebrâil’e (a.s.) ‘insanlığın eğitiminden sorumlu melek’ demek de mümkündür.

Cebrâil’in (a.s.) de insanlar ile doğrudan iletişimi mümkün olmadığından, Allah Teâlâ kulları arasından seçmiş olduğu ve özel olarak eğittiği kişileri ‘Peygamber’ olarak görevlendirmiş, peygamberler Cebrâil’in (a.s.) kendilerine getirdiği mesajları insanlara eksiksiz olarak iletmişler, bir nevi onlara öğretmenlik yapmışlardır. Peygamber Efendimiz’in “Ben muallim olarak gönderildim”⁷⁹ sözü peygamberlerin en önemli görevlerinin eğiticilik olduğunu ifade etmektedir.

Peygamberlik mesleği olan bu kutsal görev, daha sonra peygamberlerin vârisleri olan ‘âlimler’⁸⁰ tarafından yürütülmüş, onlar da kaynağı ilâhî olan bu zincirin halkalarını tamamlamaya gayret göstermişler, neticede İslâm’ın da doğuşuyla birlikte

⁷⁵ Selvi, *a.g.e.*, s. 46-48.

⁷⁶ el-Alak 96/1-5.

⁷⁷ el-Bakara 2/31.

⁷⁸ es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman Ebî Bekr, *el-Câmiu's-sagîr*, I-II, 4. bs., Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1954, c. I, s. 14.

⁷⁹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 17.

⁸⁰ Buhârî, “İlim”, 10 (Bâb başlığı).

İslâm çatısı altında bir ilim medeniyeti oluşmuş, eğitim-öğretim sistemi İslâmî bakış açısıyla şekillenmiştir.

İslâm eğitimi büyük ölçüde öğretmen-öğrenci arasındaki karşılıklı etkileşime dayanan bir eğitim sistemidir. Ayrıca bu sistemde, öğretmenin bilimsel yeterliliği kadar karakteri, ahlâkı, öğrenciyle iletişim biçimi de önem taşımaktadır. Buna mukabil öğrencinin verilen bilgiyi öğrenmesi kadar öğrendiği bilgiyle amel etmesi, insanlar arası ilişkilerinde nasıl davranacağını öğrenmesi, ahlâkî açıdan olgunlaşması da önem arz etmektedir.

İslâm'a göre ilim öğrenmekten maksat, insanın bilginin rehberliğinde insan-ı kâmil olma yolunda aşama kat etmesidir. İslâm eğitiminde öğretmenin ahlâkî olgunluğu, öğrencinin de edebe riâyet etmesi esastır. Öğrencinin, eğitiminin her aşamasında edep kaidelerine sürekli riâyet etmesi neticesinde ahlâkî olgunluğa ulaşacağı umulur. Ahlâkî olgunluğa ulaşan kişi de artık başkalarını eğitme yetkisine sahip olmuş olur. İslâm eğitim sisteminde sadece bilgi öğretmek değil aynı zamanda terbiye edilmek için çocuk eğitilir. Aksi takdirde eğitim hedefine ulaşmaz.

İslâm eğitim sisteminde öğretmen ve öğrenciyi ifade etmek için değişik terimler kullanılmıştır. Temel İslâmî ilimlerin branşlaşmasıyla birlikte her ilmin usûl ve kaideleri çerçevesinde öğretmen ve öğrenci yerine kullanılan farklı kavramlar türetilmiştir.

İslâm eğitim sisteminde ilim öğrenmek için bir medreseye kaydolan kimseye “*şâkird*” denirdi. İlim öğrenme sürecinde belirli bir mesafe alır ve Molla Câmî⁸¹'nin eserine kadar gelirse ‘*tâlib*’ adını alırdı. Arapçada ayrıca tâlib yerine ‘*tilmîz*’ kelimesi de kullanılmıştır. Selçuklular döneminde öğrenci için ‘*fakîh*’ ve ‘*mülâzim*’ kelimesi kullanılırken Osmanlılarda tâlib kelimesinin çoğulu olan ‘*talebe*’ ve ‘*tullâb*’, Farsça’da âlim ve âkil anlamına gelen ‘*dânişmend*’, yanmış manasına gelen ‘*suhte*’, Arapça’da istidâtli anlamında ‘*müsta‘id*’ kelimeleri de kullanılmıştır. Osmanlılarda sıbyân mektebinde öğrenim gören öğrencilere ‘*talebe*’, medresenin aşağı seviyedeki

⁸¹ Medrese eğitimi gören öğrencilerin okuduğu Arapça sarf ve nahiv kitaplarının sonuncusu Molla Câmî adıyla tanınan Abdurrahman b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (v.898/1492)’nin *el-Fevâ‘idü’z-Ziyâ‘iyye* adıyla meşhur nahiv kitabıdır. (Okumuş, Ömer, “Câmî, Abdurrahman”, *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 94-99, s. 98.)

öğrencilerine ‘*suhte*’, yüksek seviyedeki öğrencilerine de ‘*dânişmend*’ denerek öğrencilere farklı eğitim kademelerinde farklı isimler verilirdi. Dânişmendlerin en liyâkatlilerinden seçilen, müderrisin derslerini tekrar eden, kapalı noktaları açıklayan, müderris olmadığında müderrisin yetkilerini üstlenen öğrenciye de ‘*mu’id*’⁸² denirdi. Medreseden icazet verilerek mezun olmuş kişiye ‘*mücâz*’ veya ‘*müntehî*’⁸³ denirdi.

Medrese öğrenimini bitirenler ‘*mülâzım*’ adını alırlar, onlar için stajyerlik dönemi başlar, birkaç yıl bir kadı veya müderrisin yanında bulunur, ona yardım eder, aynı zamanda öğretmenlik için gerekli tecrübeyi kazanmış olurlardı. Daha sonra girdiği mülakat sınavında başarılı olurlarsa resmen müderrisliğe atanırlardı. ‘*Müderris*’ gerekli medrese ilimlerini öğrenip icazet aldıktan sonra medreselerde öğretme yetkisini kazanmış olan kişidir.⁸⁴ Bundan başka saraylarda halifelerin ve devlet büyüklerinin çocuklarını eğitmek üzere özel olarak görevlendirilmiş öğretmenlere ‘*müeddib*’ adı veriliyordu.⁸⁵

Yukarıda sayılan genel kullanıma dair terimlerden ayrı olarak İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında ilim sahibi olan kimseler, temel İslâmî ilimlerin branşlaşmasıyla birlikte farklı isimler de almışlardır. Kur’an, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi temel İslâmî ilimlerde öğretmen ve öğrenciyi ifade etmek için kullanılan terimler de farklılaşmıştır.

A. Kur’ân-ı Kerim

Kur’ân-ı Kerîm öğretimi bizzat Hz. Peygamber’e dayanır. O (s.a.v.), Cebrail’den (a.s.) dinlemiş, sonra ashabına okumuş ve âyetlerin ezberlenmesini ve yazılmasını sağlamış, daha sonra ashabını Kur’ân-ı Kerîm öğretmeleri için çeşitli bölgelere göndermiştir. Hz. Peygamber’in indirilen âyetlerin yazımı için görevlendirdiği kimselere ‘*vahiy kâtibi*’ adı verilmiştir.

⁸² Hoca olmadığında dersleri tekrar edip öğrenciye hocanın anlattıklarını iade ettiği için mu’id kelimesi kullanılırdı. Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, M.E.B., İstanbul, 1971, s. 573; İbn Cemâ’a, *Tezkiratü’s-sâmi*, c. II, s. 204.

⁸³ İbn Cemâa, *a.g.e.*, s. 205.

⁸⁴ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, 2.bs., T.T.K., Ankara, 1984, s. 45.

⁸⁵ Çelebi, Ahmed, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 49.

Öğrenim-öğretim yöntemleri Peygamber Efendimize dayanan Kur'an ilimlerinde öğrenciyi ifade etmek için İslâm eğitim sisteminde olduğu gibi 'tâlib' ve 'talebe' kelimeleri kullanılır. Kur'ân-ı Kerîm'i tilâvet kurallarına uygun olarak okuyan kimseye 'kâri'' denmekte olup 'mübtedî' ve 'müntehî' diye ikiye ayrılır. İlk zamanlarda hadis ilminde mahir olan kimse için kullanılan 'hâfiz' kelimesi sonraları Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ezberleyen kimse için kullanılmaya başlanmıştır. Hâfiz karşılığında Resulullah'ın hadislerinde 'hâmil-i Kur'an', 'hamele-i Kur'an', 'ehlü'l-Kur'an', 'sâhibü'l-Kur'an' lafızları da geçmektedir.⁸⁶

İslâm'ın ilk dönemlerinde Kur'ân-ı Kerîm'i 'kıraat imamları'ndan doğrudan veya vasıtalı olarak nakleden kimseye hadis rivâyetinde olduğu gibi 'râvi' veya 'tarîk' denirdi. Meşhur kıraat imamlarının pek çok râvisi vardı.⁸⁷ Kur'ân-ı Kerîm'i öğretmek veya ezberletmekle görevli olan kişiye 'mukri'' denmekte idi.

Kur'an ilimlerinden tefsir ilmiyle uğraşan, Kur'ân-ı Kerîm'i açıklayıp yorumlayan ve bu konuda eser yazan ilim adamına da 'müfessir' denmektedir.

B. Hadis

Hadis ilminde hadisleri hocasından bizzat işiterek öğrenen kişi için dinleyen manasında 'sâmi'', dikkatli, şuuru ve bilinci yerinde manasında 'vâ'î' kelimesi kullanılır. Hevesli hadis öğrencisine 'tâlibü'l-hadîs', 'talebe', 'tilmîz' veya 'mübtedî' isimleri verilmiştir. Bir hadisi isnâdı ile beraber nakleden kişiye 'râvi', 'müsnid', 'imam' veya 'şeyh' denir.⁸⁸ Şeyhin talebesine hadis rivâyet etmesine edâ, talebenin şeyhinden hadis almasına tahammül dendiği için şeyh verici sıfatıyla 'müeddî', talebe de alıcı sıfatıyla 'mütehammil' ünvanını alır.⁸⁹

Semâ yoluyla nakledilen hadislerin talebelere yazdırılması ile oluşan meclislere imlâ meclisi adı verilmekte idi. Bu meclislerde hadis dinlemek veya yazmak maksadıyla toplanan tâliplere hadis yazdıran muhaddise 'mümlî', hocanın sözlerini uzaktakilere duyurmak için görevlendirilmiş kimselere 'müstemlî', bu yolla elde edilen hadislerin

⁸⁶ Ebû Dâvud, "Edeb", 20; Dârimî, "Rüya", 13; "Fezâilü'l-Kur'ân", 33.

⁸⁷ Yüksel, Ali Osman, *a.g.m.*, s. 29-42.

⁸⁸ Subhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. Yaşar Kandemir, Elif Matbaacılık, Ankara, 1971, s. 58-62; ayrıca bkz. Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, s. 181; Kâsımî, *a.g.e.*, s. 79.

⁸⁹ Yardım, Ali, *Hadis*, I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1984, c. I, s. 151.

toplandığı kitaplara da “emâlî” denmekte idi. İmlâ meclislerinde hadis yazan talebelere de ‘*müstemlî*’ denilirdi.⁹⁰ Bazı muhaddislerin meclislerinde onbinlerce talebe aynı anda hadis imlâ ettikleri için bu meclislerde sesi uzaktakilere duyurabilmek amacıyla müstemlîler görev almışlardır.⁹¹

Hadis ilminde râviye, senet ve metni ile ezberlediği hadis sayısına göre farklı isimler verilmiştir. Hadisleri senet ve metniyle ezberleyen, râvilerinin cerh ve ta‘dil durumlarını bilen kişiye ‘*muhaddis*’ adı verilir.⁹² Selef uleması yirmi bin hadisi imlâ yolu ile yazmayan kişiyi hadis ehlerinden saymazlardı.⁹³ Yüz bin hadis-i şerifi sened ve metniyle ezberleyen, senedlerdeki ricâli cerh ve ta‘dil noktasından hâl tercemeleriyle tanıyan muhaddise ‘*hâfiz*’, iki yüz bin hadis-i şerifi sened ve metniyle ezberleyen, senedlerdeki ricâli cerh ve ta‘dil noktasından hâl tercemeleriyle tanıyan muhaddise ‘*şeyhu’l-hadis*’, üç yüz bin hadisi sened ve metniyle ezberleyen, senedlerdeki ricâli cerh ve ta‘dil noktasından hâl tercemeleriyle tanıyan muhaddise ‘*hüccet*’ denir. Bütün sünneti kuşatmış olan hadis imamına da ‘*hakîm*’ denir. Hadislerin tamamını bilen, hadis ilminin bütün konularına vâkıf ve bütün râvileri tanıyan az sayıda kişi de vardır ki onlara da ‘*emîrû’l-mü’minîn fi’l-hadis*’ unvanı verilmiştir. Meşhur hadis âlimlerinden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) bir milyon hadisi senet ve metniyle ezber bilmekte idi.⁹⁴ ‘Müsned’ adlı eserinde bu hadislerin içinden arıtarak oluşturduğu otuz bin hadis bulunmaktadır. İslâmî ilimlerin hadis şubesinde daha çok ezber kabiliyeti kuvvetli olan Araplar şöhret bulmuşlardır.⁹⁵

C. Fıkıh

İslâm’ın ilk zamanlarında fetva ve hukuk ile ilgili işlere Hz. Peygamber bakardı. Hz. Peygamber’in vefatından sonra, İslâm âlimleri şer‘î meselelerde ortaya çıkan sorunları çözümlmek için görüşlerini beyân ettiler. Bu âlimlerin görüşlerini benimseyen insanlar fıkıh ekollerinin oluşmasına sebep oldular. İmam Şâfiî, Ebû

⁹⁰ Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, A.Ü. İ.F. Yay., Ankara, 1981, s. 106, 279, 333.

⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. II, s. 59-60.

⁹² Cürcanî, *et-Ta’rifât*, s. 287.

⁹³ Kâsımî, *a.g.e.*, s. 79.

⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 117.

⁹⁵ Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, I-IV, İstanbul, 1977, c. I, s. 141.

Hanîfe, Ahmed b. Hanbel, İmam Mâlik gibi önemli şahsiyetler ‘mezhep imamı’ ve kurucusu olarak İslâm âleminde genel kabul görmüşlerdir. Âyet ve hadislere dayanarak kıyas ve benzeri yollarla amelî ve şer‘î hükümleri çıkaran İslâm âlimlerine de ‘müctehid’ veya ‘fakîh’ denmektedir.⁹⁶ Mezhep imamları aynı zamanda müctehid imamlardır.

İslâm eğitim sisteminde fıkıh ya da İslâm hukuku alanında söz sahibi olmak için ilk önce medrese eğitimini tamamlamış olmak gerekiyordu. Medrese eğitimini tamamlayıp icazet alarak mezun olan ilim ehli, kazâ (adâlet) ve tadrîs (öğretim) ile ilgili bölümlerden birine başvurarak dinî, idarî, hukukî ve ilmî hizmet alanlarında görev alabilmekteydi. Kaza ile ilgili alanda görev yapmak isteyenler kadî, kazasker, müftü ve şeyhü’l-İslâm olabiliyorlardı. ‘Kadî’ insanlar arasındaki anlaşmazlıkları meşrû hükümlere göre gidermek için devlet başkanı tarafından tayin edilen kimsedir. ‘Kazasker’ Osmanlı Devletinde askerî sınıfa âit şer‘î ve hukukî dâvâlara bakan hâkimdir. ‘Müftî’ dinî konularda fetvâ vermeye yetkili olan kimsedir.⁹⁷ ‘Şeyhü’l-İslâm’ ise Osmanlı Devleti’nde fetva müessesesinin ve ilmiye sınıfının başkanına denmektedir. Fakihler medreselerde hoca olarak görev yaptıkları gibi imam, hatip ve vaiz olarak camilerde de görev almaktaydılar.⁹⁸

Fıkıh ilminde medrese eğitimini tamamlayan kimseler söz sahibi olabildikleri için medrese eğitimi alan öğrenciler aynı zamanda fıkıh öğrencileri olarak da kabul edilebilir. Bundan başka fıkıh ilminde bir sorununun düzelmesini talep eden, fetva isteyen kişi anlamında ‘müsteftî’, kendisine verilen fetvaya uyan, başkasının görüşünü taklit eden anlamında “mukallid” kelimeleri kullanılır.⁹⁹

D. Kelâm

İmam Gazzâlî, *İhyâu ’ulûmi’-d-dîn* adlı eserinde aklî dereceleri birbirinden farklı insanlara kelâma dair meselelerin nasıl öğretilceği konusunda bir sınıflandırma

⁹⁶ Aydınlı, *a.g.e.*, c. I, s. 231.

⁹⁷ Cürcanî, *et-Ta’rifât*, s. 310.

⁹⁸ Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Arasta Yay., Bursa, 2001, s. 294–295.

⁹⁹ Cürcanî, *et-Ta’rifât*, s. 242; ayrıca bkz. İbn Salah, Ebû ‘Amr Osman b. ‘Abdurrahmân, *Edebu’l-müftî ve’l-müsteftî*, Mektebetü’l-’ulûm ve’l-hikem, 1407/1986, s. 23.

yapmıştır. İmam Gazzâlî'nin tasnifine göre ilk defa kelâm eğitimi alacak olan çocuk veya dini konularda yeterli bilgisi olmayan kişi 'avâm' mertebesinde iken, basîret ehli ve zeki kimseler 'havâs', insan-ı kâmil mertebesinde olanlar da 'havâssu'l-havâs' grubunu oluştururlar. Gazzâlî avam mertebesinde olan, kelâm ilmine yeni başlayacak, aklî ve naklî delil aramaksızın kendisine söylenenin doğruluğuna inanan kişileri 'mukallid' olarak da nitelendirmiştir.

Kelâm ilminde söz söyleme yetkisine sahip, İslâm akîdelerini nazar ve istidlâl yoluyla ele alan, izâhlarında naklin yanında akla da ehemmiyet veren, yani kelâm metodunu benimseyen âlimlere 'mütekellim' denilmiştir.

Kelâm ilmi İslâm akaidini ve İslâm'ın varlığını savunmak amacıyla ortaya çıktığı için kelâm ilminde diğer ilimlere nazaran karşılıklı münâzaralar daha çok olmaktadır.¹⁰⁰ Karşılıklı olarak iki kişi arasında gerçeği ortaya çıkarmak için yapılan bir araştırma anlamına gelen münâzara ilminde münâzaracılar için farklı terimler kullanılmıştır. Bu iki kişiden iddia sahibine 'müddai' veya sebep bildiren anlamında 'mu'allil', diğeri de iddia sahibinin öne sürdüğü fikirleri kontrol edip delile muhtaç olan hususlara delil isteyen anlamında 'sâil', tartışan kimse herhangi bir fikri naklediyorsa 'nâkil' adını alır.¹⁰¹

E. Tasavvuf

Tasavvuf ilminde öğretmen ve öğrenci konumunda olan kimseleri ifade etmek için kullanılan terimlerin sayısı, bu terimlerin kullanıldığı zaman ve mekâna bağlı olarak bine kadar çıkmaktadır. Burada birkaç tanesini zikretmekle yetinilecektir.

Tasavvuf yolunda olan kişi tasavvuf kelimesi ile aynı kökten olan 'sûfi' kelimesi ile tanımlanır. Sûfinin Allah adına kalbini saf hâle getirdiği için veya Yüce Allah'ın huzurunda ilk safta bulunduğu için bu ismi aldığı söylenmiştir.¹⁰² Meşhur

¹⁰⁰ Topaloğlu, "Kelâm İlminin Diğer İslâmî İlimlerle Münasebeti", İlahiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyonu Toplantısı-II, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul, 1998, ss. 5-13, s. 8.

¹⁰¹ Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprü*, Arifbey Matbaası, İstanbul, 1313, s. 3; ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Adâb-ı Sedâd*, s. 5.

¹⁰² Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1979, s. 53.

mutasavvıf Serrâc'a göre ise hadis ehline muhaddis, fıkıh ehline fakih denirken yaptıkları işe nisbet vardır. Ancak sūfi kelimesi için böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü sūfi tek bir hâle nisbet edilemez, bütün hâlleri ve zâhir ve bâtın bütün ilimleri kuşatır. Tıpkı sūfi kelimesinin anlamını içeren yün abadan oluşan dış elbisenin bütün bedeni kuşatması gibi. Bu sebeple sūfi herhangi bir isme nisbet edilemez. Eğer böyle olsaydı hâlden hâle geçtiği için her an başka bir isimle anılması gerekirdi.¹⁰³ Sūfi dışında sūfiye işaret etmek için bine yakın kelime kullanması Serrâc'ın bu görüşünü doğrulamaktadır.

Tasavvuf ilminde herhangi bir tasavvufî akıma bağlı olmadığı hâlde tasavvufa sevgi besleyen ve karşı olmayan kimseye '*muhib*¹⁰⁴', bir tasavvuf akımına bağlanmak için araştırma yapan kimseye '*tâlib*¹⁰⁵', bir müşid önünde tarikata bağlanıp iradesini şeyhine teslim eden kimseye '*mürîd*¹⁰⁶ veya '*müsterşid*¹⁰⁷, mürîd ile murâd arasında bulunan, seyr u sülûkunun son aşamasına gelmiş müride '*murâd*¹⁰⁸ denilmiştir. Bir tarikata girerek seyr-ü sülûke başlayan mutasavvıf; '*sâlik*', '*ehl-i sülûk*', '*sâir*', '*sâih*', '*seyyâr*' ve '*müsâfir*' gibi isimlerle anılır. Tarikat liderinin başka bir bölgedeki müridlerinin terbiyesi ile görevlendirdiği veya kendisinden sonra yerine geçmesini vasiyet ettiği mürîdine '*halîfe*¹⁰⁹ denilmiştir. Vatanından ayrıldıkları için '*gurebâ*', memleket memleket dolaştıkları için '*seyyâhîn*', mal ve mülkü terk etikleri için '*fukarâ*' gibi isimler almışlardır.¹¹⁰ Mürîd yerine '*derviş*', '*bende*', '*cân*', '*abdâl*', '*fakîr*', '*âşık*', '*miskîn*', '*erenler*', '*ihvân*', '*âbid*', '*zâhid*', '*bekkâ*' gibi terimler de kullanılmıştır. Aynı tarikat içerisindeki müridlerin birbirleriyle olan arkadaşlıklarını ifade etmek için '*müsâhip*¹¹¹ kelimesi kullanılır. Zâhirde herhangi bir şeyhe bağlanmayıp, doğrudan Hz. Peygamber'in maneviyatı veya bir velinin ruhaniyeti ile irşâd ve terbiye edilen velilere de '*üveysî*¹¹² denir. Kendisine bağlanan insanları tarikat kuralları içerisinde eğiten

¹⁰³ Serrâc, *el-Luma*, s. 23-24.

¹⁰⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, , Marifet Yay., İstanbul, 1991, s. 341.

¹⁰⁵ Uludağ, *a.g.e.*, s. 467.

¹⁰⁶ Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 499.

¹⁰⁷ Muhâsibî, el-Hâris, Ebî 'Abdi'llâh b. Esed, *Risâletü'l-Müsterşidin*, Dâru's-Selâm, Kahire, 1421/2000, s. 156.

¹⁰⁸ Uludağ, *a.g.e.*, s. 343.

¹⁰⁹ Uludağ, *a.g.e.*, s. 205.

¹¹⁰ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 53-54.

¹¹¹ Uludağ, *a.g.e.*, s., 355.

¹¹² Uludağ, *a.g.e.*, s. 503-504.

mutasavvıfa ‘*mürşid*’¹¹³ adı verilir. Değirmen taşının miline verilen ‘*kutup*’ ismi evrenin manevî yönetiminden sorumlu olduğuna inanılan mürşid için kullanılmıştır. Kendisine sığınanlara yardım eden anlamında ‘*gavs*’, yaşlı, pir, önder manasında ‘*şeyh*’, ‘*pîr*’, ‘*ata*’, ‘*mukaddem*’, bir şeyhin kurduğu tarikatın adâb ve erkânını belirleyen manasında ‘*pîr-i sâni*’ kelimeleri de mürşid yerine kullanılan farklı terimlerdir.

Genel olarak İslâm eğitim sistemi, özel olarak Kur’ân-ı Kerîm, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi temel İslâm bilimlerinde öğretim-öğrenim terminolojileri bakımından öğretmen ve öğrenciyi ifade etmek amacıyla kullanılan birbirinden farklı terimler, İslâm eğitim sisteminin zenginliğini, ne kadar kapsamlı olduğunu ve ne derece geniş bir alana hitap ettiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu ilimlerde kullanılan terimler, İslâm kültüründe öğretmen ve öğrenciye gösterilen saygı ve hürmetin de bir sonucudur.

¹¹³ Uludağ, *a.g.e.*, s. 354.

İKİNCİ BÖLÜM
ÖĞRENİM-ÖĞRETİM SÜRECİNDE
HOCA-TALEBE-MECLİS BİRLİKTELİĞİ

I. İSLÂMÎ İLİMLERDE ÖĞRETMEN VE ÖĞRENCİDE BULUNMASI GEREKEN VASIFLAR

İnsan, hayatının her anında kendini geliştirmeli, bilgisini arttırmalı, öğrendiklerini başkalarına aktararak faydalı olmalıdır. Hz. Ali kişinin ya âlim, ya öğrenci, ya dinleyici ya da bunları seven, ilgisi olup da meşguliyetinden dolayı faydalanamadığı hâlde ilim ehline yardımını esirgemeyen insanlardan olması gerektiğini söylemiş, bu dört sınıfın dışındakilerin ömürlerini boşa geçireceklerini belirtmiştir.¹

Hz. Ali'nin “Bana bir harf öğretenin kölesi olurum” sözü de bilginin az ya da çok olmasının önemi olmadığını vurgulamaktadır. Öğrenilen bilginin ne zaman ve nerede kullanılacağını bilemeyiz. O anda önemsiz gibi görünen bir bilgi başka bir zaman ve mekânda kullanıma elverişli hâle gelebilir.² Bir kişinin ilme ne zaman ihtiyaç duyacağı ve o kişinin ilmüne ne zaman ihtiyaç duyulacağı bilinmediği için bilgi küçümsenmemeli, gerekli yer ve zamanda kullanılmak üzere muhafaza edilmelidir.³

A. Öğretmende Bulunması Gereken Vasıflar

İslâm eğitim sisteminde öğretmen, karakteri ve ilmî yeterliliği ile değer kazanır. Karakteri sağlam olmayan bir öğretmenin ilmî yeterliliği olsa da, sevgi ve güven ortamı oluşturmada güçlük çekeceğinden dersinden istifade edilemeyeceği gibi güzel ahlâklı bir insanın da ders verdiği alanda kendini yetiştirmemiş öğrencilerine faydalı olması düşünülemez. Bu sebeple öğretmenin her hâliyle örnek alınacak bir kişiliğe sahip olması gerekmektedir.⁴

İbn Haldûn eğitim-öğretim faaliyetlerini bir sanat mesabesinde gördüğü için ilmî konulara hâkim olabilmenin o alanda bir i'tiyât ve meleke hâsıl etmekle mümkün

¹ Mâverdi, *a.g.e.*, s. 51.

² Gazzâlî, *İhyâ'*, c. I, s. 37.

³ Mâverdi, *a.g.e.*, s. 53; ayrıca bkz. Dârimî, “Mukaddime”, 19.

⁴ M. Akif de “Muallimim diyen olmak gerektir, imanlı / Edepli, sonra liyâkatli, sonra vicdanlı.” derken öğretmenin imanî, ahlâkî ve ilmî açıdan kendini yetiştirmiş olması gerektiğine işaret etmektedir. (Ersoy, M. Akif, *Safahat*, İstanbul, 1966, s. 28).

olabileceğini, bunun da en güzel şekilde bir üstadın elinden alınabileceğini ifade ederek ilim öğrenmede ehil bir öğretmenin ne derece etkili olduğunu vurgulamaktadır.⁵

1. Öğretmenin karakteriyle ilgili olan vasıfları

İnsanlığa yol gösteren idareciler ve öğretmenler örnek alınır ve onlar iyi olursa toplum da iyi, kötü olursa toplum da kötü olur.⁶ Özellikle dinî meselelerde âlimler, peygamberler gibi Allah ile kul arasına girerek kişinin inancının ve davranışlarının şekillenmesine vesile olmaktadır.⁷ İlim öğretme bu sebeple hem kutsal hem de mes'uliyetli bir görev olarak görülmelidir. Âlimlerin yaptığı hataların maddî ve manevî sorumluluğu, dünyevî ve uhrevî açıdan kendilerine uyanları da beraberinde sürükleyeceği için sıradan bir insaninkine göre daha çoktur. Bu sebeple hata yapan âlim, kendisiyle birlikte içindeki herkesin battığı gemiye benzetilmiştir.⁸

İslâm eğitiminde öğretmenin karakteri, söz ve davranışları arasındaki uyum, kılık-kıyafeti öğrencilere ve topluma örnek olması açısından önemlidir. Çünkü öğrenciler öğretmenin ilk önce davranışlarına ve kılık-kıyafetine bakar, sonra sözlerinden istifade ederler.

Öğretmenin her hâli ve sözü dikkatle takip edildiği için hareketlerinde kusur olmamalı, söz ve davranışlarıyla peygamber ahlâkının temsilcisi olmalıdır. Bu sebeple öğretmen ahlâkını düzeltmeli, söylediği şeyleri önce kendisi uygulamalıdır. Zira bildiği ile amel etmek ilmin meyvesi olarak kabul edilmiştir.⁹ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ sözü ve ameli birbirini tutmayan âlimler için “*insanlara iyiliği emredip, kendinizi unutuyor musunuz*”¹⁰ buyurarak uyarıda bulunmaktadır. Bildikleri ile amel eden ve başkalarına da öğreten âlim güzel kokusundan kendisini de başkalarını da faydalandıran miske, söylediklerini uygulamayan âlim ise bıçağı biletten fakat kendisi

⁵ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Dârü's-Ş'ab, ts., s. 396-397.

⁶ Münâvî, Abdurraûf, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi 'i's-sağîr*, I-VI, Beyrut, 1391, c. IV, s. 209.

⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 19.

⁸ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 46.

⁹ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 84-85.

¹⁰ el-Bakara 2/44.

kesmeyen bileği taşına veya başkalarına fayda sağlayan fakat kendine hayrı dokunmayan deftere benzetilmiştir.¹¹

Öğretmen yalnızken de toplum içinde iken de davranışlarını değiştirmemelidir. Selamlaşmak, cömert davranmak, sabretmek, vera‘, tevazu, huşû‘, başkalarını kendine tercih etmek, insafli olmak, iyiliğe teşekkür etmek, yardıma koşmak, insanları sevmek... gibi güzel huylara sahip olmalı, toplumun aşağı tabakalarında görülen hareketlerde ve çocuksu davranışlarda bulunmamalı, ilmiyle kibirlenmemelidir.¹² Hz. Peygamber ilimle birlikte vakar ve sekîneti de öğrenmeyi tavsiye etmiştir. Meşhur hadis âlimlerinden eş-Şa‘bî şöyle der; “İlim üç karıştır; bir karışa ulaşan burnunu diker ve hepsine nail oldum zanneder, kibirlenir. İkinci karışa ulaşan elde ettiğinin azlığı, elde edemediğinin çokluğu ve ilmin sonsuzluğunu bilir ve nefsini hakir görür, kibirlenmez. Üçüncü karışa gelince heyhat, ona kimse ulaşamadı.”¹³ Öğretmen de bildikleriyle övünmemeli, bilmediğinin cahili olduğunu düşünmelidir.

Öğretmen ilimde cimri davranmamalı, açıklama yapılması gereken yerlerde açıklama yapmalı, sorulan sorulara cevap vermelidir. Malın zekâtı nasıl ki malın bir bölümü infak edilmek suretiyle veriliyorsa ilmin zekâtı da ilmi aktarmakla verilebilir. İlim öğretmede cimrilik yapan âlimin ya ilmi unutarak, ya da yazdıkları kaybolarak imtihan edileceği söylenmiştir.¹⁴

Öğretmenin ilim öğretmekten maksadı riya, makam, şöhret, servet, emirlik değil, Allah rızasını kazanmak, ilmi yaymak, âlimleri çoğaltmak, dini yaymaya çalışmak, Resûlullah’ın sünnetini ihyâ etmek, helâl ve haramları açıklamak olmalıdır. Niyeti bu olan âlim en büyük ve fazîletli ibadeti yapmış olmaktadır.¹⁵

İyi bir öğretmenin öğrencilerine faydalı olabilmesi için öncelikle mesleğini sevmesi gerekir. Mesleğe bağlılığı ve sevgisi o derece olmalıdır ki, gününün çoğunu

¹¹ Gazzâlî, *a.g.e.*, c. I, s. 79.

¹² Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şerîf, *Adâbu’l-‘âlim ve’l-müte‘allim ve’l-müftî ve’l-müstefî ve fadlu tâlibi’l-‘ilmi*, Dâru İhsan, Tahran, ts, s. 29–30.

¹³ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 370.

¹⁵ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 67–68.

ilim öğretmeye ayırmalı, ders saatleri dışında da öğrencilerine zaman ayırmalıdır. Mümkünse eğitim-öğretim faaliyeti dışında bir işle meşgul olmamalıdır.¹⁶

Öğretmen her an değişik olaylarla karşılaşabileceğinden ferâset ehli olmalı, yani akıllı ve zeki olmanın yanında güçlü bir karar verme, işitme, görme ve sür'at-i intikâl yeteneklerine sahip olmalıdır. Mu'âz b. Cebel'in (ö. 18/639) Yemen'e gönderilirken ne ile hükmedeceği sorusuna sıra ile Kur'ân-ı Kerîm, Sünnet ve nihayet kendi tecrübe ve vicdanıyla hareket edeceği şeklinde yanıt vermesi olayları hükme bağlama ve tez karar vermenin önemini ortaya koymaktadır.¹⁷

Öğretmen kıyafetine dikkat etmeli, elbisesi eski bile olsa temiz ve örf-âdete uygun olmalı, elbiseyi kibir ve riya için giymemeli, kıyafet seçiminde lükse kaçmamalıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ mescitlere güzel elbiselerimizi giyerek gitmemizi emretmektedir.¹⁸ Bu sebeple toplum huzuruna çıkan örnek kişinin kıyafetine daha çok dikkat etmesi gerekir.

Öğretmen müşfik olup öğrencilerini sevmeli, onlara dostça davranmalıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de de geçtiği üzere Peygamber Efendimiz ümmetine karşı müşfik ve merhametli olup, onların sıkıntıya uğramasına üzülüyor, mutluluğunu istiyordu.¹⁹ Peygamberlik mesleğini devam ettiren öğretmenlerin de bu hususa toplumda en fazla dikkat eden insanlar olmaları gerekir.

Öğretmen Allah'tan korkmalı, bilmediğine kesinlikle cevap vermemeli ve bilmiyorum demekten,²⁰ bilmediğini öğrenmekten çekinmemeli,²¹ öğrencilerine ilmin sonu olmadığı ve insanın her şeyi bilemeyeceğini öğretmelidir.²² Öğretmenin gizli ve açıkta Allah'ın kendisini gördüğünün bilincinde olarak söz ve davranışlarında Allah rızasına uymayan bir tavır görülmemelidir.²³

¹⁶ Kâbisî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Kayrevânî, *er-Risâletü'l-mufasssale li-ahvâli'l-müteallimîn ve ahkâmi'l-muallimîn ve'l-müteallimîn*, yay.y., Kahire, 1955, s. 295.

¹⁷ Tirmizî, "Ahkâm", 3.

¹⁸ el-A'râf 7/31.

¹⁹ et-Tevbe 9/128.

²⁰ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 82.

²¹ Kadı İyâz, *el-İlmâ'*, s. 215.

²² Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 90.

²³ İbn Cemâ'a, *Tezkiratü's-sâmi'*, s. 15.

Öğretmen hatasında ısrar etmemeli, eksiklerini tamamlamalıdır. Tevâzu sahibi olmalı, gerektiğinde arkadaşından, öğrencisinden, kendinden küçüklerden de bir şeyler öğrenebilmelidir. Gerçek âlimin kendinden üstte olana hased etmeyen, kendinden altta olanı küçümsemeyen ve ilmin karşılığında bir şey istemeyen kişi olduğu belirtilmiştir.²⁴ Peygamber Efendimiz sahabeden, sahabe tabînden, tabîn de tebe-i tabînden ilim öğrenmişler, onlarla istişâre etmişler, onların görüşlerine değer vermişlerdir.²⁵ Ebû Hanife bir meselede hüküm vermeden önce talebelerine danışır, eğer daha doğru olduğuna kanaat getirirse kendi görüşünü terk edip talebelerinin görüşünü benimserdi. İmam Şafii (ö. 201/820) de Mekke'den Mısır'a olan uzun yolculukları esnasında el-Hâmîdî adlı öğrencisinden hadis öğrenmiştir.²⁶ Öğretmen yürüyüşünde de mütevazı olmalı, çalımla yürümekten kaçınmalıdır.²⁷

Bağışlamak Allah'ın sıfatlarından. Yüce Allah, Hz. Âdem'i affettiği gibi yaptığı kötülükten dönen, tövbe eden herkesi bağışlayacağını bildirmiştir.²⁸ Peygamberimiz de zorluklara sabretmiş, kendine kötülük eden, alay, işkence, taşlama, yalanlama gibi yollarla gururunu inciten, hatta zehirleme ve öldürmeye teşebbüs edenleri affedip, onlara dua etmiştir.²⁹ Öğretmen de peygamberlerin yolundan gitmeli, öğrencinin bilhassa kasıtsız ve bilmeyerek yaptıklarını affetmelidir. Talebenin soruları karşısında sabırlı, uygunsuz hareketlerine karşı tahammüllü olmalıdır.³⁰ Kendine yapılan suçları affetmeli, ancak topluma ve dine karşı işlenen suçları affetmemelidir. Bir öğrencinin yanlış bir hareketini ilk defa gördüğünde bağışlamalı, teşhir etmemelidir.³¹ Öğrencisini terbiye etmek için bazen kinâye yollu, bazen açık olarak, bazen ismen, bazen işaretle nasihat etmelidir.

Öğretmen, çocuklar arasında zengin-fakir ayırımı yapmamalı, her öğrenciye eşit davranmalıdır. Ancak kötü huylu öğrencilere farklı davranılabilir.³² Yine üstün

²⁴ Dârimî, "Mukaddime", 29.

²⁵ Nevevî, *Adâbu'l-âlim ve'l-müte'allim*, s. 32.

²⁶ İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 29.

²⁷ el-Furkân, 25/63; el-İsrâ 17/37; Lokmân 31/18.

²⁸ el-Bakara 2/160.

²⁹ Müslim, "Fedâil", 4; "Selâm", 45.

³⁰ Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye fi'l-adâb ve'l-ahlâk ve't-tasavvuf*, Mustafa Muhammed Matbaası, Mısır, ts, s. 36.

³¹ İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed, *Tehzibu'l-ahlâk*, yay.y., Kahire, 1323, s.20.

³² İbn Sahnûn, Ebu Abdullah Muhammed, *Adâbu'l-muallimîn*, yay.y., Kahire, 1955, s. 361.

gayretli ve ahlâklı öğrencilere de özel ilgi gösterilebilir.³³ Öğrencinin zekâsı zayıf ise ona da anlayabileceği şeyleri öğretmeli, anlayamayacağı bilgileri vererek öğrenciye zulmetmemelidir.³⁴ Öğretmen ders esnasında sıra yönünden de hiçbir öğrenciyi takdim ya da tehir etmemelidir.³⁵ Takdir ve tenkitte, not verme işlemlerinde de adil olmalıdır.

Öğretmen, öğrencilerinin bedensel kusurları, çirkin görünmesi, fakir olması, şivesinin bozukluğu, hafızasının zayıflığı ile alay etmemelidir. Çünkü bu özelliklerle alay eden aslında onu öyle yaratanla alay etmiş olur.

Öğretmen mütebessim olmalı, kendi seviyesini düşürecek tarzda kahkaha ile gülmemelidir. Mizah ve şakada maskaralığa varmamalı, asık suratlı da durmamalıdır.³⁶ Peygamberimiz de çocuk ve yaşlılarla şakalaşmıştır. Ancak onun şakaları hiçbir zaman gerçeğe aykırı ve alay edercesine olmamıştır. Öğretmen talebeler arasında yapılan lüzumsuz şakalara da mani olmalıdır.

Öğretmen dersleri kötülemek veya kendi dersini övmek değil, ilmin önemli, öğrenmenin lüzumlu, bilginin her yerde ve herkesten alınabileceği esasını vermelidir. Öğrencinin kabiliyetine göre ders verip kavrayamayacağı bilgiyi vermemelidir. Öğrenci farz-ı ayın olan ilimleri tamamlamadan farz-ı kifâye olan ilimlerle meşgul olursa onu, farz-ı ayın olan ilimlere döndürmelidir ki kendisine öncelikle lazım olacak şeyleri öğrensin.

2. Ders anlatış biçimiyle ilgili vasıfları

Öğretmenin ahlâkî özellikleri kadar kendi branşında yeterli olması ve ders anlatış tarzı da öğrencinin iyi bir eğitim alması için önemlidir. Öğretmen, öğrencileri ilgi ve kabiliyetleri doğrultusunda yönlendirebilmek için her ilim dalından bir nebze bilgiye sahip olmalı, en azından her ilmin gaye ve konusunu bilmelidir. Ders verdiği sahada ise sürekli kendini geliştirmelidir. Ebu'l-Leys es-Semerkindî âlimde aranan on şarttan birinin kitapları mütalaaya devam etmek olduğunu söyler.³⁷ Âlim okumayı

³³ Nahalâvî, Abdurrahman, *Usûlu't-terbiyyeti'l-İslâmiyye*, yay.y., Dimaşk, 1399/1979, s.159.

³⁴ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 89.

³⁵ İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 59–60.

³⁶ Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, s. 36–37.

³⁷ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 92.

bıraktığı andan itibaren cahil olacaktır.³⁸ Bu sebeple öğretmen hem kendini daha ileri bir seviyeye ulaştırmaya, hem de öğrencilerini iyi yetiştirmeye çalışmalıdır. Mesleği ile ilgili yeni gelişmeleri takip etmelidir.

Ders anlatırken kolaydan zora, basitten karmaşığa doğru bir sıra takip etmelidir. Öğrencilerin ders esnasında görüşlerini açıklamalarına müsaade etmeli, istişare ve münâzara ortamı oluşturmalıdır. Onların sorularını cevaplandırmalı, emin değilse bilmiyorum demesini bilmeli, cevaplamak için yeterli süre yoksa kaynak gösterip öğrencilerin araştırma kabiliyetlerini geliştirmelidir.³⁹

Ders anlatırken öğrencilerin ilgi ve kabiliyetlerini göz önünde bulundurmalıdır. Öğrencilerine seviyelerine uygun bir tarzda yaklaşmalıdır. Öğrenci için en uygun olan ilimle öğretime başlamalı, yaratılışına ve anlayışına uygun olan ilmi seçmeli, o ilmin faydalarını açıklamalı ve o ilmi övmelidir. Öğrencinin anlayabileceği şekilde dersi sunmalı, anlayamayacağı konularda açıklama yapmamalıdır. Gayretli ve zeki öğrenciyi ise ilimden anlayabileceği kadarıyla bilgilendirmelidir.⁴⁰ Her konunun en önemli kısımlarını anlatmalı, öğrencileri zorlayacak ve sıkacak derecede teferruata dalmamalıdır. Öğrenciye dersi ve okulu sevdirmeli, ders çalışma metodlarını öğretmelidir. Öğrenciyi ders dışında da görevlendirmeli, ödevler vererek zamanını boşa geçirmesini engellemelidir.

Öğretmenin ders anlattığı meclisteki davranışları da öğrencilerin derse ilgi duymaları açısından önemlidir. Öğretmen derse girmeden önce maddî ve manevî açıdan kendini hazırlamalıdır. Öğrencilerinin huzuruna çıkmadan önce kılık-kıyafetine dikkat etmeli, abdestli olmalı, güzel koku sürünmelidir. İslâm eğitim sisteminde öğretmen, şayet kerahet vakti değilse derse başlamadan önce iki rekât namaz kılar, ilmi yaymaya, araştırmaya, açıklanması emredilen dini hükümleri tebliğ etmeye, doğruyu ortaya çıkarmaya, haktan yana olmaya niyet eder, Müslümanlara ve geçmiş Salih kimselere duada bulunurdu.⁴¹

³⁸ Gazzâlî, *İhyâ'*, c. I, s. 85; Dârimî, "Mukaddime", 29.

³⁹ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 81.

⁴⁰ Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, c. I, s. 73-76.

⁴¹ İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 30-31.

Öğretmen derste anlatacağı konuyla ilgili olarak plân yapmalı, önemli kısımları belirleyerek not almalı, sorulması muhtemel soruların cevapları üzerinde düşünmelidir. Derse zamanında girip, sözü de zamanında kesmeli, dersi uzatarak öğrencilere bıkkınlık vermemelidir. Derse başlarken Eûzü Besmele çekip Kur’ân-ı Kerîm’den bir bölüm okumalı, Hz. Peygamber’e salât u selâm getirip bütün Müslümanlar için dua etmelidir. Dersleri kıymetine göre işlemeli, sırasıyla tefsir, hadis, usûl-u dîn, usûl-u fıkıh, mezhep, hılâf, nahiv ve cedel ilimlerine öncelik vermelidir.⁴² Öğrencilerin öncelikle farz-ı ‘ayın olan ilimleri öğrenmelerini sağlamalı, daha sonra farz-ı kifâye olan ilimlere geçmelidir.⁴³ Öğrencilerin her şeyi ile alâkadar olmalı, durgunluğu, neşesizliği ve hareketsizliğinin sebeplerini araştırmalı, ders haricinde de onlarla yakından ilgilenmelidir. Nitekim Hz. Peygamber sahabeden bazılarını göremediği zaman sorar, cemaate neden iştirak etmediklerini araştırır, yanında olan herkesle ilgilenir, birini diğerinden fazla seviyor intibainı vermezdi.⁴⁴

Öğretmen kendi problemlerini, üzüntülerini sınıfa getirmemeli, sinirli bir şekilde derse girmemelidir. Ders esnasında sabit durmamalı, sınıfta dolaşmalıdır. Jest ve mimiklerinde, el ve kol hareketlerinde bir uyum ve denge olmalıdır. Öğrencilerin sorularına değer vermeli, sesin geldiği tarafa yönelip suali sonuna kadar dinlemelidir. Nitekim Allah Resûlü bir şeye bakmak istediğinde bütün vücuduyla o tarafa yönelir, bir kimseyle konuşurken o kimseye dönerek konuşurdu.⁴⁵

Aşırı şekilde aç, susuz, yorgun, uykusuz, kederli, hiddetli, sıkıntılı olduğunda, dondurucu bir soğuk ve yakıcı bir sıcaklıkta ders yapmamalıdır.⁴⁶ Öğrenci de böyle bir durumda öğretmenden ders yapmasını istememelidir.

Derste aşırı şaka yapmaktan ve çok gülmekten uzak durmalıdır. Soru sorduğu öğrenciden istenilen cevabı alamayınca onu mahcup etmemeli, alay etmemelidir. Aksine daha sonra başarırısın, diyerek ona güven vermelidir.⁴⁷

⁴² İbn Cemâ‘a, *a.g.e.*, s. 34–38.

⁴³ Gazzâlî, *Bidâyetü’l-hidâye*, s. 37.

⁴⁴ Kadı İyâz, *Kitâbü’ş-şifâ’ bi ta’rîfi hukûki’l-Mustafa*, I-II, Dâru’l-vefâ’, Dımeşk, ts., c. I, s. 245.

⁴⁵ Tirmizî, “*Şemâil*”, c. I, s. 18.

⁴⁶ İbn Cemâ‘a, *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁷ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 226. Nevevî, *a.g.e.*, s. 29–43.

Öğretmen dersi, müftünün cevabı yazdıktan sonra ‘Allahu a‘lem’ sözünü ilâve etmesi gibi bu sözü söyleyerek bitirmelidir. Böylece dersin başında ve sonunda Allah adı anılmış olur. Öğretmen ders bittikten sonra hemen çıkmamalı, kalabalığın dağılmasını beklemelidir. Böylece izdiham önlenir, soru sormak isteyen öğrencilerle de ilgilenilmiş olur.⁴⁸

3. İslâm âlimlerinde aranan özellikler

İslâm eğitimcilerinde genel olarak aranan bu özelliklere ilâve olarak İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında ilim sahibi olan kimseler için bazı özellikler belirlenmiştir. Farklı ilim dallarına ait adâb kitaplarında karakter olgunluğunun ortak özellik olduğu görülürken ilmî yeterlilik ve ilmi aktarma yöntemleri açısından bazı farklılıklara vurgu yapılmıştır.

a) Kur’an öğreticisinde aranan özellikler

Kur’an ilimlerinde söz sahibi olan kimselerde aranan özellikler Kur’ân-ı Kerîm’i öğretme ve tefsir etme durumlarına göre incelenir.

Niyeti hâlis olarak Kur’an öğreten ve öğrenen kişi Hz. Peygamber’in bildirdiğine göre Müslümanların en hayırlılarındanıdır.⁴⁹ Kur’ân-ı Kerîm hocası Kur’ân-ı Kerîm’i yüzünden okuma, ezberleme ve tecvid olarak üç ayrı bölümde öğreteceği için bu konularda eksik olmamalıdır. Öğrencileri seviyelerine göre gruplara ayırmalı, her grubun başına iyi bilen bir öğrenciyi başkan tayin etmelidir. Bu uygulamaya asr-ı saadet devrinden itibaren rastlanmaktadır.⁵⁰

Tefsir âlimi ise Allah rızasını kazanmak ve İslâm’a hizmet etmek amacıyla Kur’an’ı tefsir etmeli, kendi arzu ve heveslerine göre tefsir etmemelidir. Bid’atlerden kesinlikle kaçınmalı, ancak bu titizliği, onu yeni yorumlara açılmaya engel teşkil etmemelidir. Tefsir edeceği âyeti gereksiz yere uzatmamalı, asıl manasından

⁴⁸ İbn Cemâ’a, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁹ Buharî, “Fedailu’l- Kur’ân”, 21; Tirmizî, “Sevabu’l- Kur’ân”,150.

⁵⁰ Ashâb-ı Kiram’dan olan Ebû Ebü’-d-Derdâ her sabah Şam camiinde sabah namazını kıldırdıktan sonra insanlar Kur’ân-ı Kerîm okumak için etrafında toplanırlardı. O da onları onar onar gruplandırıp her on kişiye bir reis tayin ederdi. Kendisi mihrapta durup her grubu takip eder, yanılan olursa reise müracaat eder, o da bilemezse Ebü’-d-Derdâ’ya başvurup öğrenirdi. Bu meclislerde bin altı yüzden fazla kişinin olduğu rivâyet edilmektedir. Taşkoprüzâde, *a.g.e.*, c. I, s. 452.

saptırmamalıdır. Âyetin hakikî ve mecazî manasını, sebab-i nüzûlünü bilmelidir. Müfessir müteşâbih âyetlerin tefsiri üzerinde fazla durmamalı, bu âyetler hakkında kesin hükümler vermekten kaçınmalıdır. Âyetleri, bozuk bir mezhebi kuvvetlendirmek veya nefsinin tatmin etmek için tefsir ve te'vil etmemelidir.⁵¹ Âyetleri içinde bulunduğu şartlara göre yorumlayabilmek için keskin bir zekâ ve kuvvetli bir muhakeme gücüne sahip olmalıdır. Kendisi gibi âlim olanlara saygı ve hürmet göstermeli, onların bilgisinden istifade etmeli, öğrencilerinin bu kişilerle görüşmesine engel olmamalıdır.⁵²

Müfessir olmak isteyen kişi küçük yaşlardan itibaren Kur'an ilimleriyle meşgul olmalıdır. İlk önce Kur'an-ı Kerim'i tilâvet kurallarına uygun olarak okuyabilmeli, sonra tamamını ezberlemelidir. Hadislerden özellikle Kur'an tefsiriyle ilgili olan kısımları öğrenmelidir. Daha sonra Kur'an ile bağlantılı olan ve yaşadığı dönemde revaç bulan ilimleri zekâ ve kapasitesine göre öğrenmeye çalışmalı, en azından gaye ve konularını bilmelidir. Zira Kur'an-ı Kerim her alana ve her kesime hitap ettiği için bu bilgileri öğrenmek Kur'an'ın evrenselliği açısından gereklidir. Müfessirin ilk önce Kur'an'ı Kur'an ile tefsirle başlaması, onda bulamazsa Hz. Peygamber'in hadislerine ve sünnetine, onda da bulamazsa sahabenin, sonra da tâbiûnun açıklamalarına müracaat etmesi, dil ve edebiyat olarak Arapçayı, Kur'an'la ilgili usûl ilimlerini çok iyi bilmesi şart koşulmuştur. Müfessir bu bilgileri elde ettikten sonra ilmini aktarmalıdır. Müfessir toplumun sosyal yapısını da göz önünde bulundurarak topluma yol göstermelidir.

b) Muhaddiste aranan özellikler

Hadis ilminde hıfz, ezber, müzâkere ile uzun yıllarını harcayan hadis âliminin kalbinde bir meleke hâsıl olur. Neticede doktorun akıllı ile deliyi ayırt edebildiği gibi hadisin sahihini zayıfından ayırabilir hâle gelir.⁵³

İslâm'ın ilk dönemlerinde hadisler tedvîn edilmeden önce rivâyet edilen hadislerin kabulü için râvinin güvenilir olması gerekmektedir. Bir râvinin sîka (güvenilir) olarak kabul edilebilmesi için bir takım şartlar belirlenmiştir. Bu şartlar

⁵¹ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 545-548.

⁵² Karaçam, İsmâil, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, M.Ü.İ.F.V., İstanbul, ts.,s. 459.

⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 382.

râvinin hem karakteri hem de hadis ilmindeki yeterliliği ile alakalıdır. Karakteri ile ilgili olan kısmı adalet, hadis ilmindeki yeterliliği ile ilgili olan kısmı zapt ile ilgili kurallar kısmında incelenir.

Hadis hâfızı öncelikle Müslüman, akıl-bâliğ olmalıdır. Sonra râvinin karakteri ile ilgili olan adalet şartı gelir. Râvinin güvenilir kabul edilebilmesi için aranan adalet şartı, zulmün zıt anlamlısı değil; şirk, fiske ve bid'at gibi bütün büyük ve küçük günahlardan sakınmak ve takva sahibi, samimi bir Müslüman olmak anlamındadır.⁵⁴ Râvi öğreniminde Allah rızasını kazanmaya niyet etmeli, rivâyet ettiği hadislerle layık güzel vasıflar kazanmaya çalışmalıdır.⁵⁵ Hadis tâlipleri hadis alacakları râvinin hâl ve hareketlerine, namaz kılıp kılmadığına bakarlar, sonra hadisi alırlardı.⁵⁶

Zabt; hadis râvisinin güvenilirliğini sağlayan ve adaletten sonra râvide bulunması gerekli görülen bir sıfattır. Bilgiyi muhafaza etmek, iyice bellek anlamına gelir. Zabt sıfatı işittiğini ezberlemek ve yazmak şeklinde iki kısımda incelenmektedir.⁵⁷ Râvinin işittiği hadisleri anlaması, tam olarak ezberlemesi, yazdığı kitabı muhafaza etmesi ve bu vasıflara semâ' vaktinden rivâyet edeceği ana kadar sahip olması gereklidir.⁵⁸

Eğer râvi, hadisi mana ile rivâyet ediyorsa, hadis metninde değiştirdiği ve yerlerine koyduğu kelimelerin manalarını iyi bilmesi ve bunları kullandığı zaman hadisin manasında her hangi bir değişikliğe sebep olmaması lazımdır. Mana ile rivâyet ederken hadisin manasını değiştiren bir râvi, sîka (güvenilir) olma özelliğini kaybeder. Râvinin işittiği hadisleri aynen aktarabilmesi ve Rasulullah'a istemeden de olsa yalan isnâd etmemesi için Arap dilinin kurallarını çok iyi bilmesi gerekmektedir.⁵⁹ Ayrıca râvi hadisleri anlayabilmek için Kur'an ve sünneti iyi bilmeli, sahabenin konuyla ilgili görüşlerini öğrenmeli, itikadı ve niyeti sahih olmalıdır.⁶⁰

⁵⁴ Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 102; Tîbî, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁵ Aydınli, *a.g.e.*, c. I, s. 398.

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 193; Dârimî, "Mukaddime", 38.

⁵⁷ Tayyibî, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁸ Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 101.

⁵⁹ Kadî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 184.

⁶⁰ Aydınli, *a.g.e.*, c. I, s. 436.

Râvi hadisleri lâfzen rivâyet etmeye çalışmalıdır. Sahabe araya kendi görüşleri de karışıp sözlerinin din olarak algılanmasından sakınıyorlardı.⁶¹ Bu sebeple Malik b. Enes (ö. 179/795) gibi âlimler herhangi bir kişinin sözlerini mana ile aktarmayı caiz görürken Hz. Peygamber'in sözlerini mana ile rivâyeti caiz görmemiştir. Ancak lâfzen rivâyet etmenin zorluğundan dolayı mana ile rivâyete izin veren muhaddisler de olmuştur. Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) hadislerin işitildiği gibi muhafaza edilip aktarılmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Sözüün manasını bilen, belagati gören, fıkıh ve ahkâm ihtilaflarını bilen, manayı değiştiren ve değiştirmeyen ifadeleri ayırt edebilen râvi, mana ile rivâyet edebilir. Mana açık ve anlaşılırsa mana ile rivâyet edilebilir, kapalı ise rivâyet edilemez. Sahabe Hz. Peygamber'den rivâyet ederken yanlış rivâyet ederim korkusuyla titrer, rivâyetlerinin sonuna da *او نحوه/ او شكله/ او كما قال* gibi ifadeleri ilave ederek hadisi mana ile rivâyet ettiklerini belirtirlerdi.⁶² Tabiîn ve tebe-i tâbiîn de hadisleri Hz. Peygamber'in berisinde olan kimseye nisbet ederek lafzen rivâyet edememe durumunda eksikliğin Hz. Peygamber'e atfedilmemesini sağlamışlardır. Böylece hadislerin yanlış anlaşılıp yorumlanmasının önüne geçilmiştir.⁶³

Hadislerin Hz. Peygamber devrinde yazıya geçirilmemiş olması, sahabenin hadisleri ezberden nakletmesini gerekli kılmıştı. Sahabe hadisleri ezberden rivâyet ederken Hz. Peygamber'den duydukları şekliyle aynen nakledemiyorlar, bazı ifadeleri müteradif kelimelerle aktarıyorlardı. Böylece sahabe döneminden itibaren hadisler manen rivâyet edilmeye başlamıştı. Hadislerin Kur'ân-ı Kerîm gibi mucizevî bir özellik taşımaması hadislerin lafzen rivâyet edilmesi konusunda sahabenin Kur'an âyetlerinin muhafazasına gösterdiği titizliği göstermemesine neden olmuştur. Mana ile naklin geniş tutulması hadislerin yaygınlaşmasına ve daha çok sayıda rivâyet edilmesine sebep olmuştur. Hadislerin ilk üç nesil içinde cem' edilip kitaplarda yer alması ile hadisleri mana ile rivâyet etme yolu kapanmıştır. Hadislerin başka dillere tercüme edilmesi de mana rivâyetinin caiz olduğuna dair delil olarak öne sürülmüştür. Hz. Peygamber'in komşu devletlere gönderdiği elçilerin önce o ülkenin dilini öğrenmeleri, İslâm'a davet mektuplarının o ülkenin dili ile yazılması bu uygulamanın ilk örnekleridir. Çeşitli dilleri

⁶¹ Dârimî, "Mukaddime", 17.

⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 21-26; İbn Mâce, "Mukaddime", 3.

⁶³ Dârimî, "Mukaddime", 28. Kaynağı Hz. Peygamber'e ulaşmayıp sahabe kalan hadis türüne "mevkuf hadis", tabiînde kalan hadis türüne de "maktu' hadis" adı verilmektedir.

konuşan Müslüman milletlerin hadisleri anlayıp yorumlaması mana rivâyeti ile mümkün olmaktadır.⁶⁴

Hadis râvisine semâ tarihi, yeri, rivâyeti aldığı kimsenin fiziksel özellikleri sorularak imtihan edilir, şayet râvi semâ tarihinin rivâyeti aldığı kimsenin ölümünden sonra olduğunu söylüyorsa bu kimsenin sözüne itibar edilmezdi.⁶⁵ Bütün bu bilgilere göre muhaddislerin rivâyet hususunda son derece ihtiyatlı davrandıklarını söylemek mümkündür. İslâm'ın ilk dönemleriyle ilgili sağlam bilgilerin günümüze kadar gelmiş olması hadis âlimlerinin rivâyet konusundaki bu hassasiyetinde aranmalıdır.

Muhaddis talebelik yıllarından beri uygulayageldiği esaslar çerçevesinde kendini geliştirmiş olmalı, her işte Allah rızasını gözetmeli, sünnete riâyet etmeli, her hâliyle insanlara örnek olmalıdır. Her işini belli bir plan ve program dâhilinde yapmalıdır. Yemek ve uyku saatleri için dahi belli bir zamanı olmalıdır.⁶⁶

Muhaddis önce dış görünüşünü düzeltmeli, sonra meclise girmelidir. Dişlerini fırçalamalı, tırnakları uzadığında kesmeli, saçlarını taramalıdır. Elbisesi temiz olmalı, renk olarak beyazı tercih etmeli, dikkat çekecek derecede eski veya lüks elbise giymemelidir. Güzel koku sürülmeli, kokusu hoş olmayan yiyeceği yiyip meclise girmemelidir. İmam Mâlik hadis rivâyet etmek istediğinde abdest alır, güzel koku sürünür, iki rekat namaz kılar, en güzel elbisesini giyer, sarığını başına koyar, sakalını tarar, sonra kürsüye otururdu.⁶⁷

Öğrencilerine iltifat etmeli, onları Allah Resûlü'nün vasiyetlikleri olarak görmeli,⁶⁸ Hz. Peygamber'in bu konu ile ilgili hadisini uygulamaya vesile olduklarını düşünerek sevgi ve saygı göstermelidir. Öğrencilerine kendi çocukları gibi muamele etmeli, güzel isimlerle hitap etmeli, maddî ve manevî problemi olan, devamsızlık yapan

⁶⁴ Başaran, Selman, "Hadislerin Mana ve Lafız Olarak Rivayeti Meselesi", *U.Ü. İ.F.D.*, sy: 3, c: 3, yıl: 3, 1991, ss. 51–64; "Hadislerde Mana Rivayetinin Sonuçları", *U.Ü. İ.F.D.*, sy: 3, c: 3, yıl: 3, 1991, ss. 65–76.

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 198–202.

⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 493.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 586–611; Kadı İyâz, *el-İlmâ'*, s. 242.

⁶⁸ Tirmizî, "İlm", 10; Kadı İyâz, *el-İlmâ'*, s. 36. Hadisin tam metni şöyledir: "İnsanlar size tabî olacak ve yeryüzünün çeşitli bölgelerinden dini öğrenmek için gelecekler, onları gördüğünüzde onlara hayır söyleyin ve Allah'ın size öğrettiklerini öğretin." Bu hadis-i şerif neticesinde ilim sahipleri kendilerine farklı bölgelerden ilim öğrenmek için gelenlere Rasulullah'ın vasiyetini gerçekleştirmeye vesile olacak misafirler olarak bakmışlar, onlara hürmet etmişlerdir.

öğrencilerle özel olarak ilgilenmelidir. Meşhur muhaddis Hatîb el-Bağdâdî servetinin büyük bir kısmını öğrencilerinin ihtiyaçlarını gidermek için infak etmiştir.⁶⁹ Öğrencilerine yumuşak davranmalı, küçük kusurlarına kızmamalıdır. Ebu Osman el-Verrak, hocası Veki‘’in kıyafetine mürekkep dökünce Veki‘ bir müddet sessiz kaldıktan sonra beyaz üzerine siyahın güzel yakıştığını söyleyerek öğrencisinin gönlünü almıştır.⁷⁰ Muhaddis öğrencisinden bir şey istememelidir. Bu hususta Evzâî talebeyi hediye kabul etmek veya hadis rivâyet etmek konusunda muhayyer bırakırken bazı muhaddisler ise talebesinden su veya ilaç almayı bile hoş karşılamışlardır.⁷¹

Muhaddis ayakta, yatarken, yürürken veya abdestsiz iken rivâyet etmemelidir. Bu hâllerde kitapların en yücesi Kur’ân-ı Kerîm okumak bile caizken hadis rivâyet etmekte beis yoktur, ancak muhaddis hadis ilmine saygıdan dolayı bu hususlara dikkat etmelidir.⁷²

Muhaddis ders esnasında yüzünü talebeye dönmeli, herkesle göz teması kurmaya çalışmalı, sesini cemaatin duyabileceği şekilde yükseltmeli, cemaat kalabalıksa, sesi ulaşmıyor veya cemaat kendisini göremiyorsa yüksek bir yere çıkarak oradan hitap etmelidir. Meclise ara verildiğinde Allah’ı zikirle meşgul olmalıdır.⁷³ Muhaddisin kayda dayanmadan okuması makbul kabul edilmemiş, kitaptan rivâyet etmesi tercih edilmiştir. Muhaddis notlarını kontrol ederek derse hazırlıklı girmelidir.⁷⁴ Muhaddis dinleyeninin konuşandan daha çok yorulacağını bilincinde olarak meclisi uzatıp sami‘nin sıkılmasına sebep olmamalı, yorulan kalbi hikmet ve zikirle dinlendirmeli, meclisi hikaye, şiir ve enteresan olayları anlatarak sonlandırmalıdır.⁷⁵ Öğrencinin dinlemeye isteksiz olduğunu gördüğü zamanlarda da bıkkınlık duyacaklarını düşünerek rivâyeti kesmelidir.⁷⁶

⁶⁹ Hatîb, Bağdâdî, Ebû Bekr Muhammed b. ‘Ali, *Kitâbu’l-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*, Kahire, 1972, s. 29.

⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 560.

⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 563, 581.

⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 643.

⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 643–651.

⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 662, 669.

⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. II, s. 183–184.

⁷⁶ Aydınli, *a.g.e.*, c. I, s. 41.

Efdal olan adil olmak ve talebeyi birbirine tercih etmemek ise de muhaddis bilgi, hıfz ve anlayış yönünden üstün olan talebeyi diğerlerine tercih edip onunla özel olarak ilgilenebilir. Süleyman el-A‘meş (ö. 161/778), Süfyan-ı Sevrî’yi diğer talebelerine tercih ederek ona özel ders vermiştir. Şu‘be, Horosanlılar’a rivâyet edip Basralılar’a rivâyet etmemiştir. Nef‘ilî adlı muhaddis de uzaktan gelen bir yabancıya otuz hadis rivâyet ederken, kendisinde hadisleri alabilecek kapasite görmediği için bir başkasına sadece dört hadis rivâyet etmiştir. Bazı muhaddisler ise daha kalıcı olacağı düşüncesiyle yaşlılara değil de gençlere rivâyet ederek ilmi gençlere emanet etmek gerektiğini söylemişlerdir. Yine Hz. Ömer, Bedir Savaşı’na katılmamış olmasına rağmen tefsirdeki bilgisinden dolayı genç olan İbn Abbas’ı fazilet bakımından Bedir ehli ile bir tutmuştur.⁷⁷

Kendisine rivâyet almak için gelen öğrencinin ehil olup olmadığını kontrol etmeli, hadise ve edebe riâyet etmediğini görürse rivâyet etmemelidir.⁷⁸ Malik b. Enes her isteyene rivâyetin ilme ihanet olacağını ifade etmiştir.⁷⁹ Zira ehil olmayana rivâyet etmek hınzırın boynuna inci takmak gibi görülmüştür.⁸⁰ Ehil olan kişiyi buduğunda ise gerekirse o kişinin yanına giderek rivâyet etmelidir. Vekî‘, geçim sıkıntısı nedeniyle kendine gelemeyen bir topluluğun yanına kaylule vaktinde varıp develerini sulamakla meşgullerken onlara hadis rivâyet ederek büyük bir tevazu örneği göstermiştir.⁸¹ Muhaddis kendisinden hadis istemeyene, iyi ile kötüyü ayıramayana, durgun ve tembel olana, bid‘at ehline değil, öğrenmeye istekli, hıfzı güzel ve hadisi zayı‘ etmeyecek olana rivâyet etmelidir. Talebenin dinlediğini, kendini gözleriyle takip etmesinden anlamalı, esnemek, birbirlerine yaslanmak gibi bir isteksizlik gördüğünde rivâyeti kesmelidir.⁸²

Onların sorularını cevaplandırmalı, ancak hadisi anladığı hâlde farklı amaçlarla soru soran birisini tesbit ederse görevinin karşısındakinin hadisi anlamasını sağlamak değil sadece rivâyet etmek olduğunu söyleyerek cevap vermemelidir.⁸³

⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 476–486.

⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 514–515.

⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 312.

⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 310.

⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 307.

⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 514–537.

⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 297.

Ailesinin geçimini temin etmeli, hadis ile iştiğal dışında bir mesleği olmalıdır. Devlet adamlarına yakınlaşmamalı, hadisleri onların istekleri doğrultusunda rivâyet etmemelidir. Kendisinden daha üstün kimselerin bulunduğu bir ortamda rivâyet etmemeli, rivâyetleri karıştırma ve unutma hâli ortaya çıkınca hadis rivâyetini bırakmalı,⁸⁴ manasını anlamadığı hadisleri rivâyet etmemelidir.

Öğrencilerinin seviyelerini gözetmeli, avama hitap ederken Allah'ın sıfatları (sıfâtullâh), teşbih, teccim gibi ihtilafa sebep olacak hadisleri zikretmemeli, furu' değil de asıl ile ilgili hadisleri anlatmalı, farz, sünnet ve adâb konularından bahseden, kıraat, zikir ve amele teşvik eden, Müslümanların faydalanacağı hadisleri rivâyet etmelidir.⁸⁵ Çünkü hadisin manasını anlayamayanın doğru yoldan sapma, zahire bakarak hadisi inkâr etme, rivâyeti yalanlama ihtimali vardır.⁸⁶ Muhaddis, her topluluğa seveceği yemekleri yapabilen becerikli bir aşçı gibi her kavme akıllarının ve kalplerinin alabileceği hadisi rivâyet etmelidir.⁸⁷

Hadis yazımı konusuna gerekli önemi vermeyen, rivâyet kurallarını bilmeyen, bid'atlara uyan, bir işi güzel göstermek için hadis uyduran,⁸⁸ bilgisi az, kibirli, hocalarına saygı, öğrencilerine sevgi göstermeyen, sened zincirindeki ravilerin yerlerini ve isimlerini değiştiren sözde hadis âlimleri muhaddisler tarafından eleştirilmiş, bu kişilerin en şerefli ilim olan hadis ilminin kıymetini takdir edemedikleri belirtilmiştir.⁸⁹

c) Fakîhte aranan özellikler

Fıkıh ilminde âlimler fetva, kazâ ve icthad alanlarında hizmet vermişlerdir. Kur'an ve hadis ekseninde müftü kendisine sorulan dinî sorulara cevaplar verirken, kadı insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmeye çalışmış, müctehid âlimler ise ortaya çıkan yeni meselelere kıyas yoluyla hüküm vermişlerdir. Ancak sözlerinin kabul görmesi için bazı şartları da taşımaları gerekmiştir.

⁸⁴ İbn Salah, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman, *Ulûmu'l-hadîs*, Dımaşk, 2002, s. 214–215.

⁸⁵ Kâsımî, *a.g.e.*, s. 241.

⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 147.

⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 150.

⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 208–211.

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 118.

Selef âlimleri yalan veya yanlış fetva vermek ihtimalinin bulunması, makam ve mevki arzusu, kendini geliştirmeye fırsat bulamaması, aynı şeyleri tekrar edip durmasına sebep olması gibi gerekçelerle fetvâ alanında görev almayı hoş karşılamamışlardır. İmam Mâlik gibi müctehit bir imam kendisine sorulan kırk meseleden otuz ikisine bilmiyorum diye cevap vererek yanlış fetvâ vermekten kaçınmıştır.⁹⁰ Buna rağmen ehil kimselerin ihtiyaç hâlinde bu görevi üstlenmeleri gereklidir.⁹¹

Müftü Kur'an ve sünneti, ashabın kavillerini, mezhep imamlarının görüşlerini iyi bilmeli, kelâmda söz sahibi değildir. Müftünün fetva isteyen psikolojik durumunu dikkate alması, halk nazarında itibar sahibi, basiretli, vereceği fetvânın fert ve toplum üzerindeki etkisini kavrayacak bir görüşe sahip olması gerekmektedir. Toplumun örf ve âdetlerine bakıp şeraite uygun olanlarına kıymet vermelidir. İyi niyetli olmayan, kendisini denemek için sorulan suallere cevap vermemelidir. Kapısı herkese açık olmalı, fetva sormaya gelenleri kovmamalıdır. Hatasında ısrar etmemeli, kendinden aşağı mertebede bile olsa doğru söyleyenin sözünü kabul etmekten kaçınmamalıdır. Nitekim İmam-ı A'zam talebesi Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in ictihadına uymuştur. Kimse ile münakaşa edip vakitlerini boşa harcamamalıdır. Kimseye açıktan düşmanlık etmemelidir. Su-i zandan kaçınmalıdır. Sertlik ve ruhsat işinde fetvâ isteyen psikolojik durumunu gözetmelidir. Mesela İbn Abbas'ın "Adam öldürenin tövbesi kabul olur mu" diye soran bir kişiye "Olur", bir diğerine "Olmaz" diye cevap vermesi, birinci soranın adam öldürdüğüne pişman olmuş, ikincisinin de adam öldürmek isteyen birisi olduğunu anlamış olmasındandır. Müftü müphem cevaplar vermekten de kaçınmalıdır.⁹²

İslâm'a göre adaletli bir kadılık görevi farzların ve ibadetlerin en üstünü olarak kabul edilir. Kadılık görevi zor olduğu kadar aynı zamanda şerefli bir görevdir. Hadîs-i

⁹⁰ İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, s. 79; Aydın, *a.g.e.*, c. I, s. 231.

⁹¹ Sahabe fetvâ verme konusunda son derece hassas davranırdı. Bir sahabî kendisine sorulan bir soruya daha ehil olanların varlığı düşüncesiyle cevap vermemiş, aynı soru yüz yirmi sahabîye sorulduktan sonra ilk soran kişiye geri dönmüştür. İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, s. 108-109; Dârimî, "Mukaddime", 19.

⁹² Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm Hukuk Metodolojisi: Fıkıh Usulü*, çev. Abdülkadir Şener, A.Ü. İ.F., Ankara, 1973, s. 391.

şeriflerin bazılarında bu göreve talip olmanın kötülüğünden bahsedilirken,⁹³ bazılarında da ne kadar şerefli olduğuna değinilmektedir.⁹⁴ İslâm tarihinde İmam-ı A‘zam gibi pek çok âlimin cezalandırıldığı hatta hapsedildiği halde bu görevi üstlenmekten kaçındıkları bilinmektedir.⁹⁵ Âlimlerin bu görevden çekinmelerinin sebebi sorumluluğun ne derece büyük olduğunu idrak etmelerindedir. Ancak kadılığa ehil olan kendisinden başka kimse yoksa bu durumda kadılık teklifini kabul etmesi farz olur.

Kadı Müslüman, akıl-bâliğ, zeki, anlayışlı ve sabırlı olmalı, hür olmalı, göz, kulak, dil gibi duyu organları sıhhatli bulunmalı, kendisine hadd-i kazf (iftira cezası) tatbik edilmemiş olmalı, fıkıh ilmini bilmelidir.⁹⁶ Adaletli bir kadı Kur’an, sünnet ve sahabenin görüşlerini iyi bilen, toplumun örf ve âdetlerini göz önünde bulundurabilecek seviyede genel kültüre sahip bir kişi olmalıdır.⁹⁷ Ayrıca dindar, anlayışlı, doğru sözlü ve güvenilir, hile yapmak ve rüşvet almaktan kaçınan, vakar ve şeref sahibi, dinin emirlerine uyup yasaklarından sakınan güzel ahlâklı bir kişiliği temsil etmelidir. Hasımı hakkında bile hüküm verirken adalet üzere olmalı, hükümdar ve tebaası, zengin ve fakir, kadın ve erkek ayrımı yapmamalı, mazlumlara kurtarmaya gayret etmelidir. Daima vekil ve yardımcılarını kontrol edip, kimseye zulmetmemelerini sağlamalıdır. Herkesin kendine ulaşabilmesi için zemin hazırlamalı, toplumdan uzak yaşamamalıdır. Cinayet işleyenleri cezalandırmakta acele etmeyip, kurtuluşuna hükmetmek için bahane aramalıdır. Kalbi meşgul ederek doğru karar vermeyi engelleyen hüznün, aşırı sevinç, hastalık, uyku, öfke, açlık, susuzluk vb. hâllerde iken ve tarafları dinlemeden hüküm vermemelidir.⁹⁸ Mahkemede bir yazıcının (kâtibin) de mutlaka hazır bulunması gereklidir.⁹⁹

Fıkıhî konularda Kur’an, hadis, icma‘ ve kıyas yoluyla şer‘î ve amelî konularda hüküm verme yetkisine sahip olan müctehid ise şer‘î hükümlerin esası olan Kur’an ilimlerine vâkıf olmalı, sünneti de iyi bilmeli, özellikle hüküm ifade eden âyet ve

⁹³ Nesaî, “Adâbü'l-Kudât”, 4; Buhâri, “Ahkâm”, 7.

⁹⁴ Buhâri, “Ahkâm”, 4; et-Tirmizî, “Ahkâm”, 1.

⁹⁵ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 665-668.

⁹⁶ Bilmen, Ömer Nasuhî, “*Hukukî İslâmîyye ve İstulâhatı Fıkhiyye*” *Kamusu*, I-VIII, İstanbul, 1952, c. VIII, s. 214.

⁹⁷ Bilmen, *a.g.e.*, c. VIII, s. 214.

⁹⁸ İbn Salah, *Edebu'l-müfîfî*, s. 113; Nevevî, *a.g.e.*, s. 65.

⁹⁹ İbn Âbidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz Dımaşki, *Hâşiyetu reddü'l-muhtâr*, I-VIII, Kahraman Yay., İstanbul, 1984, c. V, s. 360-460; ayrıca bkz. Bilmen, *a.g.e.*, c. VIII, s. 219.

hadislerin nâsîh-mensûh, âmm-hâss, mutlak-mukayyed durumlarını öğrenmelidir. Kur'an ve sünnetteki nasları anlayıp onlardan hüküm çıkarabilecek seviyede Arapça bilgisine sahip olmalıdır.¹⁰⁰ Âyet ve hadislerden hüküm çıkarabilmek için fıkıh usûlünü bilmelidir. Sahabe, tabiîn ve onlardan sonra gelen müctehidlerin üzerinde icmâ ve ihtilâf ettikleri konuları bilmelidir.¹⁰¹ Müctehid ictihad yapacağı konuya en uygun nassı seçerek kıyas yapabilecek derecede ictihad melekesine sahip olmalıdır.¹⁰² Şeri'atın hüküm bildirmediği konularda toplumun örf ve âdetlerini de dikkate alarak, bütün insanların yararına olacak şekilde yani maslahata uygun hüküm vermelidir. Müctehid doğruyu yanlıştan ayırt edebilecek bir basîrete sahip olmalıdır. Kendi görüşünün hatalı, başkalarının görüşünün doğru olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmalıdır.¹⁰³

d) Mütakellimde aranan özellikler

Kelâm âlimi Kur'an ve hadis kültürüne vâkıf olmalı, münakaşa ve münâzara adâbı içerisinde inançla ilgili konuları rahatça tartışabilmeli, geçimini temin için başka işlerle uğraşmaktan kaçınmalı, kendini ilme vermelidir.¹⁰⁴

Kelâma dair söz söylemek münakaşaya yol açacağı gerekçesiyle İslâm âlimlerince tasvib edilmemiştir. Ebu Hanife kelâm ilminde cedel ve münâzara ile meşgul olur, haricîler, mutezile, rafizîler, ateistler ile münâzara edip onları mağlub eder, bu ilmi ilimlerin en üstünü sayardı. Ancak daha sonra Rasulullah, sahabe ve tabiinin bu işten şiddetle kaçındıklarını düşünerek, kelâm ilmi ile uğraşanların yollarının salihlerin yollarına uymadığını, kalplerinin kasvet ile dolu, Kur'an ve sünnet ile selef-i salihine muhalefetten çekinmediklerini ve bu halleriyle övündüklerini görünce bu kimselerle bir arada bulunmamaya karar verdi. Ebu Hanife, oğlu Hammad'ı kelâm hakkında konuşmaktan menedince, oğlu kendisinin de kelâmdan bahsettiğini söyledi. Ebu Hanife kendisinin kelâmdan konuşurken başında kuş varmış gibi dikkatli ve uyanık olduğunu, muhatablarını rencide etmekten ve ayıplamaktan kaçındığını, ama şimdiki kelâmcıların

¹⁰⁰ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 66, 286.

¹⁰¹ İbn Salah, *a.g.e.*, s. 86-87.

¹⁰² Nevevî, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁰³ Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslâm'da Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, I-IV, çev. Abdülkadir Şener, Ankara, 1968, c. I, s. 125-126.

¹⁰⁴ Toprak, Süleyman, "Akaid ve Kelâm Derslerini Öğretimi", *Din Öğretimi Dergisi*, sy. 16, Eylül, 1988, s. 65-67.

niyetinin muhatabını küçük düşürmek ve karşısındakinin zarar görmesini istemek olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵

İslâm'ın ilk dönemlerinde halife seçimi konusundaki görüş ayrılıkları, bir kısım nass'ların İslâm düşünce sistematığı içinde ele alınmadığı takdirde birbirine zıt şekilde yorumlanabilmesi ve imanlarını taklitten tahkike yükseltmek isteyen ashabın akâid konularında tefekkürde bulunmaları gibi sebeplerle İslâm toplumunda kelâmî alanda fikrî bir gelişme yaşanmış, bu da karşılıklı münâzaraların (tartışmaların) yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Münâzara İslâmî ilimler içerisinde daha çok kelâm ve fıkıh alanında kullanılan İslâm toplumuna has bir düşünce alış-veriş sistemidir. Münâzara iki şey arasında doğru olan tarafı görmek demektir.¹⁰⁶ 'Münâzara' doğruyu bulmak için değil de muhatabı mağlub etmek için yapılırsa 'cedel' adını alır. Münâzara hasmı mağlub etmek için değil doğruyu bulmak için yapılmalıdır. Selef doğruya muhatabının varmış olmasını tercih ederdi.¹⁰⁷

Münâzara eden kişi hased, kin, gıybet ve eksiklik arama gibi kötü huylardan uzak olmalıdır. Galip gelince kibirlenmemeli, fikirleri kabul edilmezse muarızına kin beslememeli, arkasından gıybet etmemelidir. Münâzara edecek olan kişi o konuda kâfi derecede bilgi sahibi olmalı, gerekli delilleri muhatabına sunabilmeli, nassları kendi istek ve arzularına göre yorumlamamalıdır.

Münâzara esnasında dikkat edilmesi gereken kurallara gelince münâzara eden kişi sözlerinin net bir şekilde anlaşılması için yaldızlı sözlerden veya meramını tam ifade etmeyen kısa sözlerden sakınmalıdır. Dinleyenlere bıkkınlık vermemesi için sözü gereksiz yere uzatmamalı, maksaddan uzaklaştıracak konulara girmemelidir. Anlamayı zorlaştıracak yabancı kelimeler kullanmamalı, şüpheyi düşürecek kapalı ifadeler yer vermemelidir. Eğer bu tür ifadeler kullanılmışsa muhatabı açıklama yapmasını isteyebilir. Münâzara esnasında muhatabına hakaret etmemeli, sözlü sataşmalardan sakınmalıdır. Muhatabının sözünü keserek araya girmemelidir. Münâzara eden iki

¹⁰⁵ Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, c. I, s. 597-598.

¹⁰⁶ Taşkoprîzâde, *Risâle-i Taşkoprî*, s. 4.

¹⁰⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 3.

kişinin arasına üçüncü kişi girmemelidir. Gereksiz yere gülme, sesi yükseltme, el çırpma gibi hareketlerde bulunmamalıdır. Bu hareketleri yapanlar cehaletlerini gizlediklerini sanırlar, ama daha çok ortaya koyarlar. Kişi kendi seviyesindekilerle münâzara etmeli, kendisinden daha âlim veya daha cahil kişilerle münâzara etmemelidir, çünkü bu durum münâzaranın amacına aykırıdır. Münâzaradan maksat hasmı mağlup etmek olmamalıdır. Münâzara adâb ve usûlünü bilmeyenlerle münâzara etmemelidir.¹⁰⁸

Günümüzde kelâm alanında çalışma yapmak isteyen kişi klâsik eserleri okuyabilmek için iyi derecede Arapça bilgisine sahip olmalı, ayrıca batı dillerinden en az birini bilmelidir. Kelâm ilminin tarihî gelişimi konusunda bilgi sahibi olmalıdır. Zamanını çoğunu ilmî çalışmalara ayırmalıdır. Kelâm alanında yazılmış klâsik eserlerin birden fazla nüshasını mukayeseli tarzda inceleyerek tashih ve tenkide tabi tutmalıdır. Meşhur kelâm âlimlerine, kelâm eserlerine ve kelâmî mezheplere dair hususî araştırmalar yapmalıdır.¹⁰⁹ Kelâm âlimleri çok yönlü bir araştırma metodu benimseyerek duyular, akıl ve doğru haberi kullanmakla birlikte kelâmî meseleleri günümüz insanına aktarabilmek için fen ve teknik sahasındaki gelişmelerden de haberdar olmalıdırlar.¹¹⁰

e) Mutasavvıfta aranan özellikler

Tasavvuf ilminde ahlâkın güzelleştirilmesi ve insan-ı kâmil olma yolunda rehberlik edecek olan müşhidin de bu özelliklerle vasıflanmış olması gerekmektedir. Müşhid daima Allah rızasını gözetmeli, diğer şeyhler arasında sıvrılmak, öne çıkmak için çalışmamalı, kendi dışındaki şeyhleri kötülememeli, küçük görmemeli, müridlerinin çokluğu ile gösteriş yapmamalıdır. Nefsini alt ettiği düşüncesine kapılmamalı, söylediklerini önce kendi nefsinde uygulamalıdır. Sözleri hevâ ve şakadan arınmış olmalıdır. Günlük hayatı müstakim olmalıdır. Hükümdar ve idarecileri sık sık ziyaret etmekten kaçınmalıdır.

¹⁰⁸ Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprî*, s. 11-13; ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 54-56.

¹⁰⁹ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 63-73.

¹¹⁰ Gölcük, *a.g.e.*, s. 101.

Şeyhin müridlerine karşı tutumu -gücü yettiğince- Resulullah'ın (s.a.v.) ahabına karşı tutumu gibi olmalıdır. Onlara iyi davranmalı, sağlık ve hastalıklarında yalnız bırakmamalıdır. Nefisleriyle mücadelede zaaf gösterenlere hoşgörölü davranmalı, onlara nasihatte bulduktan sonra affetmeli, sohbet meclisinden kopmasına neden olmamalıdır. Onlardan maddî-manevî menfaat beklememelidir. Kusurlarını örtmeli, ayıplarını yüzlerine vurmamalı, onları dolaylı biçimde uyarmalıdır. Onlarda gördüğü değişikliği başkalarına açıklamamalıdır. Müridleriyle gereğinden fazla oturmamalı; onlara tasavvuf yolu ve dinin esaslarından bahsetmelidir. Onların daha iyi bir hâle gelmelerini sağlayacak irşadları ihmal etmemelidir. Onları bıktıracak derecede görevler yüklememelidir. Yanlarında oturduğu zaman sekînet ve vakarla oturmalı, gözünü onlara dikmemeli, önlerinde uyumamalı ve ayaklarını uzatmamalıdır. Halk içinde iken ve yalnızken davranışlarında bir değişiklik olmamalıdır.¹¹¹

Mürşidin tasavvuf ilminde de belli bir mesafe katetmesi gerekmektedir. Veli olması yeterli değildir. Aynı zamanda ilim, irfan ve eserleriyle temayüz etmiş, insan-ı kâmil mertebesine ulaşmış, Kur'an ve sünnete göre hareket eden, takva sahibi büyük âlimlerin izinden giden, silsilesi Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir şeyhin elinden belli bir tarikatın kuralları doğrultusunda tasavvufî eğitimini (seyr u sülûk) tamamlamış ve irşad için icazet almış olmalıdır. Dini görevleri yerine getirmede titizlik göstermelidir. İnsanları eğitmek bir yetenek işi olduğu için şeyh, Allah vergisi bir kabiliyete sahip olmalı, müridlerini yetiştirmedeki yeteneği kabul edilmiş olmalıdır. Müridlerin başlangıç döneminde ihtiyaç duydukları fıkıh ve akâidle ilgili karşılarna çıkabilecek meseleleri, başkalarına sormaya gerek görmeden çözebilecek kadar bu ilimlerde âlim olmalıdır. Kalplerin kemali, edepleri, nefsin âfetleri, hastalıkları, nefis sağlığının korunması ve dengesi gibi konularda ârif olmalıdır.¹¹² Kendisine sorulan sorulardan bilmediklerine cevap vermemelidir. Zira bir haberde bilmiyorum demek, bir başka haberde de güzel ahlâk ilmin yarısı kabul edilmiştir. Mürşid de Allah korkusu ve

¹¹¹ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 480.

¹¹² Suhreverdî, Ebu Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed, *Avârifü'l-Me'ârif*, çev. Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yayıncılık, İstanbul, ts., s. 519–526.

saygısından dolayı bilmediğini söylediği zaman tevazu göstererek güzel ahlâk örneği olmaktadır.¹¹³

B. Öğrencide Bulunması Gereken Vasıflar

İslâm'da ilim isteyen (tâlibi olan) kişinin başarılı olabilmesi için bazı kurallara riâyet etmesi gereklidir. İlim yolculuğunda meşakkat çekmek veya bu yolculuktan zevk almak öğrencinin eğitim-öğretim sürecindeki kurallara uymasıyla alâkalıdır. Bu sebeple ilim yolculuğuna çıkan kişi çok ise de, istikrarlı bir ilerleme kaydeden kişi son derece azdır. Öğrencinin ilim öğrenmedeki niyeti, ahlâkî özellikleri, gayret ve azmi, ilmi doğru kaynaklardan uygun zaman ve mekânda alması bu yolculuğun seyrini değiştiren önemli etkenlerdendir.

Geçmiş zamanlarda ilim yolculuğuna çıkan bir kişi, anlayamadığını görünce ilim öğrenmekten vazgeçmeye karar vermişti. Dağ başında dolanırken, süzülüp giden latif suyun sert kaya üzerinde iz bıraktığını müşahede edince ilme kavuşmanın gayret, sabır ve uzun zaman gerektirdiğini anlayıp tekrar ilim yolculuğuna başladı.¹¹⁴ İlim öğrencisi de bu kişi gibi düşünerek amacına ulaşmada her türlü zorluğa katlanmalıdır.

1. Öğrencinin karakteriyle ilgili olan vasıfları

Toprağın ziraat için temizlenmesi gerektiği gibi öğrenci de ilim öğrenmeye başlamadan önce kalbini saflaştırmalı, kötü huylardan arındırmalıdır. İlme başlamadan önce yapılacak kalp temizliği namaza başlamadan önce alınacak abdest gibidir. Çünkü namaz bedeninin ibadeti olduğu gibi ilim öğrenmek de kalbin ibadetidir.¹¹⁵ Hz. Ömer ilimden önce vakar ve sekinetin öğrenilmesi, kişinin ilim öğrendiği ve öğrettiği kişilere tevazu göstermesi gerektiğini ifade etmiştir. İmanın ilimle, ilmin amelle, amelin güzel ahlâkla süsleneceği ve değer kazanacağı vurgulanmıştır.¹¹⁶

¹¹³ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, c. I, s. 382.

¹¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 262.

¹¹⁵ Taşköprüzade, *a.g.e.*, c. I, s. 37-38; İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 67.

¹¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 138.

İslâm'ın ilk dönemlerinde ilim öğrenmek isteyen kişi önce ahlakî açıdan imtihan edilir, kötü ahlâklı ise fesada sebep olacağı gerekçesiyle kabul edilmez, güzel ahlâklı ise kabul edilir, tahsilini tamamlatmadan bırakılmazdı.

Öğrenci ilmi sadece Allah rızası için öğrenmelidir, takva ehli olmalı, büyük-küçük bütün günahlardan uzak durmalı, lüzumsuz konuşmaktan, çok yemekten, dışarıda bir şey yemekten sakınmalıdır.¹¹⁷ Farzlar kadar sünnet ve menduplara da riâyet etmelidir.

Yaşça küçük, soyca değersiz bile olsa hocasına tevâzu göstermeli ve edepli olmalıdır. Nitekim İslâm tarihinde ilim sahibi olmada rütbe önemli olmamıştır. Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) (Mekke), Tâvus b. Keysân (ö. 106/724) (Yemen), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) (Basra) köle oldukları halde buldukları bölgelerde en meşhur âlimler olarak kabul edilmişlerdir. Bu sebeple âlimlere azad edilmiş köle anlamına gelen 'mevlâ', 'mevâli' yahut 'mevlânâ' denilmiştir. Yine Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen Lokman Hekim bir köle iken Allah Teâlâ ona hikmet ve fıkıh bilgisi vermiştir.¹¹⁸

Sahabenin yanında bulunup, onların hizmetinde bulunan azatlı köleler bu kişilerin zamanlarını nasıl geçirdiklerine vakıf olmuşlar, aynı zamanda kendilerinden ilim öğrenmişlerdir. Bu sebeple tâbiîn nesli arasında azatlı kölelerin sayısı oldukça fazladır. Abdullah b. Ömer'in azadlısı Nafi' bu kişilerden biridir. İmam Şafi'nin Nafi' vasıtasıyla Abdullah b. Ömer'den rivâyeti hadis ilminde altın zincir olarak kabul edilmektedir.¹¹⁹

Öğrenci yumuşak ve mütevazı olmalı, hocasına karşı her zaman ciddi ve saygılı davranmalı, kendi bilgisini yeterli görmemeli, ama öğretmene de körü körüne bağlanmamalı, bulunduğu yerde tahsil mümkünse uzağa gitmemeli, ilim öğrenmeye kendisine kolay gelen kısımdan başlamalı, zoru tercih etmemeli, bilmediği şeyi sormaktan kaçınmamalıdır.¹²⁰

Öğrenci hocasının sırlarını ifşa etmemek için elinden gelen çabayı göstermeli, huzuruna izinsiz girmemeli, kıyafeti temiz ve düzgün, kalbi arınmış, dişleri

¹¹⁷ Zernûcî, Burhanuddin, *Ta'îmu'l-müte'allim*, İstanbul, 1323, s. 27.

¹¹⁸ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 650.

¹¹⁹ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, çev., Ahmed Serdaroğlu, Ankara, 1976, s. 241.

¹²⁰ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 82.

misvaklanmış, tırnakları kesilmiş, bedeni hoş olmayan kokulardan temizlenmiş olmalıdır. Hocasının kapısına varınca kapısını çalıp rahatsız etmemeli, çıkıncaya kadar beklemelidir. Kur'ân-ı Kerîm'de sahabenin Peygamber Efendimizin yanına girerken seslenmeyip dışarı çıkana kadar beklemesinin edebe daha uygun olduğu belirtilmektedir.¹²¹ Hocasının karşısına edep ve saygı ile çıkıp selam vermeli, girerken izin istemeli, boş bulduğu yere oturmalı,¹²² bir başkasının yerini işgal etmemeli, ders halkasının ortasına veya iki arkadaşın arasına oturmamalı, gereksiz yere konuşup gülmemeli, sesini boş yere yükseltmemeli, sağa sola değil hocasına bakmalıdır. Huzurunda izin alarak ve az konuşmalı, başka şeylerle ilgilenmemeli, yorgun iken gördüğünde fazla soru sormamalı, hocasının yaptıklarına bakarak ona kötü zan beslememeli, kusurlarını araştırmamalıdır. Hocası bir yere gitmek için ayağa kalktığında öğrenci de kalkmalıdır. Hocasının eziyet ve cefalarına sabretmeli, hocasını üzerse özür dilemelidir. Dinî konularda mübah olan şeylerden hiçbirinde hocasına karşı çıkmamalı, falan senin dediğinden başka söylüyor, diyerek hocasını tenkit etmemelidir.¹²³ Hocasının gıybetini yapmamalı, ona yaşadığı müddetçe dua etmeli, akrabalarına saygı göstermeli, vefatından sonra kabrini ziyaret etmeli, onun adına sadaka vermelidir.¹²⁴

Gençlik zamanlarını ganimet bilip çok çalışmalıdır. Her an öğrenmeye hırslı olmalı, aza kanaat etmeli, gücü yetmeyeceği işlerle uğraşıp, enerjisini boşa harcamamalıdır. Ders çalışmak için erken kalkmalıdır, çünkü erken kalkmak zamanı bereketlendirir.

Arkadaşlarını iyi seçmeli, kötü alışkanlığı olan, fitne çıkarıcı ve boş gezen kişilerden uzak durmalıdır. Arkadaşları ile müzâkere, mübâhase ve münâzara yolu ile ders çalışmalı, bugünün işini yarına bırakmamalı, günlük çalışmalarında kusur etmemelidir.¹²⁵

¹²¹ el-Hucurât 49/5.

¹²² Buhârî, "İlim", 8.

¹²³ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 37.

¹²⁴ İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 90.

¹²⁵ Taşköprizade, *a.g.e.*, c. I, s. 37-67.

Allah'a şükretmeli, insanlarla iyi geçinmeli, sadaka vermeli, öğrendikleri ile amel edip, başkalarına da öğretmelidir. Ebû Hanife ilme hamd ve şükürle ulaştığını ifade eder.¹²⁶

İlim yolu engellerle dolu olduğu için öğrenci bu güçlüklerle sabırla karşı koymalıdır.¹²⁷ Aç, açık, susuz ve uykusuz kalsa bile sabretmelidir. Aksi halde rahat edeyim derse ilme ulaşamaz. Öğrenci dünyevî alâkalarını da son derece azaltmalıdır. Mal ve mülke düşkün olmamalı, aza kanaat etmelidir. İlim dışında geçimini sağlayacak bir sanat edinmelidir.

Öğrenci bilgiyi amel etmek için öğrenmeli, öğrendikleriyle kibre kapılmamalıdır. Bilginin en güzelini alıp, öğrendiğinin en güzeli ile amel etmelidir. Araştırmacı olmalı, zihnini ilim, fikir ve ilham kaynağı olan konularda devamlı hareket ettirmeli, düşünmeyi alışkanlık haline getirmelidir. Sözün söylenmesini gerektirecek bir sebep bulunmadıkça konuşmamalıdır. Konuşurken de sözlerini yerinde kullanmalı, konuşması kısa ve öz olmalı, uygun bir şekilde merâmını ifade etmelidir.¹²⁸

Kalbi kötü ve çirkin niteliklerden temizlemeli, dünyevi ilişkilerini azaltmalı, bulunduğu yeri ilim uğruna terk edebilmelidir. Halk arasında var olan fikrî ayrılıklara ve şüpheli şeylere kulak vermemelidir. Övülen ilimlerin en azından gaye ve hedefini bilmelidir. Bir ilmi iyice öğrenmeden diğerine geçmemelidir.¹²⁹

2. Öğrencinin öğrenmesini etkileyen hususlar

Öğrencinin eğitimden verim alabilmesi için kendi çaba ve gayretleri dışında bir takım hususlara dikkat etmesi gerekir. Öğrenci ilim öğrenme adâbının sırasıyla susmak, dinlemek, ezberlemek, amel etmek, yaymak ve öğretmekten geçtiğini düşünerek hangi zamanda neyi yapmak gerekiyorsa ona göre davranmalıdır.¹³⁰

İslâm eğitim sisteminde beşikten mezara kadar ilim öğrenilmesi tavsiye edilmekle birlikte İslâm eğitimcileri genelde okula başlama yaşını 5–7 olarak kabul

¹²⁶ Zernûcî, *a.g.e.*, s. 21.

¹²⁷ Kadı İyâz, *a.g.e.*, s. 45.

¹²⁸ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 266.

¹²⁹ Gazzâlî, *İhyâ'*, c. I, s. 70–79.

¹³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c., I, s. 293; ayrıca bkz. Dârimî, "Mukaddime", 32.

etmişlerdir.¹³¹ Peygamberimiz de çocuklara yedi yaşından itibaren namaz kılmanın öğretilmesi gerektiğini söylemiştir.¹³² Eğitimin çocukluk ve gençlik çağlarında daha verimli olduğunu ise Peygamber Efendimiz şu hadis-i şerif ile ifade etmiştir: “Genç yaşta ilim öğrenen, kaya üzerine oyma yapan, ihtiyarladığında ilim öğrenmeye çalışan ise su üstüne yazı yazan gibidir.”¹³³ Büyüğün aklı daha çoktur, fakat kalbî meşguliyetleri fazla, istekleri çoktur. Düşüncelerinin dağınık olması, geçim temin etme gibi sebepler ilim öğrenmesine engel olur. Gençlik dönemlerinde ilim öğrenmeyip daha sonra öğrenmek isteyenlerin, psikolojik açıdan gençlerle birlikte olmaktan çekinmesi de ilim öğrenmesini olumsuz yönde etkiler.¹³⁴ Bu sebeplerle temel ilmî bilgileri öğrenmek için en verimli zaman çocukluk ve gençlik dönemleri olmakla birlikte olgunluk zamanlarında dünyevî meşguliyetler kişiyi ilim öğrenmeye devam etmekten alıkoymamalıdır.¹³⁵

Öğrencinin öğrenmesini etkileyen bir diğer husus ders aldığı hocasıdır. Öğrenci dersine devam edeceği hocayı iyice araştırdıktan, istihare ve istişare ettikten sonra kendisi seçer. Hoca dindar, güzel ahlâklı, liyâkatli, şefkatli ve mürüvvetli olmalıdır.¹³⁶ Bilgili, ehl-i takva, yaşlı ve tecrübeli olmalıdır. Ebû Hanife hoca seçme hususunda iyice düşündükten sonra yaşlı, ağırbaşlı, uysal ve sabırlı bulduğu Hammad b. Süleyman’ı seçmişti.¹³⁷ Öğrenci iyi bir hoca bulmak için uzak yerlere seyahati bile göze almalıdır. Böyle bir hoca bulduktan sonra hastanın doktorun sözünü dinleyip kabul etmesi gibi, hocasının ilim öğretme usulüne karışmamalı, kendisini ona teslim etmeli, kibrin ilim öğrenmeye engel olmasına izin vermemelidir. Üstadının doğru olmadığını düşünse de her sözüne uymalıdır. Nitekim Hz. Musa, Hızır’ın (a.s.) davranışlarını yanlış yorumlayıp hikmetini anlayamadığı için ondan ayrılmak zorunda kalmıştı.

Kişi bilmediğinin düşmanıdır, bu sebeple ilmin her çeşidinden bir şeyler bilmek lazımdır.¹³⁸ Öğrenci din ilimlerini öğrenmeye öncelik vermelidir, zira aklı

¹³¹ Ehvânî, Ahmed Fuad, *et-Terbiye fi'l-islâm evi't-ta'lim fi re'yi'l-Kâbisî*, Kahire, 1955, s. 46–48.

¹³² Ebu Davud, “Salat”, 26.

¹³³ Kadı İyâz, *a.g.e.*, s. 66.

¹³⁴ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 55.

¹³⁵ Aydınli, *a.g.e.*, c. I, s. 318.

¹³⁶ İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 85.

¹³⁷ Zernûcî, *a.g.e.*, s. 7.

¹³⁸ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 47.

ilimler bile din ilimleri ile birlikte daha kolay anlaşılır.¹³⁹ Öğrenci temel bilgileri aldıktan, her ilmin gaye ve maksadını öğrendikten sonra ilgi ve kabiliyetlerine uygun olan bir alanda kendini yetiştirmelidir. Bu konuda hocasının görüşlerine değer vermelidir. Tahsile Kur’ân-ı Kerîm’i ezberleyerek başlamalı, sonra her ilmin en önemli kısımlarını öğrenmelidir.¹⁴⁰ Öncelikle kendinde, malında, gece ve gündüz her halinde yapması gereken şeyleri bilmeli, Kur’an ve hadisleri öğrenip uygulamaya gayret etmelidir. Eğer bir işle meşgul oluyorsa o işi en iyi şekilde yapmalı, bütün inceliklerini öğrenmeli, eğer malı varsa hangi miktarda ve nasıl zekâtını vereceğini öğrenmeli, eğer aile reisiyse ailesiyle nasıl ilgileneceğini öğrenmeli, hâsılı hangi durumda neyi yapması gerekiyorsa onunla ilgili bilgileri öğrenmelidir.¹⁴¹

İslâm eğitimcileri zekâ yapısına göre öğrenciyi yönlendiriyor, hafızası güçlü ise hadis, muhakemesi güçlü ise fıkıh veya felsefe-kelâm ilimlerini öğrenmeye teşvik ediyorlardı. Meşhur hadis âlimi Buhârî öğrenciliğinin ilk yıllarında fıkıh ilmiyle daha çok ilgilenirken, hafızasının kuvvetli olduğunu fark eden hocası tarafından hadisle meşgul olmaya yönlendirilmiş, neticede ünlü bir hadis âlimi olmuştur. İslâm eğitim sisteminde öğrenci derse devam ettiği halkada okunan ders zor geldiğinde hocasının da tavsiyesiyle o halkayı bırakıp seviyesine uygun bir halkaya devam edebilirdi.¹⁴² Öğrenci ilgi ve kabiliyetlerine uymayan bir alanda eğitim almaya zorlanırsa o dersten zevk ve verim alamaz, kendini geliştiremez. İslâm eğitimcileri bu hususa dikkat ettikleri için başarılı olmuşlardır.

Öğrenci kibirli olmamalı, büyük-küçük, zengin-fakir, genç-ihthiyar olduğuna bakmaksızın her bilenden kendine gerekli olan bilgiyi almalıdır.¹⁴³ Öğrenciyi hayâ veya kibri ilim öğrenmekten ve anlamadığını sormaktan alıkoymamalıdır.¹⁴⁴ Her aklına geleni sorduğu için Hicri ilk asırlarda ilim talibine ‘*ma tekûlü?*’ (ne dersin?) adı verilmişti.¹⁴⁵ Evvelki ümmetlerin çok soru sorduklarından dolayı helâk olmaları,¹⁴⁶ Hz.

¹³⁹ Mâverdi, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁴⁰ İbn Cemâ’a, *a.g.e.*, s. 111–112.

¹⁴¹ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 55–63.

¹⁴² Çelebi, *a.g.e.*, s. 307.

¹⁴³ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 72.

¹⁴⁴ İbn Cemâa, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁴⁵ Zernûcî, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁴⁶ Buhârî, “el-İ’tisâm”, 3 (Bâb başlığı); Tirmizî, “İlim”, 17; İbn Mâce, “Mukaddime”, 1.

Peygamber'in ise güzel soru sormanın ilmin yarısı olduğunu söylemesi¹⁴⁷ arasında bir tenakuz yoktur. Soru sormaktan maksat bilmediğini öğrenmek ise teşvik edilmiş, işittiğini reddetmek, muhatabını küçük düşürmek veya gereksiz şeyleri öğrenmeye çalışmak ise kınanmıştır. İlim tâlibi de soru sorarken bu hususlara dikkat etmelidir.¹⁴⁸

İlim öğrenmenin en güzel yolu hocanın terbiyesinde yetişmektir. Hoca duyduklarının ve okuduklarının en güzelini muhafaza ettiği, muhafaza ettiğinin de en güzelini aktardığı için İslâm eğitiminde ilmi bizzat hocanın dilinden almak tavsiye edilmiştir.¹⁴⁹ Ebû Hanife hocası Hammâd'ın yanında kalarak, öğrencileri İmam Muhammed ve Ebû Yusuf da Ebû Hanife'nin yanında kalarak yetişmişlerdir.¹⁵⁰

Öğrencinin dersi iyi öğrenebilmesi için ders çalışma yeri ve zamanı da önemlidir. İlim tâlibi ders çalışmak için sessiz bir odayı tercih etmeli, dikkatinin dağılmaması için açık havada, manzaralı yerlerde bulunmamalı, gürültülü ve kalabalık mekânlardan uzak durmalıdır. Öğrenci bir saatini bile boş geçirmemelidir. Hatîb el-Bağdâdî zaman kazanmak için elinde kitapla yürür, yürürken de kitap mütalaa ederdi. Öğrenci vaktini planlamalı (yatma, kalkma, istirahat, ders çalışma), boş vakit bırakmamalıdır.

Öğrenci ilmi yazmak suretiyle kaydetmeli, bu sebeple daima yanında kâğıt kalem bulundurmalıdır. Ancak yazarken de seçici davranmalıdır. İmam Ebû Hanîfe, öğrencisi Ebû Yusuf'un çok zeki olmadığını, himmet ve gayreti sayesinde bu mertebeye ulaştığını ifade etmiş, faydalı bilgi ve düşüncelerini not etmesi gerektiğini, ilmin av olup tuzağının yazmak olduğunu söylemiştir. Yine öğrenci her gün ilimden bir miktar ezberlemek suretiyle ilmini arttırmalıdır.¹⁵¹

Öğrenci yazarına ve içindeki şerefli bilgilere hürmeten kitaba saygı göstermeli, şer'î ilimlere dair bir kitap okuyorsa kibleye yönelmeli, kitabı yüksek bir yere

¹⁴⁷ Heysemî, Hafız Nurettin Ali b. Ebû Bekir, *Mecme'u'z-zevâid ve menbe'u'l-fevâid*, I-X, Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabiyyi, Beyrut-Lübnan, 1962, c. I, s. 160.

¹⁴⁸ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 75–80.

¹⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-fakih*, c. II, s. 97.

¹⁵⁰ Zernûcî, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁵¹ Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 64–66.

koymalıdır. Kitapları raflara yerleştirirken en üste sırasıyla Kur'an, sonra hadis, tefsir, usul-u fıkıh, fikh, nahiv ve sarf ve şiir kitaplarını koymalıdır.¹⁵²

Öğrecinin bütün vaktini ilme verebilmesi için bir ilmi çalışmaktan bıkkınlık geldiğinde başka bir ilme geçmelidir. İlim öğrenmek için ömrün gençlik yılları, günün ise akşam ile yatsı arası ve sabahın erken saatleri en verimli vakitlerdir. Gece ve تنها yerleri ders çalışmak için ganimet bilmelidir. hayaEbû Hureyre karın tokluğuna Hz. Peygamber'in yanında kalarak ilim öğrenir,¹⁵³ gecenin üçte birini hadisle meşgul olarak geçirirdi.¹⁵⁴ Ezberlemek için en uygun zaman seher vakti, araştırma için sabah vakti, yazma için öğle sonrası, mütalaa ve müzâkere için de gecedir.¹⁵⁵

Öğrencinin ilim öğrenmek için başka bir yere yolculuk yapması gerekebilir. Peygamber Efendimiz ilim tahsili için yola çıkmak ile cihadı bir tutmuş, gurbette ilim tahsilinde ölenin ise şehit mertebesinde olduğunu bildirmiştir.¹⁵⁶ Seyahat etmek aynı zamanda Hz. Musa'nın sünnetine uymaktır. O, bir peygamber olmasına rağmen kendisinden daha üstün olduğu bildirilen Hızır'ın (a.s.) ilminden istifade etmek için zorlu ve meşakkatli bir yolculuğa çıkmayı göze almıştı.¹⁵⁷ Ancak ilim talibinin bakmakla yükümlü olduğu ailesi varsa onların geçimini temin etmeyip ilimle meşgul olması hoş karşılanmamıştır.¹⁵⁸

İslâm tarihinde ilim yolculukları Hz. Peygamber ve sahabe devrinde başladı. Fetihlerin genişlemesi ve hadisleri tedvin hareketinin başlaması ile birlikte de tâbiûn diyar diyar dolaşıp hadisleri toplamayı dini bir vazife kabul ettiler. Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Uneys'ten bir hadis işitebilmek için bir aylık yola gitmiştir.¹⁵⁹ Hicri V. asırda medreselerin ortaya çıkmasıyla birlikte bir tek âlimle buluşmak için uzun yolculuklar yapmak yerini medrese hocalarını dinlemek üzere bu kurumlara gitmeye bıraktı. Böylece ilim yolculukları seyrekleşmeye, eğitim-öğretimde derli toplu ve merkeziyetçi bir yol takip edilmeye başlandı.

¹⁵² İbn Cemâa, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁵³ Buhârî, "İlim", 42.

¹⁵⁴ Dârimî, "Mukaddime", 27.

¹⁵⁵ İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 72-73.

¹⁵⁶ Buhari, "İlim", 10.

¹⁵⁷ el-Kehf 15/60.

¹⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 142.

¹⁵⁹ Buhari, "İlim", 19 (Bâb başlığı).

Öğrencinin birlikte olduğu kişiler de başarı durumunu etkilemektedir. Kişi dostuyla anılacağı için öğrenci, seçeceği arkadaşına dikkat etmelidir. Bu sebeple öğrenci ilim yolunda kendine yardımcı olabilecek kişileri arkadaş seçmeli, arkadaşı akıllı ve zeki, güzel ahlâklı olmalı, büyük günahlardan sakınmalı, dünyaya meyletmemeli, kendisine güvenilebilmelidir. Arkadaşlar iki elin birbirini temizlemesi gibi birbirlerinin kusurlarını düzeltmeye çalışmalı, sırlarını başkalarına açmamalı, sözlerini dinlemeli, sıkıntılarını gidermeli, birbirlerine güzel isimlerle hitab etmelidirler.¹⁶⁰

Çalışmak ve üstün hedef ilim tahsilinde iki ana unsurdur.¹⁶¹ Öğrenci kendine bir hedef belirlemeli, ilim öğrenmedeki niyeti hâlis olmalı, çalışmalarını ona göre devam ettirmelidir. Ameller niyetlere göre değer kazanır. Güzel görünen nice amel kötü niyet sebebiyle değer kaybederken, kötü görünen nice amel iyi niyet sebebiyle değer kazanmıştır. Öğrencinin ilim öğrenmedeki niyeti Allah rızası, dünya ve ahiret saadeti, cehaletin kaybolması, başkalarına faydalı olmak, dini ihyâ etmek, ilimle amel etmek, Allah'a yaklaşmak olmalıdır.¹⁶²

Öğrenci ilgi çekmek, dünyalık elde etmek, makam mevki sahibi olmak, cahillerle çekişmek, arkadaşları arasında sivrilmek için ilim öğrenmemelidir. Arkadaşları ile kendi fikrini kabul ettirmek, yanlış doğru göstermek, övünmek için değil sevap kazanmak ve doğruyu ortaya çıkarmak için müzâkere ve münâzara yapmalıdır. Bu amaçlarla yapılan bir saatlik münâzaranın, bir aylık mütâla'adan (tekrardan) daha faydalı olduğu söylenmiştir.¹⁶³

3. İslâmî ilimlere göre öğrencide bulunması gereken vasıflar

İslâmî eğitim sisteminde öğrencide bulunması gereken genel esaslara ilave olarak İslâmî ilimlerde, öğrenci olan veya bir şey öğrenmek isteyen kişide bazı özellikler aranmaktadır.

¹⁶⁰ Gazzâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 37–40.

¹⁶¹ Zernûcî, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁶² İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁶³ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 37–67; ayrıca bkz. Nevevî, *a.g.e.*, s. 44–53; Dârimî, "Mukaddime", 27.

a) Kur'ân öğrencisinde aranan vasıflar

Kur'an Allah kelâmı olduğu için onu okuyan mümin Allah'ın ziyafetinden nasiplendiğini düşünmeli, kendisine sarılanları koruyan, şifa veren, okudukça bıkılmayan ve eskimeyen bir kitap olan Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenip anlamak hayatının en önemli gayesi olmalıdır.¹⁶⁴

Kur'an öğretimi Cebrâil (a.s.)'in Hz. Peygamber'e, Hz. Peygamber'in de ashabına öğretmesiyle günümüze kadar tevâtür yoluyla gelmiştir. Kur'an'ı Hz. Peygamber'e geldiği şekliyle öğrenmek, kelimeleri Arap dilinin gramer ve mahreç yapısına uygun olarak telaffuz etmek bir hocanın huzurunda diz çökmek ile mümkündür. Kur'ân-ı Kerîm Allah kelâmı olduğu için ona herhangi bir kitaptan farklı olarak hürmet gösterilmelidir.

Kur'an okumak isteyen kişi okumaya başlamadan önce abdest almalı, okuyacağı yerin temiz olmasına dikkat etmeli, yönünü kibleye çevirmeli, ağzını misvakla temizlemeli, güzel koku sürünmeli, tesettüre uygun ve güzel giyinmelidir.¹⁶⁵ Kur'an'da, Kur'an'ı tertîl ile yani harf ve harekelerin hakkını vererek, acele etmeden, manaları üzerinde düşünerek okumak emredilmiştir.¹⁶⁶ Okumaya başlamadan önce Eûzü Besmele, Berae Suresi dışında diğer surelere başlarken Besmele çekmelidir. Okuyuşu tilavet kurallarına uygun olmalıdır. Kur'an okurken bir kimseyle konuşmak için okuyuşunu kesmemelidir. Kur'an'ı âyetlerin manasını bozacak şekilde tegannîye kaçmamak kaydıyla güzel sesle okumalıdır. Sesini duruma göre alçaltarak veya yükselterek okumalı, yine duruma göre Mushaf'a bakarak veya ezberden okumalıdır. Mushaf'tan okursa gözler de ibadet etmiş olacağı için daha iyi olur. Kur'an'ı güzel sesle okumalıdır. Çünkü güzel ses Kur'an'ın kalpteki tesirinin artmasına sebep olur. Kur'an'ı başka bir dilde okumak icazını gidereceği için caiz değildir. Kur'an okunan bir mecliste orada bulunanların Kur'an okuyuşunu dinlemeleri, konuşmayı kesmeleri gerekir. Secde âyeti okunduğunda secde etmelidir. Kur'an okumak için kıymetli zaman ve mekânları seçmelidir. En üstünü namazda okumak, sonra gece okumaktır. Gecenin en hayırlısı da ikinci yarısında okunandır. Akşamla yatsı arası, sabah namazından sonra okumak da

¹⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 159–160.

¹⁶⁵ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 61; Gazzâlî, *İhya'*, c. I, s. 359.

¹⁶⁶ el-Müzzemmil 73/4.

güzeldir. Aylardan Ramazan, günlerden Cuma, Pazartesi ve Perşembe, Arefe günü mübarektir. Mekân olarak mescitlerde okumak daha güzeldir, yolda ve hamamda okumak da mekruhtur. Duhâ suresinden sonuna kadar her surenin sonunda tekbir getirmek sünnettir. Hatim bitince dua etmek, tazarru‘ ve niyazda bulunmak, bir hatim bitince hemen yani bir hatime başlamak da sünnettir. Kur’an’ı Allah rızasını gözetmeksizin sadece geçim vasıtası yapmak da mekruhtur.¹⁶⁷ Filan âyeti unuttum demek mekruhtur, unutturuldum demelidir. Okuduklarının manasını düşünmelidir. Acele edip manalarını anlamadan geçmemelidir. Kur’ân-ı Kerîm’in manasını anlamak için ise tefsir okumak, Arapça bilmek, büyük günahlarla kalbi karartmamış olmak, kelâmî konularda sabit görüşlü olmamak gereklidir.¹⁶⁸

Kur’an okumanın batınî edeplerine gelince, Kur’an okumaktan maksat ona uyarak iş yapmaktır. Emirlerine uymadan Kur’ân-ı Kerîm okuyan kimse, efendisinden yapması gereken işler bildirilen bir mektup alan, bir yere oturup mektubu yüksek sesle okuyan, sözleri gâyet düzgün ağzından çıkan, fakat emirlerden hiçbirini yapmayan köleye benzer. Kur’an okuyan kişi de sadece sahifelere takılıp kalmamalı, okuduğunun Allah’tan kendisine gönderilen bir mektup olduğunu düşünmelidir. Kalbini dünya meşgalelerinden arındırmalıdır. Âyetlerin manalarına göre tavır takınmalı, azap âyetlerinde korkmalı, Allah’a sığınmalı, rahmet âyetlerinde rahatlamalı, manası itibariyle Allah hakkında inanmayanların söyledikleri olumsuz sözleri alçak sesle okumalıdır. Hayatının her anında Kur’an ahlâkı ile ahlâkını güzelleştirmeye çalışmalıdır.¹⁶⁹

Kur’an öğrencisi hocalarına ve büyüklerine karşı mütevazî olmalı, işlerinde onlarla istişare etmeli, onların arkasından konuşmamalı, yanına izinsiz girmemeli, hocasının davranışları hakkında hüsn-i zan beslemelidir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Karaçam, *a.g.e.*, s. 465-485.

¹⁶⁸ Karaçam, *a.g.e.*, s. 442-446.

¹⁶⁹ Gazzâlî, *İhya’*, I, 359-386; ayrıca bkz. Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Fâruk Meyân, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 184-190; Eren, Cüneyt, *Kur’ân İlimleri ve Tefsir İstılahları*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum, 2001, s. 7-8.

¹⁷⁰ Nevevî, *et-Tibyân fî adâbi hameleti’l-Kur’ân*, Beyrut, 1990, s. 22-27.

b) Hadis tâlibinde aranan vasıflar

Hadis öğrencisi Hz. Peygamber'in sîreti, ahlâkı ve adâbı ile meşgul olduğu, ashab, ehl-i beyt ve muhaddislerin güzel yönlerini tanıdığı için ahlâkını da bu doğrultuda güzelleştirmeli, hadis ilminin şerefine uygun olarak tevazu, dindarlık ve ahlâk konusunda insanlar arasında örnek gösterilecek biri olmalıdır.¹⁷¹ Nafîle namaz kılarak (özellikle gece namazına kalkarak) ve oruç tutarak ilim yolunda yardımcı olması konusunda Allah'tan yardım istemelidir.¹⁷² Amel, salât veya tesbihle ilgili bir hadis işittiğinde o hadisle amel ederek, öğrendiği hadisleri başkalarına aktararak hadisin zekâtını vermelidir.¹⁷³

İlim öğrenmeye azimli olmalı, bu hususta her fırsatı kollamalıdır. İslâm'ın ilk dönemlerinde hadis talipleri maddî sıkıntılardan dolayı öğrendiklerini kâğıtlara yazarlar, kâğıt bulamadıklarında da ayakkabılarını, duvarları yazı malzemesi olarak kullanırlar, hiçbir şey onları hadis öğrenmekten menetmezdi.¹⁷⁴

Hadis tâlipleri hadisleri ana kaynağından almak, âlî isnâdı ve Rasulullah'a (s.a.v.) en yakın sened zincirini elde edebilmek için rıhle adını verdikleri uzun yoculuklara çıkmışlar, hadis âlimleri ise hazırcılığa kaçma, bulduğu ile yetinme, araştırma yapmama gibi sebeplerden dolayı nâzil isnâdı tercih etmemişler, ilmin kolay yoldan öğrenilmesini tasvip etmemişlerdir.¹⁷⁵ Bu sebeple hadis ashabı nâzil hadisi duyduklarında eğer mümkünse bu hadisin âlî isnâd ile rivâyetini öğrenmek için Kufe, Basra, Mekke, Medine, Şam gibi şehirler arasında yolculuklar yapmışlardır.¹⁷⁶ Ancak sika râviden alınan nazil isnâd, sika olmayan râviden alınan âlî isnâda göre daha üstündür.¹⁷⁷

Rihlenin diğer bir amacı da hadis âlimleri ile görüşerek münâzarada bulunmak, onların ilimlerinden istifade etmektir. Hadis tâlipleri önce kendi beldelerindeki hadisleri

¹⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 119; Nevevî, *a.g.e.*, s. 53–87.

¹⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 217.

¹⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 218.

¹⁷⁴ Râmehürmüzî, Hasan b. Abburahman, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâi*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut, 1404/1984, s. 374–376.

¹⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 173.

¹⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 184.

¹⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 187.

alırlar, sonra da Mekke, Medine, Kufe, Basra ve Şam gibi bölgelerde bulunup diğer bölgelerde bulunmayan hadisleri almak için rihle yaparlardı.¹⁷⁸

Hadis tâlibi önce beldesindeki ulemadan sema etmelidir. Rihle için istifade edebileceği âlimlerin bulunduğu mekânları tercih etmelidir. Vardığı yerlerde mümkün mertebe çok materyal toplamaya gayret etmelidir. Yolculuk esnasında ibadet ve itaate devam etmelidir.¹⁷⁹

Hadis tâlibinin bir beldeye varınca vakit kaybetmeden hadis şeyhini bulması, oradaki bütün şeyhlerden hadis sema‘ ettikten sonra birinde karar kılması tavsiye edilmiştir. Tâlib, ilmin sonsuz bir hazine olduğunu, bütün bilgileri alamayacağını düşünerek gerekli bilgileri aldıktan, âli isnâdı elde ettikten sonra hemen orayı terk etmeli, memleketine dönerek topladığı hadisleri beldesindeki insanlarla münâzara etmelidir.¹⁸⁰

Hadis öğrencisi soru sormasını, kendisinden yaş ve mevki‘ bakımından küçük olanlardan hadis almasını engelleyecek derecede çekingen veya kibirli olmamalıdır.¹⁸¹ Ders alacağı hocayı kendisi seçmeli, bu konuda güvendiği kişilerle iştişâre etmeli, ahlâkî açıdan olgun, mizacına uygun olan hocayı bulunca da hizmetine girmelidir.¹⁸² Gerektiğinde başka hocalardan da istifade etmelidir. Kendisine Resulullah’ın hadislerini anlatan hocasını sanki Hz. Peygamber ile sohbet ediyormuşçasına dinlemelidir. Hocasına kötü lakaplarla hitap etmemeli, rızasını kazanacak ve ilmî seviyesine uygun ifadeler kullanmalı, onu rahatsız edecek davranışlardan kaçınmalıdır. Hadis öğrencisi arkadaşlarını seçerken de titiz davranmalı, zeki, çalışkan, dindar ve ahlâklı olanını tercih etmelidir.¹⁸³ Hocasına saygı göstermeyen kişiyle görüşmemelidir.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. II, s. 333–335.

¹⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadis*, Beyrut, 1975, s. 29–31.

¹⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. II, s. 364–367.

¹⁸¹ Buhârî, “İlim”, 50.

¹⁸² İbn Cemâ‘a, *el-Menhelü'r-reviyyu fî muhtasar ulumi'l-hadisi'n-nebevi*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Darü'l-Fikr, 2. bs., Dımaşk, 1986, s. 109.

¹⁸³ İbn Cemâ‘a, *Tezkiratu's-Sâmi*, s. 83–84.

¹⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 634.

Hadis öğrencisinin niyeti Allah rızasını kazanmak ve sünneti yaymak olmalıdır.¹⁸⁵ İlimiyle kibirlenmemeli, reislik, insanların kendisine yönelmesini sağlamak, cahillerle tartışmak gibi dünyalık emeller peşinde koşmamalı, hadisleri rivâyet etmek için değil, onlara riayet etmek için ezberlemeli, öğrendiği hadislerle amel etmeyen hadis hamalına dönmemelidir.¹⁸⁶ Ancak bazı muhaddisler niyeti hâlis olmasa bile öğrencinin ders meclisine katılmaktan menedilmemesini, hadislerin bereketiyle niyetinin safılaşabileceğini söylemişlerdir.¹⁸⁷

Hadis öğrencisi önce Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemeli,¹⁸⁸ farz ve sünnetleri uygulamalı, Arapça sarf ve nahiv kurallarını öğrenmelidir. İlk önce her konu ile ilgili temel hadisleri öğrenmeli, her gün bir iki hadis ezberleyip anlamaya çalışmalıdır.¹⁸⁹ Okuyacağı kitaplar konusunda hocasına danışmalı, ilk önce sahîhayn, sonra sırasıyla sünenler, müsnedler, Muvatta, ilelu'l-hadîs, ricâlü'l-hadîs, cerh ve ta'dil, müşkilü'l-hadîs, garîbu'l-hadîs gibi hadis ilminin önemli kaynaklarını okumaya gayret etmelidir.¹⁹⁰ Hadis öğrencisi bütün gayretini ilme vermeli, her türlü meşguliyetten uzak durmalı, mümkünse ailesinden uzakta ilim tahsil etmelidir.¹⁹¹

Hadisleri sadece ezberlemek veya yazmakla kalmamalı, manalarını da anlamaya çalışmalı, hadisin sahihini zayıfından ayırabilmeli, lügat ve irabı ile ilgili bilgileri öğrenmeli, hadis ricâlini tanımalıdır.¹⁹² Hadislerin en güzel ve şümullüsünü alıp, bir faydası olmayanı bırakacak derecede seçici davranmalıdır.¹⁹³ Bir mecliste bulunup da hadisi yazmayan ve ezberlemeyen kişinin ilimden bir şey elde edemeyeceği, her işittiğini yazanın odun toplayıcısı gibi olduğu ve faydalı ile faydasızı ayırt edemediği, hadisleri seçerek yazanın ise gerçek âlim olduğu ifade edilmiştir.¹⁹⁴

¹⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 123.

¹⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 126, 129.

¹⁸⁷ Rânehürmüzî, *a.g.e.*, s.584; Dârimî, "Mukaddime", 33.

¹⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 159.

¹⁸⁹ Hatiboğlu, İbrahim, *Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğretim ve Öğretim Adâbi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s. 98.

¹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 185–187; İbn Cemâ'a, *Tezkiratu's-sâmi'*, s. 126–132.

¹⁹¹ İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 70–71.

¹⁹² Çakan, *Hatîb Bağdâdî'ye Göre Hadis Öğrenimi*, 3. bs., Erkam Matbaası, İstanbul, 2005, s. 86-90.

¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 119.

¹⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 219.

Hadis öğrencisi hadis meclisine erken gitmeli, ön taraflarda yer almalıdır. Meclise giderken acele etmeden yürümelidir. Muhaddisin yanına girerken izin istemeli, uyuyorsa uyanmasını beklemeli veya oradan ayrılıp daha sonra gelmelidir. Eğer bir grup, muhaddisin yanına gelmişse en âlim ve yaşça en büyük olanı öne geçirmelidir. Meclise girmeden önce ayakkabılarını çıkarmalıdır. Mecliste halkanın ortasına veya iki kişinin arasına oturmamalıdır. Hocasına saygı ve hürmette kusur etmemeli, ona gösterdiği saygının öğrendiği ilme nisbetle Allah'a ve Resul'üne gösterilen saygı ile eşdeğerde olduğunu düşünmelidir. Hocasına 'yâ âlim, yâ hâfız' gibi ilmine nisbetle hitap etmelidir. Mecliste başında kuş varmış gibi hareken etmeden ve kimseyle konuşmadan, okunan Kur'ân'ı dinliyormuşcasına saygıyla durmalıdır. Hadisi daha önce işitmiş olsa bile ilk kez duyuyormuş gibi dikkatle dinlemelidir. Yüzünü muhaddise dönmeli, başkasına bakarak kaş-göz işareti yapmamalıdır. Râvinin sesi ulaşmıyorsa öğrenci kibar bir şekilde râviden sesini yükseltmesini isteyebilir. Ders esnasında oyun oynama, boş şeylerle uğraşma, alay etme, gülme gibi davranışlardan kaçınmalıdır. Nitekim güzel bir şekilde dinlemeyen bir adama anlatılan sözün ne kadar anlaşılır olsa da dinleyene fayda vermeyeceği söylenmiştir. Ders bitmeden önce meclisten ayrılmamalı, şayet ayrılmak zorunda kalırsa selam vererek orayı terk etmelidir.¹⁹⁵

Hadis öğrencisi yanında mutlaka kâğıt-kalem bulundurmalı, hadisleri unutmamak için elinden yardım istemelidir. Nitekim Hz. Ömer, Hz. Ali, Enes b. Malik, Câbir b. Abdullah, İbn Abbas, Abdullah b. Amr gibi sahabîler ilmi Hz. Peygamber'den yazmak suretiyle öğrenmişlerdir.¹⁹⁶ Ebû Hureyre ise Abdullah b. Amr'ın hadisleri kendisinden daha iyi bilmesinin sebebinin hadisleri yazmak sûretiyle kaydetmesi olduğunu söylemiştir.¹⁹⁷ Eğer ilim yazıyla kaydedilmeseydi ilmin sonraki nesillere aktarılması, dinin bozulmadan günümüze kadar gelmesi ve medeniyetin oluşması mümkün olmazdı.

Hadis tâlibi bazen hadisin tamamını hatırlatıcı mahiyette hadisin başından veya içinden birkaç kelime veya konusunu özetleyen ifadelerle küçük notlar alarak hadisi

¹⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 222–303.

¹⁹⁶ Kadı İyâz, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁹⁷ Buhârî, "İlim", 39; Abdullah b. Amr'ın yazdığı hadisleri topladığı es-Sahîfetu's-sâdika adlı kitabı günümüze kadar gelmiştir. Aydınlı, *a.g.e.*, c. I, s. 485.

sembolleştirirlerdi.¹⁹⁸ “Etrâf” adı verilen bu uygulama, Kur’an’la karışacağı endişesiyle hadislerin tam metninin yazılmasına müsaade edilmediği zamanlarda hicrî I. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹⁹ Daha sonraları kütüb-i sitte ve sahîhayn’da yer alan râviler için etrâf kitapları yazılmıştır. Bu eserlerdeki hadisler ilk râvilerine göre telif edildiği için bir hadisin birden fazla senedini bir arada görmek mümkündür. Ayrıca bir hadisin tanınmış muhaddislerin eserlerinin hangi bölümünde zikredildiği de öğrenilmiş olur. Bir diğer tasnif de hadisin baş tarafından bir iki kelime alınarak oluşturulan eserlerdir.²⁰⁰

Yazarken siyah mürekkep kullanılması tavsiye edilmiştir. Kalem hızlı yazmayı engelleyecek derecede sert veya kolayca silinecek kadar yumuşak olmamalıdır. Kalemin, yazının kolay okunabilmesi ve silinmemesi için kalın yazması teşvik edilmiştir. Ancak öğrencinin fazla kâğıt alamayacak kadar fakir olması, yolculuk sebebiyle kitabı taşımının kolay olması gibi sebepler yüzünden ince kalemle yazmasına izin verilmiştir. Hadis öğrenmek için yapılan rihle adı verilen yolculuklar esnasında öğrenciler yazılanların fazla yer kaplamaması, kâğıdın çabuk bitmemesi için sened zincirinde sık sık tekrar edilen bazı ifadeleri kısaltmalar yapmak suretiyle sembolleştirmişlerdir. Meselâ حدثنا yerine نا, اخبرنا yerine خ, سمعت yerine س gibi semboller kullanmışlardır. Bu uygulama daha sonraları ilim öğrencisi için genel kabul görmüştür.²⁰¹

Hadis meclislerinde tâlip, hadisi yazmaya Besmele ile başlar, sonra şeyhinin ismini, nesebini, künyesini zikreder. Daha sonra kendisi ile birlikte mecliste bulunanların isimlerini, sema‘ tarihini ve zamanını yazar. Yazılışı aynı, telaffuzu farklı kelimelere hareke ve noktalama işaretleri koyar. Peygamber Efendimiz’in adı geçtiğinde salat u selâm yazar. Hadislerin arasını ayırmak için her hadis arasına içi boş bir daire çizer. Tashih etmek veya şüpheyi gidermek için hadis metinlerini muhaddise arzederken dairenin içine bir nokta koyar veya ortasına bir çizgi çeker. Hadisleri arzederken isnâd veya metinde bir eksik olduğunu veya yanlış yazıldığını fark ederse

¹⁹⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

¹⁹⁹ Aydınli, *a.g.e.*, c. I, s. 460–461.

²⁰⁰ Kandemir, M. Yaşar, “Etrâf”, *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, ss. 498–499.

²⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, c. I, s. 382–402.

üzerinde ek ve düzeltmeler yapar. Hadis âlimleri üzerinde ek ve düzeltmeler yapılmış bir hadis kitabı gördüğünde o kitabın sıhhatine hükmederdi.²⁰²

Öğrenci hadis rivâyet edilirken bir şey sormamalı, hadisin bitmesini beklemelidir. Eğer hocası yorgunsa, üzgünse, düşünceliyse soru sorarak onu meşgul etmemelidir. Soru sormak için özel ve dinî mekânları tercih etmeli, ayakta veya yürürken soru sormamalıdır.²⁰³ Râviye hadisin senedini sormalı ve bunu kaydetmelidir.²⁰⁴

Öğrenci hadis rivâyet edilen kitabı ödünç almışsa kitabı zamanında geri vermeli, ödünç veren kişiye dua ve teşekkür etmelidir.²⁰⁵

c) Mütefekkihte aranan vasıflar

Fikhî konuları öğrenmek isteyen kişi ya ilim tâlibi olmalı, ya da bir müşkilini çözmek isteyen kişi olmalıdır.

İslâm âlimleri muhakeme gücü kuvvetli olan öğrenciyi fikh öğrenmeye, ezberi kuvvetli olanı ise hadis öğrenmeye teşvik ederlerdi. Buna göre fikh alanında tahsil yapmak isteyen öğrenci tez karar verme ve yorum yapabilme yeteneğine sahip olmalıdır. Öğrenci olarak uyması gereken kurallar ise yukarıda geçtiği için tekrar zikredilmeyecektir.

Mütefakkih hoca olarak dinî yönden meşhur, sabırlı, mütevazi, yumuşak huylu bir fakih tercih etmelidir.²⁰⁶

Şer‘î meselelerde bir müşkilini çözmek isteyen kişiye fikh ıstılahında *müsteftî* denir. Müsteftî, bir konuda yeterli bilgisi olmadığı için bir başkasının görüşünü taklit eder, bu yüzden müsteftîye mukallid de denir.²⁰⁷ Sosyal hayatta sürekli yeni olaylarla karşılaşan insan, bazen kendine yol gösterecek bir rehber ihtiyacı duyar. İslâm tarihi boyunca fikh ve hukuk alanında bu görevi müftü, kadı, müctehid gibi din görevlileri

²⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 405–435.

²⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 321–323.

²⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 342.

²⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 373, 378.

²⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-fakih*, c.II, s. 96.

²⁰⁷ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 297.

üstlenmiştir. İslâm dini akla hitap ettiği için başkasının görüşünü körü körüne taklid etmeyi yasaklamış, İslâm âlimleri de müsteffî için uyulması gereken bir takım kurallar belirlemişlerdir.

Müsteffî hükmünü bilmediği bir mesele ile karşılaşınca fetva istemelidir. Ancak fetva istediği kişi unutkanlığıyla tanınmış olmamalıdır. Eğer bulunduğu şehirde fetva verecek birini bulamazsa ehil birini buluncaya kadar rihle (yolculuk) yapmayı göze almalı, bu konuda selef âlimlerinin tek bir mesele için gece gündüz yolculuk yaptıklarını düşünmelidir. Müsteffî kendi mezhebi üzerine fetva istemelidir, azimet ve ruhsat durumlarında ise başka bir mezhebin görüşünü taklit edebilir. Eğer bir mesele hakkında iki ayrı müftüye danışmış ve ikisi de farklı cevaplar vermişse müsteffî için birkaç alternatif vardır. Ya hükümlerden en hafif olanı ile amel eder, ya da en ağır olanını tercih eder veya iki müftüden daha âlim ve vera²⁰⁸ sahibi olanını görüşünü alır veya bir başka müftünün de görüşünü alarak karar verir. Bu konuda müsteffîye serbestlik tanınmıştır.²⁰⁸ Eğer bir kişi müftünün verdiği fetvanın lüzumuna inanmazsa o fetva ile amel etmesi zorunlu değildir, ama doğru olduğuna kanaat getirirse amel etmelidir. Eğer müsteffî aynı durumla tekrar karşılaşır bu konuda da iki görüş vardır, ya müftünün hükmünün değişebileceğini göz önünde bulundurarak tekrar fetva ister, ya da ilk görüşle amel eder. Müsteffînin müftüye edepli davranması, sorusunu açık ve net sorması, cevaba itiraz etmemesi gereklidir. Fetva istemek için en yaşlı ve olgun müftüyü seçmelidir. Müftünün karşısında bir başkasından da fetva istediğini söylememelidir. Sorusunu ayakta iken sormamalıdır. Cevap olumlu olursa yazılsın, değilse yazılmasın diye bir şart koşmamalıdır.²⁰⁹

d) Kelâm öğrencisinde aranan vasıflar

Kelâm ilmini okuyacak öğrenci kendini tamamen ilme vermeli, başka işlerle uğraşmamalıdır. Zeka, aklî istidlâl, sür'at-i intikâl, fitnat, manaların hakikatini süratle seçmek, fesahat, hüsn-ü beyân gibi özelliklere sahip olmalıdır. Ufacık bir şüphe ile

²⁰⁸ İbn Salah, *a.g.e.*, s. 164–167.

²⁰⁹ Nevevî, *Adâbu'l-âlim ve'l-müte'allim*, s. 78–84.

itikadını sarsmayacak derecede dindar ve takva ehli olmalı, şehveti galip bulunmamalıdır.²¹⁰

Kelâm ilminin bir dalı olan münâzara ilmi farz-ı kifaye olduğu için öğrenci farz-ı ‘ayın olan ilimleri öğrendikten sonra bu ilme yönelmelidir. Münâzara edeceği konuda yeterli derecede bilgi sahibi olmalıdır. Mevcut bir mesele üzerinde münâzara edilmeli, nazari konulara dalmamalıdır. Mekân olarak تنها yerleri seçmelidir. Münâzara ederken kaybettiği bir malı arayan kimse gibi olmalı, gerçeği kendisinde veya bir başkasında bulması arasında bir fark gözetmemelidir. Kendi seviyesindekilerle veya istifade edebileceği kişilerle münâzara etmeli, kendinden düşükleri karşısına almamalıdır.²¹¹

Münâzara ilmi ile meşgul olanlar hased, kibir, kin, gıybet, kendini övme, tecessüs, muhatabının kötülüğünü isteme, münafıklık, hakkı kabullenememe, riya gibi kötü huylardan kendilerini kurtarmak için çok dikkatli olmalıdırlar.²¹²

e) Sûfide aranan vasıflar

Tasavvuf eğitimi fıkıh kaideleri çerçevesinde sünneti yaşamayı hedefleyen bir eğitim sistemidir. Bu sebeple bir tarikata giren mürid Allah ile akidesini sağlamlaştırdıktan sonra farzları eda edecek kadar fıkıh ve hadis ilimlerini tahsil edip diğer şeriat ilimlerine de yüzeysel olarak vâkıf olmalıdır.²¹³ Aksi hâlde cehaletle yapılan tasavvuf eğitimi yoldan çıkmaya sebep olabilir.²¹⁴ Nitekim İmam Gazzâlî de dinî ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvuf ilmine yönelmiş ve feyiz almıştır. Büyük mutasavvıf Muhâsibî ise kalbi dil, göz, kulak, burun, eller ve ayaklardan oluşan altı kapılı bir eve benzetmiş, bu kapılardan ilimsiz giren herhangi bir şeyin evi yıkma ihtimalinin bulunduğu bahsetmiştir.²¹⁵

²¹⁰ Gazzâlî, *İhya*, c. I, s. 135.

²¹¹ Gazzâlî, *İhya*, c. I, s. 62–65.

²¹² Gazzâlî, *İhya*, c. I, s. 65–69.

²¹³ Kuşeyrî, *İhya*, c. II, s. 735.

²¹⁴ Gazzâlî, *İhya*, c. I, s. 35; ayrıca bkz. Sahmerânî, Es‘ad, *Tasavvuf Menşei ve Istılahları*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 49–50.

²¹⁵ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 175.

Müridin ilim öğrenmekten gayesi güzel ahlâk ile ahlâklanmak olmalı, ilmin meyvesi olarak edep davranışlarında temayüz etmelidir.²¹⁶ Mutasavvıflara göre tasavvuf yoluna giren sûfi yürüyüşü, oturup kalkışı, zamanını değerlendirmesi, ahlâkî tavırları kısaca her hâlde bu yolun müridlerine has bir edeble vasıflanmalıdır.²¹⁷

Seyr u sülûk yolunu tutmak isteyen bir mürid önce Allah'a tövbe etmeli, O'ndan af dilemeli, hakkına girdiği kişilerden helâllik istemelidir. Eğer bulunduğu memlekette edep ve tasavvuf öğrenebileceği birini bulamazsa böyle bir zatın bulunduğu yere hicret etmesi gereklidir. Kendi iradesini Cenâb-ı Hakk'a teslim etmiş olan mürid her an Allah Teâlâ'nın kendisini gördüğünün bilincinde olarak daima kalbiyle Allah'ı zikretmeli, O'nun hoşnut olmayacağı işlerden kaçınmalıdır. Dünyaya fazla bağlanmamalı, makam, mal, mevki arzularından vazgeçmelidir. Başkalarının elindekine göz dikmemeli, maddî sıkıntılara katlanmalı, elinde bulunanla yetinmelidir. İbn Abbas (r.a.) insanların en zengininin Allah Teâlâ'nın kendisine verdiği rızka razı olan, en vera'lısının da haramlardan en çok sakınan kişi olduğunu söylemiştir.²¹⁸ Mürid de nefsinin sürekli hesaba çekmeli, arzu ve heveslerine uymamalıdır. Dilini boş laflardan ve kalbini tüm kötü düşünce ve duygulardan korumalıdır. Harama bakmak, çok şaka yapmak, kahkaha ile gülmek kalbi karartacağı için bu işleri terk etmelidir.²¹⁹ Kendini Hak yoldan alıkoyacağı için baş olma ve makam-mevki sevdasını terk etmelidir. Alçakgönüllü olmalıdır. Bir işi yapmadan önce 'inşâallah' demeyi alışkanlık hâline getirmelidir.

Yeme, içme ve giyimde israfa kaçmamalıdır. Az yiyip, az uyumalı, az konuşmalıdır.

Daima abdestli bulunmaya gayret etmelidir. Mürid, ecelin ne zaman geleceği belli olmadığı için özellikle yolculuk esnasında abdestli bulunmaya gayret etmelidir.²²⁰

Mürid ilim öğrenmeye başlamadan önce abdest almalıdır. Bir meselede kitab ve sünnete en uygun hükmü buluncaya kadar araştırma yapmalı, sonra da bulduğunun en

²¹⁶ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 217.

²¹⁷ Serrâc, *el-Luma'*, s. 138.

²¹⁸ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 86.

²¹⁹ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 193.

²²⁰ Serrâc, *el-Luma'*, s. 139.

güzeline uymalıdır.²²¹ Farz, vacip, sünnet ve adâbı ile namaz ilmini öğrenmeli, namaz kılariken bu hususlara dikkat etmeli, vakti girmeden önce namaz kılmak için hazırlanmalıdır.²²² Namaz dışında da namaz edebi içinde olmalıdır. Böylece mutasavvıflar sûfinin hâlini bir namazdan başka bir namaza geçmek olarak tanımlamışlardır.²²³ Diğer ibadetlerinde de bu derece hassas olmalıdır.

Seher vaktinde uyanık bulunmalı, zikir ve dua ile meşgul olmalıdır. Zikir için şeyhinin kendisine söylediği miktarı aşmamalıdır. Gönül gözü ve sır perdelerinin açılması hususunda acele etmemeli; tam aksine gönül gözü ve sır perdeleri açılrsa da açılmasa da o, Allah rızası için kulluğa devam etmelidir. Bir bölümünü ilim öğrenmek, bir bölümünü ibadet etmek, bir bölümünü de kendine ayıracak şekilde zamanını üçe bölmelidir.²²⁴

Şeyhine saygı duymalıdır. Şeyhinin sözlerinden faydalandığı gibi sükût hâlinde iken de hâl ve hareketlerinden faydalanmalıdır.²²⁵ Ona mal ve bedenle hizmet etmelidir. Şeyhinin sözlerine tıpkı Hızır'ın (a.s.) Hz. Musa'yla olan kıssasında olduğu gibi itiraz etmemeli, o işin altında kendisinin anlayamadığı bir hikmet olduğunu düşünmelidir. Şeyhiyle Allah rızası için görüşmeli, dünyalık bir maksadı olmamalıdır. Şeyhinin gizli hallerini araştırmamalı, kusurlarını görmezden gelmelidir. Şeyhi yanında yok iken de davranışlarını değiştirmemelidir. Ahval, havâtır, vakıa, keramet gibi şeyleri şeyhinden başka kimseye anlatmamalıdır. Şeyhinin kendisine verdiği sır ve emaneti saklamalı, izni olmadan kimseye söylememelidir. Şeyhinin önünde çok konuşmamalıdır. Konuşmak istediğinde ise kısaca ve edepli bir şekilde, ihtiyaç ölçüsünde konuşmalıdır. Şeyhini sevmeyenlerle birlikte oturmamalı, onu sevenleri sevmelidir. Önemli işlerden birini yaparken mutlaka şeyhinden izin istemeli ve onun sözlerini başkalarına aktarırken, ancak insanların anlayabileceği hususları anlatmalıdır. Şeyhi varken başka bir şeyhe bağlanmamalıdır. Eğer gönlü başka bir şeyhten yana ise, o zaman kendi şeyhinden mahrum kalır ve feyz kapısı yüzüne kapanıverir.

Mürid bir şeyhin ilminden feyz almak için gerektiğinde başka bir beldeye gitmeyi göze almalıdır. Süleyman Dirânî marifet ilminde kendisine fayda verecek bir

²²¹ Serrâc, *el-Luma'*, s. 138.

²²² Serrâc, *el-Luma'*, s. 142.

²²³ Serrâc, *el-Luma'*, s. 145.

²²⁴ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 209.

²²⁵ Serrâc, *el-Luma'*, s. 165.

kelimeyi işitmek için bin fersah yol gidebileceğini söylemiştir.²²⁶ Sûfi yolculuğa çıkınca kalbinin götürdüğü yere gitmeli, oradan öte bir adım bile atmamalıdır. Yolculuğunu çabuk bitirebilmek için her gün ayrı bir yerde konaklamalıdır. Dolaşmak, değişik yerler görmek, rızık talep etmekten ziyade hac, cihad, şeyhlerle tanışmak, sıla-i rahim yapmak, ilim öğrenmek için sefer yapmalıdır. Ahlâk ve virdini normal zamanlardaki gibi devam ettirmeli, yolculara has namazı kısaltma, oruç tutmama gibi ruhsatlardan dolayı sevinmemelidir. Eğer bir grupla yolculuk yapıyorlarsa en zayıflarına ayak uydurmalı, bir ihtiyacı için gruptan ayrılanı geri dönünceye kadar beklemelidirler. Namaz vakti girmişse namazlarını kılmadan konakladıkları yerden ayrılmamalıdır.²²⁷

Müridin birlikte oturup kalktığı ihvanına karşı muamelesine gelince arkadaşlarını iyi insanlardan seçmeli, kötülerle oturup kalkmamalıdır. İlim talebeleriyle cedel yollu bir münâzara ve tartışmaya girmemeli, böyle bir durumda o ortamı terketmelidir.²²⁸ Çünkü münâzara, unutkanlığa ve kafa bulanıklığına sebep olmaktadır. Yaptığı ibadetlerle kibirlenmemeli, Allah'ın lütfu olmasa ibadetlerinin bir değeri olmadığını düşünmelidir. Arkadaşlarının gizli hâllerini araştırmamalıdır. Kişiye ayıp olarak insanların gizli hâllerini araştırmak, oturup kalkışıyla başkalarına eziyet vermek, boş sözler konuşmak yeter denilmiştir.²²⁹

Mürid hâl ve sözleriyle her zaman birlikte bulunduğu arkadaşlarını rahatsız etmemelidir. Nitekim Abdullah Mervezî ile yolculuk eden bir sûfi Abdullah Mervezî'nin emir olmasını ister, Mervezî yanlarındaki yükü sırtına alır, arkadaşı bu duruma razı olmaz ama Mervezî emirin kendisi olduğunu hatırlatır. Gece olduğunda yağmur başlar ve Abdullah Mervezî elbisesini siper ederek sabaha kadar arkadaşını yağmurdan korur. Kendisini emir seçtiği için pişman olan arkadaşına dostlarına böyle davranmalısın diye nasihatte bulunur.²³⁰

Kendi için sevip istediğin şeyi onlar için de sevip istemeli, onlarla her karşılaştığında ilk olarak selam vermeli, tokalaşmalı ve tatlı dilli olmalıdır. Onlara güzel ahlakla muamele etmeli, alçakgönüllü olmalı, sevgi ve şefkatle yaklaşmalıdır. Onlarla

²²⁶ Serrâc, *el-Luma'*, s. 167.

²²⁷ Serrâc, *el-Luma'*, s. 174.

²²⁸ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 130-132.

²²⁹ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 75.

²³⁰ Serrâc, *el-Luma'*, s. 165.

iyilik, takva, Allah sevgisi ve onları Allah'ın rızasına teşvik etmek üzere yardımlaşmalıdır. Eğer yaşça büyükse, onları doğruya irşad etmeli, küçükse onlardan bir şeyler öğrenmeye çalışmalıdır. Kardeşinin adâba muhalif bir durumunu gördüğünde onu kendi hâline bırakmamalı, incitmeden uyarmalıdır. Birbirine dargın olan kardeşlerinin arasını düzeltmeye çalışmalıdır. Kardeşlerinin ırz ve namuslarını da korumalı, gıyabında dokunulmazlıklarının çiğnenmesi halinde, onları savunmalı, söz verdiği zaman yerine getirmelidir.²³¹ Kendisine nasihat eden arkadaşına kulak vermeli, onun gerçek dostu olduğunu bilmelidir.²³²

Mürid kendinden gençlere günahlarının daha az olduğunu düşünerek şefkat göstermeli, kendinden büyüklere de ibadete ve hizmete daha önce başladıkları için saygı duymalıdır.²³³

II. İSLÂM'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ

İslâm eğitim tarihinde Hz. Peygamber'in uyguladığı eğitim-öğretim yöntemleri sonraki nesiller tarafından sistemleştirilmiş ve eğitim-öğretim alanında öğretmen ve öğrenciye yol gösteren müstakil eserler yazılmıştır.

A. İslâm Eğitim Sisteminde Eğitim-Öğretim Yöntemleri

İslâm eğitim sisteminde, öğretmenin öğrenciye faydalı olabilmesi için gerekli olan ahlâkî özellikler ve ilmî alanda kendini yetiştirmiş olmasının yanında bilgi aktarma yöntemleri de önem taşımaktadır. Öğretmen ne kadar bilgili olursa olsun hedefine ulaşmak için birtakım yöntemler belirlememişse başarıya ulaşması mümkün değildir. Öğrencinin de öğretmeninden alacağı ahlâk eğitimi ve rehberlik faaliyetleri sonucunda edineceği çalışma yöntemleri plânsız çok bilgi öğrenmekten daha verimli olacaktır.²³⁴

Bilginin sadece öğretmen tarafından aktarılması, öğrencilerin dinleyici durumunda kalması olarak tanımlanan '*takrir*' metodu öğretimde en eski metod olarak kabul edilir. Bu metod öğretmenin konuya hâkim olacak şekilde hazırlık yapmasını

²³¹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, c. II, s. 731-752.

²³² Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 119.

²³³ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 487.

²³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 121.

gerektirir. Öğretmen öğrencinin sıkılmaması için ilgili misâller, şiirler ve hikâyelerle konuyu zenginleştirmeli, dersi gereksiz yere uzatmamalı, anlaşılır bir şekilde ve tane tane konuşmalı, ses tonunu anlattığı konuya göre değiştirmelidir. Dersin sonunda da öğrencilere soru sorma imkânı tanınmalıdır.²³⁵

Öğretmen ders anlatırken kolaydan zora, basitten karmaşığa doğru bir sıra takip etmelidir. Bir işi muhatabının özelliklerine göre aşama aşama yaptırmak Cenâb-ı Hakk'ın '*sünnetullah*' olarak adlandırdığı umumî kanunlarından. Allah Teâlâ insanlara İslâm ile birlikte ilk önce bedenî ve malî bir külfet gerektirmeyecek iman esaslarını, sonra namaz, oruç gibi bedenî ibadetleri, maddî durumu iyi olanlar için zekât ve hac ibadetini emretmiştir. İslâm eğitim sistemine göre de öğrencinin anlayamayacağı, uygulayamayacağı ve seviyesinin üstünde olan bilgiler öğrenciye aktarılmamalıdır. Tahsile ilk başlayacak öğrenciye maksat okulu sevdirmek olmalı, ilim öğrenmenin faziletleri anlatılmalı, ilk günlerde az ders verilmeli, sonra yavaş yavaş dersin miktarı artırılmalıdır. İlk önce okuma-yazma öğretilmeli, her ilmin gaye ve konusu anlatılıp her ilimle ilgili temel bilgiler verilmeli, sonra ilgi ve kabiliyetine uygun bir alanda kendini yetiştirmesi sağlanmalıdır. Öğretmen bir konu iyice anlaşılmadan diğer konuya geçmemelidir. Öğrencilerin konuyu anlayabilmesi için onların anlayabileceği bir dille konuşmalı, bu konuda ölçü sınıfın en zayıf kavrayışlı öğrencisinin anlayabileceği seviye olmalıdır. İslâm eğitiminde bu uygulama '*tedricilik metodu*' olarak adlandırılır.²³⁶ İbn Haldûn'a göre basitten mürekkebe, esaslardan teferruata ve kolaydan zora doğru gitmek olan tedricîliğin üç önemli safhası bulunmaktadır. Birinci safhada öğretmen bir konunun kısa bir özetini öğrenciye sunar, sonra tekrar aynı konuya dönerek önemli kısımları şerh ve izah eder, üçüncü safhada da kapalı ve kilitli olan bütün noktaları izaha kavuşturur. Ona göre talebenin tembelliği yanlış eğitim metodundan kaynaklanmaktadır.²³⁷ Günümüz eğitim sisteminde ilköğretim, lise ve üniversitede verilen bilgilerin birbirinin açılımı şeklinde olması İbn Haldûn'un bu görüşünün uygulanabilirliğini göstermektedir. Öğrenciye tavsiye edilen de her gün üç mesele öğrenmesi, fazla öğrenmeye çalışmaması, ezberleyebileceği ve

²³⁵ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 199–204.

²³⁶ Bayraktar, Faruk, *a.g.e.*, s. 189–196.

²³⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 502–503.

anlayabileceği kadarını azar azar öğrenmeye çalışmasıdır. Zira Kur'ân-ı Kerîm bir seferde inmemiş, azar azar tertile uygun olarak inmiştir.²³⁸

'Münakaşa, münâzara ve mutala'a' da İslâm eğitim sisteminde uygulanan bir diğer metoddur. Bu metoda göre bir konu üzerinde araştırma yapıp bilgi toplanır ve bu konu etrafında öğretmenin rehberliğinde tartışma ortamı oluşturulur. İslâm eğitim sisteminde öğrenciler dersten önce derse hazırlık mahiyetinde bir sonraki günün konusunu aralarında münâzara metodu ile öğrenmeye çalışırlardı. Ders esnasında ise öğretmen öğrencilerine kendilerini ifade etme imkânı tanır, öğrenciler de farklı görüşlerini söylerlerdi. Dersten sonra da öğrenciler bir araya gelirler ve o günkü konuyu aralarında tekrar ederek pekiştirirlerdi. Öğrenci bir arkadaş bulamazsa dersi kendi kendine tekrar etmelidir. Müzâkere için en uygun vakit gecedir.²³⁹ Müzâkere metodu hem öğretmen hem de öğrencinin kendini geliştirmesine, bilgisini artırmasına sebep olur. Öğretmen derse hazırlıklı olarak gelir, öğrencinin görüşlerine saygı gösterir, hep birlikte doğruyu bulmaya çalışırlar. Öğrencinin de derse katılımı sağlanır, düşüncelerini ifade edebilme ve konuşma kabiliyeti gelişir. Ancak öğretmen, bu metodu kullanarak öğrencileri kendi görüşlerini kabule zorlamamalıdır.²⁴⁰ İlimin meleke hâline dönüşmesi ve kalıcı olmasının en kolay yolu münâzara metodu olarak kabul edilmiştir. İbn Haldûn eğitimde kuru ezbercilik anlayışının ilim öğrenmeye katkısının olmadığını, gerçek ilmin uygulama ve araştırma ile elde edilebileceğini ifade etmiştir. Ona göre kendi döneminde Endülüs'te öğrencilerin uzun yıllar ilim tahsil etmelerine rağmen şarktaki öğrencilerden daha kötü seviyede olmaları ve özgün eserler verememeleri, eğitim-öğretim metodlarındaki bu usûl ve adâb eksikliği dolayısıyla ilgili ilim dalının kendilerinde bir meleke kesbedememiş olmasından kaynaklanmaktadır.²⁴¹

'İsticvâb metodu' da İslâm eğitim sisteminde kullanılan metodlardan biridir. Öğretmen öğrenciyi aktif hâle getirebilmek için soru-cevap yöntemi ile dersi işler. Bazen ilgi çekmek için bir soru sorarak derse başlar, cevabını kendi verir veya

²³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-fakîh*, c. II, s. 101.

²³⁹ İbn Cemâ'a, *Tezkiratü's-sâmi*, s. 142-145.

²⁴⁰ Bayraktar, Faruk, *a.g.e.*, s. 196-199.

²⁴¹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Dârü's-Ş'ab, ts., s. 400.

öğrenciye veririr.²⁴² Bazen de ders esnasında konu ile ilgili sorular sorarak öğrencinin dikkatinin dağılması önler. Öğretmen kendisine sorulan sorulara da cevap vermeli, ama emin değilse araştırmak için süre istemeli, bilmediğini söylemekten çekinmemelidir. Öğrenciyi belli kaynaklara yönlendirip araştırma yapması sağlanarak da bilginin daha detaylı olarak öğrenilmesi sağlanabilir.²⁴³

İslâm eğitiminde öğrencinin ilgi duyduğu alanda kendini geliştirmesi esastır. Öğrenci sevmediği, kabiliyetsiz olduğu bir alanda kendini geliştiremez. İslâm tarihi boyunca seçmeli ders usûlü uygulanmış, öğrenciye istediği dersi ve hocayı seçme özgürlüğü tanınmıştır. İslâm âlimleri de eğitime yeni başlayacak öğrenciyi önce imtihan ederler, ilgi ve kabiliyetine göre o öğrenciyi yönlendirirlerdi. Öğrencinin derse ilgisinin artması için hangi bilgiyi neden öğrendiği kendisine anlatılmalı, amacının öncelikle Allah rızasını kazanmak olması gerektiği söylenmeli, ilim öğrenmenin faziletleri yeri geldikçe tekrar edilmelidir. Öğretmen derse herkesin ilgisini çekecek bir olay, bir söz, bir fikir ya da örnekle başlamalıdır.

İnsanların seviyeleri farklı olduğu için öğretmen dersi öğrencilerin seviyelerini göz önünde bulundurarak anlatmalıdır. İslâm dininde ibadetler konusunda Müslüman kişinin durumuna göre farklı uygulamalar getirilmesi dinî emirlerin seviyeye uygunluğunu göstermektedir. Meselâ zekât ve hac ibadeti zengin olan kişiye emredilirken, bedenî rahatsızlığı olan kişiye namaz ibadetini oturarak, yatarak veya imâ ile kılma kolaylığı sağlanmıştır. Hz. Peygamber, insanlara aklî seviyelerine uygun hitap edilmesi gerektiğini söyleyerek bu esasa dikkat çekmiştir. O, kendisine farklı kişiler tarafından sorulan aynı soruya muhatabın durumuna göre farklı cevaplar vererek herkese seviyesine uygun davranmıştır. Öğrencilere de zekâ, yaş, bilgi yönünden seviyelerine göre ders verilmesi esas olmalıdır. Zekâ geriliği olanlara özel eğitim verilirken, üstün yetenekli öğrencilere zamanla körelmemeleri için seviyelerine uygun eğitim verilmelidir.²⁴⁴ İslâm eğitiminde eğitime başlamak için 5–7 yaşları kabul edilmiş, ayrıca eğitim kademelerini çabuk geçebilen öğrencilere de bir sınırlama getirilmemiştir.

²⁴² Kur'ân-ı Kerîm'de bu metod bazı sûrelere soru ile başlanıp cevabının verilmesi şeklinde uygulanmıştır. Örnek olarak bkz. İnsan, Kari'a, Fil ... sûreleri.

²⁴³ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 204–211.

²⁴⁴ Fârâbî, Ebû Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed B.Tarhan, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, çev., Mehmet Aydın-Abülkadir Şener-Rahmi Ayas, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1980, s. 42.

Bu sebeple İslâm âleminde İbn Sina gibi daha küçük yaşlarda tahsilini tamamlayan önemli ilim adamları yetişmiştir.

B. İslâmî İlimlere Göre Eğitim-Öğretim Yöntemleri

İslâm eğitim sisteminde uygulanması gereken eğitim-öğretim yöntemleri İslâmî ilimlerin öğretiminde kullanılmaktadır. Ancak tarih içerisinde İslâmî ilimlerin branşlaşmasıyla birlikte öğrenmeyi kolaylaştırmak için bu eğitim-öğretim yöntemlerinden başka her ilim dalı için özel öğretim yöntemleri belirlenmiştir.

1. Kur'ân-ı Kerîm öğretimi

Kur'ân-ı Kerîm öğretimi peygamberimize ilk vahyin gelişiyle başlamıştır. Peygamberimiz gelen âyetleri vahiy kâtiplerine yazdırır, vahiy kâtipleri bu âyetleri hem ezberler hem de diğer Müslümanlara aktarırlar, Müslümanlar da vahyi öğrenip ezberler ve yazarlardı. Böylece Kur'ân-ı Kerîm öğretimi yazı ve ezberleme ile birlikte yürütülürdü.²⁴⁵ Kur'ân-ı Kerîm'in 23 senede ihtiyaca binâen indirilmiş olması tedricilik metoduna uygunluk arz etmektedir. Böylece hafızalara yerleşmesi, anlaşılması ve uygulaması kolaylaşmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'i ağır ağır ve tane tane okumak gerektiği de yine Kur'ân-ı Kerîm'de bildirilmiş, Kur'an *tilâveti* için en uygun vaktin meşguliyetlerden uzak olan gece olduğu belirtilmiştir.²⁴⁶

Eğitim-öğretim metodları ilâhî kaynaklı olan Kur'ân-ı Kerîm öğretimi farz-ı kifâyedir. Bir grup Müslümanın Kur'ân-ı Kerîm öğrenmesi, ezberlemesi, öğretmesi gereklidir. Aksi halde bütün toplum günahkâr olur. Kur'ân-ı Kerîm'i Mushaflarda ve hafızalarda muhafaza etmek şeriat ve adâbına riâyet ederek okunup okutulmasına devam etmekle mümkündür.²⁴⁷

Hız. Peygamber'in insanların en hayırlılarının Kur'ân-ı Kerîm öğrenen ve öğretenler olduğunu bildirmesi ile Müslümanlar Kur'ân-ı Kerîm öğretimine önem

²⁴⁵ Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1993, c. II, s. 77.

²⁴⁶ el-Müzzemmil 73/1-7.

²⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 355-356.

vermişler,²⁴⁸ asırlardır Müslüman çocuklarına ilk öğretilen şey Kur'ân-ı Kerîm olmuştur. İslâm'ın ilk devirlerinde öğrenciler mektebe gelir, onlara ilk önce Kur'ân-ı Kerîm öğretilirdi. Çocuklar önce okur, sonra okudukları bölümü tahtaya yazardı. Yazdıklarının doğru olup olmadığını kontrol için tekrar okur, sonra başka bir bölüme geçerlerdi. Yazılışı ve irabı ile bir sûre öğrenilmedikçe, ezberlenilmedikçe diğerine geçilmezdi.²⁴⁹ Bu metod Kur'ân-ı Kerîm tamamlanincaya kadar böylece devam ederdi. Daha sonra onların içinden kabiliyetli ve başarılı olanlar hafız olmak üzere seçilirdi.²⁵⁰

Kur'an öğretiminde okuyuşun Hz. Peygamber'den geldiği şekilde muhafaza edilebilmesi için bir takım esaslara dikkat edilmesi gereklidir. Kur'an öğretiminde sema ve kıraat yolu kullanılmıştır. Önce hoca talebeye doğru bir telaffuz ile Kur'an'ı okur, sonra da talebe hocaya okur. Ayrıca talebenin kıraati dinlerken harflerin ve kelimelerin çıkışını öğrencinin üstadından bizzat görmesi kıraat tahsilinin en belirgin özelliğidir.²⁵¹

Kur'an öğretimini 'yüzünden okuma', 'ezber' ve 'tecvid' olmak üzere üç bölümde incelemek mümkündür.

Kur'an'ı Mushaf'a bakarak okuyabilmek için her öğrencinin kendine ait bir Kur'ân-ı Kerîm'i olmalıdır. Öncelikle harflerin mahreç yerlerinden doğru bir şekilde çıkmasına önem verilmelidir. İlk başlarda tecvid kaidelerinden bahsedilmemeli, ancak okuyuş tecvide uygun olarak öğretilmelidir. Öğrencileri ta'lim üzere grup hâlinde ve tek tek dinlemelidir. Her öğrenciye seviyesine göre muamele etmeli, okuyuşu iyi olan öğrencilere ses vurgusu ve dudak talimi gibi tilâvetin inceliklerinden bahsetmelidir. Öğrenciler okuyuş durumlarına göre gruplandırılmalı, her grubun başına seviyesi iyi bir öğrenciyi görevlendirmelidir. Kur'ân-ı Kerîm'in başından başlanıp sıra ile her sayfa tek tek okunarak hatim indirilmelidir. Sayfa üzerinde o zamana kadar öğrenilen tecvid konularının tahlili ve tekrarı yapılmalıdır. Öğrencilere ev ödevi olarak da hatim indirmeleri verilmelidir. Toplum içinde Kur'ân-ı Kerîm okuma alışkanlığı kazanmaları

²⁴⁸ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 21 (Bâb başlığı); Ebû Dâvud, "Vitr", 14; Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 15; İbn Mâce, "Mukaddime", 16; Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 2.

²⁴⁹ İbn Sahnûn, *a.g.e.*, s. 359.

²⁵⁰ En-Nahalâvî, *a.g.e.*, s. 122.

²⁵¹ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, s. 242.

için cami veya mescitlerde uygulama yaptırılmalıdır. Not vermede ses ve makama fazla itibar edilmemelidir.²⁵²

Kur'an öğretiminde ezber de önemlidir. Kur'an'ın günümüze kadar ulaşması Müslümanların Kur'an'ın yazımına ve ezberlenmesine verdikleri önem sayesinde mümkün olmuştur. Önce namaz sûre ve duaları ezberletilmeli, ezberin hatasız ve tecvid kurallarına uygun olmasına dikkat edilmelidir. Öğretmen kâbiliyetli gördüğü öğrenciyi hafızlık yapması için teşvik etmeli, ezberleme metodunu öğrenciye öğretmeli, daha sonra öğrencinin kendi metodunu geliştirmesi sağlanmalıdır. Ezberlenecek sayfa bir gün önce tecvid kurallarına uygun olarak yüzünden okutulmalı, mümkünse yazdırılmalıdır. Öğrenci çalışırken birkaç defa sayfayı yüzünden okumalı, sonra sayfayı birkaç bölüme ayırarak her bölümü ayrı ayrı ezberlemek sûretiyle bir önceki bölümle birleştirmelidir. Öğretmen ders dışında da ezber dinlemeye zaman ayırmalıdır. Öğrenciler öğretmene vermeden önce birbirlerine ezberlerini dinletebilirler. Öğretmen her ezberin puanlamasını bir deftere kaydetmelidir. Eski ezberler yenileriyle birlikte düzenli olarak tekrar edilmelidir.²⁵³

Kur'an'ı güzelleştirerek okumak anlamına gelen tecvid ilminde de konular öncelik ve çok kullanılış sırasına göre öğretilmelidir. Mesela tenvin ve sakin nûnun hükümleri med bahsinden önce anlatılmalıdır. Ezber ve yüzünden okunan yerlerde tecvid uygulamaları yaptırılmalıdır. Tecvid konuları ile ilgili harfler beyit hâlinde belletilmelidir. Tarifler de Arapça-Türkçe olarak kendi ıstılahları ile öğretilmelidir. Klâsik tecvid bilgilerinin yanında Kur'ân-ı Kerîm tarihi, Kur'ân-ı Kerîm dili, yazısı, secâvendler, hizib, cüz vb. konular hakkında bilgi vermelidir. Tecvid konuları iyi hazırlanmış bir kitaptan takip edilmelidir. Seviyesi iyi olan öğrenciye 'dudak talimi' gibi tecvid ilminin inceliklerinden bahsetmelidir. Her dönem yazılı imtihan yapılmalıdır.²⁵⁴

İmam Gazzâlî'ye göre her ilmin iktisâr, iktisâd ve istiskâ tarafı vardır. Tefsir ilmini öğrenmek isteyen kimse önce Kur'an'ın iki misli hacminde olan Nisâbü'rî'nin

²⁵² Çetin, Abdurrahman, *Kur'ân Okuma Esasları*, 2.bs., Aksa Yay., Bursa, 1997, s. 28–30.

²⁵³ Çetin, *a.g.e.*, s. 30–31.

²⁵⁴ Çetin, *a.g.e.*, s. 30–31.

tefsirini okumalı, sonra vakti olan aynı zâtın *el-Vasît*, devam etmek isterse yine aynı zâtın *el-Basît* adlı tefsirini okumalıdır.²⁵⁵

2. Hadis öğretimi

Hiz. Peygamber'in ashabını hadislerini öğrenmeye ve başkalarına aktarmaya teşvik etmesi Müslümanların İslâm dininin Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci ana kaynağı olan hadis rivâyetine önem vermelerine sebep olmuştur.²⁵⁶

Sahabenin hadis öğrenme konusundaki titizliği dikkat çekicidir. Bazı sahabîler Hiz. Peygamber'den bir söz işitebilmek için onu bir gölge gibi takip eder, nöbetleşe olarak onun yanında bulunurlar, sözlerini dinlerken başlarında kuş varmış gibi hareketsiz kalırlardı.²⁵⁷ Anlayamadıkları bir konu olursa hemen sorarlar, Hiz. Peygamber de cevap verir, eğer bilmiyorsa sükût eder, o konuda bir vahiy beklerdi.²⁵⁸ Meşguliyetlerinden dolayı Hiz. Peygamber ile birlikte olamayanlar da duydukları hadisleri birbirlerine aktarip kendi aralarında bunları müzâkere ederek ezberlemeye çalışırlardı.²⁵⁹ Sahabîler hadislerin yazılmak suretiyle muhafazasına da önem vermişler, hatta bu dönemden itibaren yazma esnasında meydana gelebilecek hataları önlemek amacıyla tabiîn döneminde sistemleşecek olan semâ ve kırâat metodlarını geliştirmişlerdir.²⁶⁰ Hiz. Ebu Bekir hadisi aktaran kişiye hadisi kimden duyduğunu sorarak isnâd sisteminin temellerini oluştururken, Hiz. Ömer hadis nakledenlerin birer şahit getirmelerini şart koşmuş, Hiz. Ali ise hadis rivâyet edenlerin doğru söylediklerine dair yemin etmelerini istemiştir.²⁶¹

Tabiîn ve tebe-i tabiîn döneminden hadislerin tedvin edilmesine kadar geçen süre içerisinde hadis rivâyeti için bir takım kurallar belirlenmiştir. Bu dönemde sistemleşmiş olan hadis eğitim-öğretim yöntemleri '*tahammülü'l-hadîs*' başlığı altında incelenir. Muhaddisler hadislerin kabul edilebilmesi için râvide aranan şartlara ilâve

²⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 58–59.

²⁵⁶ Ebû Davûd, "İlim", 10, "Tetevvu", 10; Tirmizî, "İlim", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 18; "Menasik", 76; Dârimî, "Mukaddime", 24; Buhârî, "İlim", 9, 10; "Fiten", 8; "Tevhid", 24; Müslim, "Hacc", 446.

²⁵⁷ Buhârî, "İlim", 27, 42; Âşık, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivâyeti*, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir, 1981, s. 67–78, 102.

²⁵⁸ Buhârî, "İ'tisâm", 3.

²⁵⁹ Dârimî, "Mukaddime", 51; Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi*, c. I, s. 238.

²⁶⁰ Râmehürmüzî, *a.g.e.*, s. 429.

²⁶¹ Aydınlı, *a.g.e.*, c. I, s. 305.

olarak hadis alma yöntemlerini de belirlemişler, bu şekilde rivâyet edilen hadisleri kabul etmişlerdir. Tahammülü'l-hadîs için 'tarîku'n-nakl', 'vücûhu'l-'ahz' ve 'usûlü'r-rivâye' tabirleri de kullanılmıştır.²⁶²

Tahammülü'l-hadîs bir râvinin, hadis rivâyet eden bir şeyhten önem ve kuvvet sırasına göre semâ, kırâat, icâzet, münâvele, kitâbet, i'lâm, vasiyyet, vicâde gibi yollarla aldığı hadisleri başkasına rivâyet etmek üzere yüklenmesidir.²⁶³

Hadis öğrenme yollarından en kuvvetlileri sema ve kırâat yoluyla nakledilen hadislerdir. 'Semâ', hocanın ezber veya bir metne bakarak naklettiği hadisi talebenin bizzat hocasının dilinden duyması, 'kırâat' (arz) ise talebenin ezbere veya elindeki bir kitaptan hocanın huzurunda hadisi okuyup, hocanın da ezberden veya bir nüshadan talebenin okuyuşunu takip etmesi, eksik veya yanlış yerleri düzeltmesidir.²⁶⁴ Hadis âlimleri âlimin talebeye okuyuşu ile talebenin âlime okuyuşu arasında fark görmemişlerdir.²⁶⁵ İmam Şâfiî İmam Mâlik'in yanına giderek Muvatta'yı²⁶⁶ ezbere okumuş, İmam Mâlik de okuyuşunu beğendiğini ifade etmiştir.²⁶⁷

Semâ yolu ile rivâyet edilen hadisler için 'imlâ meclisleri' düzenlenir, rivâyet edilen hadisler aynı zamanda dinleyenler tarafından yazılırdı. Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin yazılması da bu sisteme göre olmuştur.²⁶⁸ Semâ' ve kırâat gibi tahammül yolları, herhangi bir ihtilaf söz konusu olmaksızın en üstün hadis alma usûlleri olarak kabul görmüş ve hadisçiler sırf bu yollarla hadis alabilmek için 'rihle fî talebi'l-hadîs' adı altında uzun ve meşakkatli seyahatleri göze almakta tereddüt etmemişlerdir.²⁶⁹ İmlâ meclislerinde hadislerin metni ile birlikte yorumu da öğrenilir, râvilerin güvenilirliği tartışılır, hadislerin sıhhat derecesi belirtilirdi.²⁷⁰

²⁶² Kadı İyâz, *a.g.e.*, s. 68.

²⁶³ Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 414.

²⁶⁴ Buhârî, "İlim", 6; Sem'ânî, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimplâ*, Beyrut, 1401/1990, s. 11.

²⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 437.

²⁶⁶ İmam Mâlik'in 'Muvatta'' adlı eseri Kütüb-i Tis'a adı verilen temel hadis kitapları içerisinde yer almaktadır.

²⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 443.

²⁶⁸ Çakan, *Ana hatlarıyla Hadis*, s. 45.

²⁶⁹ Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 419.

²⁷⁰ Yücel, Ahmet, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul, 1996, s. 58-60.

Semâ ve kırâat yoluyla hadis almak mümkün değilse diğer yöntemlerin de geçerli olduğu bildirilmiştir. Bunlardan ‘icâzet’ hocanın kendi hadislerini rivâyet etmek için talebesine izin vermesi,²⁷¹ ‘münâvele’ hocanın hadis kitabını ya da hadis yazılı mecmuasını talebesine vermesi,²⁷² ‘mükâtebe’ (kitâbet) hocanın yanında bulunan veya bulunmayan bir öğrencisi için kendi yazdığı veya yazdırdığı bazı hadisleri göndermesidir.²⁷³ Hocanın öğrencisine - icâzetten söz etmeksizin - belli bir hadis veya hadis kitabı hakkında sadece, "Bu benim falandan rivâyetimdir" diye açıklamada bulunmasına ‘i‘lâm’,²⁷⁴ ölmek veya seyahate çıkmak üzere olan hocanın, rivâyet izninden söz etmeksizin, kitabını öğrencilerinden birine vasiyet ederek bırakmasına da ‘vasiyyet’ adı verilir.²⁷⁵ ‘Vicâde’ ise bir kimsenin kendisi ile karşılaşsın veya karşılaşmasın başka birine ait bir hadis kitabını ele geçirmesine denir. Günümüzde hadis kitaplarından yapılan nakillerin hepsi bir çeşit vicâdedir.²⁷⁶

Hadis almak için belli bir yaş sınırı yoktur. Beş yaşında da olsa, her şeyi birbirinden ayırma yeteneğine sahip olan bir çocuk, hadis alabilecek bir yaşa gelmiş demektir.²⁷⁷

Hadis öğrenme yollarından biri de rihle yapmaktır. Kendi beldesinde sema‘ edeceği birini bulamayan hadis tâlibi başka bir beldeye göçer.²⁷⁸ Hadis tâlibi hadisi taşıyanın kalbinden elde etmek için rihle yapar. Muhaddisler bu sebeple tek bir hadis elde etmek için bile rihle yapmışlardır. İlim taleb etmek ve hadis şeyhleriyle görüşmek için rihle yapan kişi ilimde kemâle erer, farklı bölgelerdeki muhaddislerin kullandığı ıstılahları öğrenir. Hâdis tâlibinin elde ettiği hadisler farklı bölgelere yayılması umumî kültürün gelişmesine vesile olur. Kişi, rihle esnasında eski âdet ve alışkanlıklarını değiştirerek güzel ahlâk sahibi olur. Beden yorgunluğu ve dostlardan ayrılmanın acısına katlanmak sûretiyle sabrı öğrenir. Yolculuk boyunca yeni arkadaşlıklar edinir, arkadaş

²⁷¹ Tayyibî, *a.g.e.*, s. 105–107.

²⁷² Buhârî, “İlim”, 7; Kadı İyâz, *a.g.e.*, s. 79.

²⁷³ Kadı İyâz, *a.g.e.*, s. 83–84.

²⁷⁴ Tayyibî, *a.g.e.*, s. 110.

²⁷⁵ Kâsımî, *a.g.e.*, s. 211–213.

²⁷⁶ Yardım, Ali, *a.g.e.*, 152–157; Subhi Salih, *a.g.e.*, s. 69–83; Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, s. 171–177.

²⁷⁷ Buhârî, “İlim”, 18; Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 415.

²⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadis*, s. 17.

olduğu kimselerin memleketlerine dair örf ve âdetleri, fazîlet ve güzellikleri öğrenerek Müslüman milletlere karşı farklı bir sevgi besler.²⁷⁹

Hadis tâlibi manasını anladığı ve ezberleyebileceği hadisi almalıdır. Her gün birer ikişer hadis öğrenmeli, bir anda çok hadis öğrenmeye çalışmamalıdır. Çünkü bir anda öğrenilen ilmin kaybedilmesi de bir anda olur. Muhaddis hadisin ezberlenmesi için gerekirse tekrar etmeli, hadis uzunsa ikiye bölüp iki ayrı mecliste rivâyet etmeli veya öğrenciye çalışması için kitabını ödünç vermelidir. Öğrenilen hadisleri tekrar için öğrenciler bir araya gelip hadisleri müzâkere etmelidirler. Böylece konuyla ilgili hatırladıkları başka hadisleri birbirlerine aktararak bilmediklerini öğrenmiş, bildiklerini ise pekiştirmiş olurlar.²⁸⁰ Hadisi önce okuyup, sonra düşünüp, sonra da ezberleyerek öğrenmek tavsiye edilmiştir.²⁸¹ Hadis ezberlemek isteyen kişi önceden yazdıklarını sık sık gözden geçirmeli, münâzaraya devam etmeli, çok çalışmalıdır.²⁸² Hadis ezberleme yöntemlerinden biri de dinlemek istemeseler bile hadisi başkalarına anlatmaktır.²⁸³ Eğer öğrenci arkadaşlarıyla birlikte değilse hadisleri gözden geçirirken kendi işitebileceği sesle okumalıdır. Sesli okumak suretiyle gözden kalbe, kulaktan kalbe iletişim sağlanır, göz, kulak ve dil olmak üzere üç duyu organı öğrenime katılmış olur.²⁸⁴

Tâlip topladığı hadisleri ilgili oldukları konuya göre bablara ayırarak düzenler. Böylece ezber sağlamlaşır, kalp temizlenir, ifadeler güzelleşir, şüpheli ve karışık meseleler zamanla açıklığa kavuşarak hadislerin ebedîleşmesi sağlanmış olur.²⁸⁵ Tâlip hadislerin cem‘ (bir araya toplanması) ve tasnifi (bablara ayrılması) ile uğraşırken bütün dikkatini bu işe yoğunlaştırmalıdır.²⁸⁶

Hadislerin cem‘ ve tasnif edilmesinden sonraki dönemde, bu ilmi öğrenmek isteyenler üç aşamalı bir eğitim-öğretim yöntemi takip etmelidir. Önce Buhârî ve Müslim’i okumalı, oradaki hadisleri ezberlemek için uğraşmamalı, gerektiğinde

²⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi 'l-hadis*, s. 24-28.

²⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*‘, c. I, s. 354-367.

²⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*‘, c. II, s. 403.

²⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*‘, c. II, s. 420.

²⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*‘, c. II, s. 405.

²⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*‘, c. II, s. 401-402.

²⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*‘, c. II, s. 422.

²⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*‘, c. II, s. 428.

yerlerini bulacak seviyede öğrenmelidir. Ravîlerin adlarını ezberlemesine gerek yoktur, evvelki âlimlerin görüşlerine itibar etmelidir. Sonra vakti varsa diğer müsnedlerdeki hadisleri okumalıdır. Bu ilimde ihtisaslaşmak istiyorsa zayıf, sahih, sakîm bütün hadisleri ayrı ayrı rivâyet yollarıyla, ravîlerin ahvâlini, adlarını ve vasıflarını bilmek üzere öğrenmelidir.²⁸⁷ Sahih veya zayıf diye hüküm verirken hadisleri senedine göre değerlendirdiğini ifade etmeli, sahih denilen hadisin gerçekte zayıf, zayıf denilenin de gerçekte sahih olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmalıdır.²⁸⁸

3. Fıkıh öğretimi

Hz. Peygamber döneminde fikhî meseleler tedricîlik esasına göre belirlenmiş, ya bir soru sorularak cevabı istenmiş, ya da zamanı geldikçe vahiy yoluyla hüküm ve kaideler vaz' edilmiştir. Mesela namaz ilk zamanlarda sabah ve akşam olmak üzere iki vakit iken daha sonra beş vakit olmuştur. Yine hastalık, yolculuk, yanılma, unutma gibi durumlarda ibadetlerde kolaylaştırma esası uygulanmıştır.²⁸⁹

Sahabe fikhî konularda Kur'an ve sünnete göre amel ediyor, burada bulamazsa bir araya toplanıp ictehad ve re'y yoluyla hükme varıyorlar, şartlara göre bir meselede farklı hüküm verebiliyorlar, Kur'an ve hadisin izin verdiği bazı hususları kötü neticelerin önlenmesi için menedebiliyorlardı.²⁹⁰ Hz. Peygamber'in ashâbının bir meselede ittifak etmiş olmaları sünnet olarak kabul edileceği için bu hükmü terk eden mes'ul olurdu. Ashâbın ihtilaf etmiş olmaları hâlinde ise bir sahabenin görüşü ile amel eden kişi sünneti uygulamış olurdu. Bu sebeple âlimlere göre sahabenin ihtilaf etmiş olması daha tercihe şayandır.²⁹¹

Müctehid imamlar devrinde amelî mezhepler teşekkül etmediği gibi imamlar ve talebeleri birbirlerine cephe almamışlar, hoca-talebe ilişkisi içerisinde birbirlerinden istifade etmişler, doğru olduğuna kanaat getirdikten sonra görüşlerini değiştirmekte beis görmemişlerdir. Muhtelif yerlerdeki kadıların aynı mevzuda verdikleri farklı fetvaların

²⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. I, s. 59.

²⁸⁸ Aydınlı, *a.g.e.*, c. I, s. 227.

²⁸⁹ Karaman, Hayrettin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1975, s. 38–40.

²⁹⁰ İbn Salah, *a.g.e.*, s. 104; Dârimî, "Mukaddime", 17.

²⁹¹ Dârimî, "Mukaddime", 52.

da imamlar arasında bir sorun oluşturmaması İslâm kültüründeki ifade hürriyetine verilen önemi göstermektedir. Müctehid imamlar, kendilerine tabi olan kimselerin bir hükmün delillerini iyice araştırdıktan sonra kabul etmelerini, temel ölçünün Kur'an ve hadis olması gerektiğini, kendi görüşlerinden daha iyisini bulan olursa hemen almasını söyleyerek taklitçiliğin ve taassubun önüne geçmek istemişlerdir.²⁹²

Fıkıh öğretiminde münâzara ve müzâkere metodu sıkça kullanılmıştır. İmam-ı Âzam Ebû Hanife derslerinde bu metodu kullanırdı. Ders meclisinde ortaya fikhî bir mesele atılır, her öğrenci söz alarak delilleriyle birlikte kendi görüşünü söyler, yapılan itirazlara cevaplar verilir, mesele olgunlaşınca Ebû Hanife kendi görüşünü söyleyerek konuyu hükme bağlardı. Artık bu görüşü talebeler kabul eder ve beğenirdi.²⁹³ Bu görüşü kabul etmeyip kendi görüşüne göre ictihad yapanları da serbest bırakırdı.²⁹⁴ Onun ilim meclisinde mutlaka bir Kur'an hafızı, bir hadis hafızı, bir fakih ve bir de kelâm bilgini bulunurdu.²⁹⁵

İmam Şafii de fıkıh öğretiminde münâzara metodunu kullanmış, ancak münâzara ederken karşısındaki kişinin hata etmesini istememiş, hakikatin kendisi veya muhatabının dilinden çıkması arasında bir fark gözetmemiş, gayesi Allah rızasını elde etmek olmuştur.²⁹⁶

Öğrenilenlerin kalıcı olmasının bir diğer yolu da bir ilmi iyice öğrenmeden diğerine geçmemektir. İmam Şafii âlim olmanın yolunun okuduğu her fenni iyice anladıktan sonra diğerine geçmek suretiyle aşama kat etmek olduğunu söylemiştir.²⁹⁷

Fetvâ kitaplarında soru-cevap usûlü kullanılmış, gerçekleşmiş veya gerçekleşmesi muhtemel bir mesele üzerinde önce soru sorulup sonra cevabı yazılarak mesele hükme bağlanmıştır. Ancak bazı sahabîler gerçekleşmemiş bir mesele hakkında

²⁹² Karaman, Hayrettin, *a.g.e.*, s. 92–96.

²⁹³ M. Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, çev. Osman Keskiöglü, 2.bs., Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 85.

²⁹⁴ M. Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 68.

²⁹⁵ Hizmetli, Sabri, "İmam-ı Azam Ebû Hanife Numan b. Sabit", *Din Öğretimi Dergisi*, 28 Haziran 1991, s. 49–51.

²⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 41.

²⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 41.

kendilerine sorulan sorulara cevap vermemişler, Cenâb-ı Hakk'ın meydana gelmiş olayları açıkladığını ifade ederek bu işin zaman kaybı olacağını düşünmüşlerdir.²⁹⁸

Fikhî bir mesele Kur'an, hadis, icmâ ve kıyas ekseninde çözüme kavuşturulur. Kur'an'da bir meselenin cevabı bulunamazsa hadislere, orada da bulunamazsa âlimlerin görüşlerine bakılır ve ona göre amel edilir. Ancak çözüm burada da yoksa fakih, toplumun örf ve âdetlerini dikkate alarak kıyas yoluyla bir hüküm verir. Fakihin hüküm verirken dikkatli olması, kolay bir meselede bile zor bir meseleyi çözüyormuş gibi düşünmesi gerekir. Cevabı muhatabının anlayabileceği şekilde ifade etmeli, eğer anlayışı kıt ise doğrusunu anlayıncaya kadar açıklamalıdır. Müsteftînin dilini bilmiyorsa güvenilir bir tercümandan yardım istemelidir. Fetva vermeden önce "Allahım! Yüreğime genişlik ver, işimi bana kolaylaştır, dilimden şu bağı çöz ki sözümü anlasınlar"²⁹⁹ anlamına gelen âyetleri okuyarak dua etmelidir.

Müftînin verdiği fetvâ müsteftînin durumuna göre değişebilir. Müftî, özellikle sorunun cevabını da ihtiva ediyorsa, sorudan ayrılarak, soran için daha faydalı gördüğü cevaplar verebilir. Müftînin kavrayış ve irşâd kabiliyetini gösteren işaretlerden biri de müsteftî kendisine bir şey sorup o da, soranı -ihtiyacı olduğu halde- bundan menedince, onun yerini tutacak, ihtiyacı karşılayacak bir bedeli bulup göstermesi, haram kapısını kaparken, helâl kapısını açmasıdır. Nitekim kulu Rabbinden hâcetini diler de Rabbi istediğini vermez; fakat bundan daha uygun ve faydalısını ihsan eder. Müftî, eğer soruyu anlamamışsa ya da cevabını bilmiyorsa cevap vermemelidir. Kendisine birden fazla soru sorulmuşsa doğru olarak bildiği sorulara cevap verir, diğerlerine vermez. Müftî mümkün olduğu müddetçe fetvâsını, buna kaynak teşkil eden nassların (âyet ve hadîsin) metin ve meâlini naklederek vermelidir. Böylece müsteftîye hem en güzel cevap verilmiş olur, hem de hüküm deliliyle öğretilmiş bulunur. Eğer müftînin yakınında ilmî ve dindarlığına güvendiği bir kimse varsa onunla istişâre etmeli; fetvâ konusunda başka âlimlerden faydalanmayı nefsine yediremeyip, büyülenerek tek başına cevap verme yolunu tutmamalıdır, çünkü bu davranış cehâletten ileri gelir. Allah'a hamd, Rasulullah'a salat u selam getirip eûzü besmele çektikten sonra fetva vermeli, yazarken de sayfanın başında besmele, sonunda da 'Allahu a'lem' ya da 'el-

²⁹⁸ Dârimî, "Mukaddime", 18.

²⁹⁹ Tâ-hâ 20/25-28.

cevabu ‘indena’ gibi farklı görüşlere kapı aralayan bir ifade kullanmalı, sonra adını yazmalı, hangi mezhebe göre hüküm verdiğini belirtmelidir. Cevabı umumun anlayabilmesi için caizdir, haktır veya caiz değildir, batıldır diye hasretmesi gereklidir.³⁰⁰ Müftî, kendisine anlatılan özel bir meseleyi başkalarına aktarmamalı, bu konuda güven sağlamalıdır. Müftî, fetvaları için halktan bir ücret almamalı, geçimi devlet tarafından temin edilmelidir.³⁰¹

4. Kelâm öğretimi

Kelâm âlimleri his, akıl ve naklin verilerine itimad eden geniş boyutlu bir metod benimsemektedirler.³⁰² Kelâm âlimi muhatabın durumuna göre bu metodlardan uygun olanı kullanmalıdır.

Allah’ın varlığı, nübüvvetin isbâtı, kıyamet ve ahiret hâllerinden bahseden kelâm ilmi gayba dair bilgiler içerir. Bu konuda en doğru bilgi Kur’an ve hadislerden öğrenilmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’in Allah’ın varlığını isbat etme,³⁰³ öldükten sonra dirilme³⁰⁴ gibi konularda henüz iman etmemiş olanlar için verdiği misâller, kelâmî meselelerin anlatımında aklî yöntemlere başvurmanın muhatabı ikna etmede etkili olacağını kanıtlamaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’de gayba iman konusunda muhatabı olan insanın anlayabileceği kadarıyla ve bir takım benzetmelerle bilgi verilmiş, ruhun mahiyeti,³⁰⁵ kıyametin vakti³⁰⁶ gibi bazı sorular ise cevapsız bırakılmıştır. Hadis-i şeriflerde de kader konusunda fazla düşünmek yasaklanmıştır.³⁰⁷ Bu sebeple kelâm ilminde bize verilen bilgilerle yetinmeli, ötesine kafa yormamalıdır. Ancak imanın kuvvetlendirilmesi, avamın bid’atçilerin aldatmasından korunması,³⁰⁸ Müslüman olmayanlara kelâmî meselelerin isbâtı, çağın ihtiyaçlarına göre ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda

³⁰⁰ İbn Salah, *a.g.e.*, s. 141.

³⁰¹ Nevevî, *a.g.e.*, s. 68–78.

³⁰² Gölcük, *a.g.e.*, s. 99.

³⁰³ el-Enbiyâ 21/22.

³⁰⁴ Yâsîn 23/78–83.

³⁰⁵ el-İsrâ 17/85.

³⁰⁶ el-A‘râf 7/187.

³⁰⁷ Tirmizî, “Kader”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10.

³⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 35.

kelâmî problemlerin yeniden yorumlanma ihtiyacı kelâm konusunda söz söylemeyi gerekli kılmıştır. Bu sebeple kelâm ilmi İslâmî ilimler arasındaki yerini almış, hatta diğer İslâmî ilimlerin uygulama alanı bulması kelâmî bakış açısına göre şekillenmiştir.

Mekke döneminde inen âyetlerin daha çok imanî esaslardan bahsetmesi ve Peygamber Efendimizin İslâm'a yeni giren bir Müslümana iman esaslarını öğretmekle dinî bilgileri vermeye başlaması da İslâm'ın lezzetini alabilmek ve ibadetleri isteyerek yapabilmek için akaid meselelerinde bir alt yapı oluşturulması gerektiğini göstermektedir.

İmam Gazzâlî kelâm ilmini ihtiyaç anında gerekli görülen farz-ı kifâye olan ilimlerden sayar. Kelâm ilmi bid'atçılar ve doğru yoldan sapanlara karşı koymak için öğrenilmelidir. Kelâmcı bir tabib gibi ihtiyaç anında kendisine başvurulmuş kişidir. Bir memlekette birden fazla doktorun bulunması o memlekette meskûn insanların sağlık problemleri olduğunu gösterirken, birden fazla kelâmcının bulunması da bu bölgedeki insanların itikadî konulardaki zaafiyetini gösterir.³⁰⁹

İmam Gazzâlî toplumdaki seviye farklılığını gözetenek kişinin psikolojik ve sosyal durumuna göre kelâma dair farklı eğitim alması gerektiğini savunmuştur. Onun bu görüşü teoride kalmamış, kültürel düzeyi ve zekâ seviyesi farklı olarak gruplandığı üç ayrı kesim için üç ayrı kitap yazmıştır. İmam Gazzâlî'ye göre dinî ilimleri yeni öğrenmeye başlayan çocuklar veya bid'atlerin az, mezhep ihtilaflarının fazla olmadığı bir ülke insanına Kur'an ve hadislerde geçen delillerin öğretilip ibadetlerinin buna göre yerine getirilmesi yeterlidir. Bu konuda İhyâ' kitabının *Kavâ'idü'l-akâid* bölümünde yer alan bilgilerin öğretilmesi yeterlidir. Eğer bid'at yaygınlaşmış, halk ve çocukların yanılma ihtimali belirmişse bu durumda olan kişiye *er-Risâletü'l-Kudsîyye*'de bulunan miktarda kelâm öğretilmesi gereklidir. İtikadî şüpheye düşmüş zekâ seviyesi yüksek kişiye de *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*'daki kadar bir kelâm bilgisi öğretilmelidir.³¹⁰ Gazzâlî bu düşüncesiyle kelâm öğretiminde tedricilik metoduna dikkat çekmiştir.

³⁰⁹ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr. İbrahim Agah Çubukçu-Hüseyin Atay, A.Ü.İ.F.V. Yay., Ankara, 1962, s. 13.

³¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 134.

Boş bir cevher olan Müslüman çocuğuna kelâm ilmi öğretilirken kelâm münakaşalarından bahsetmemeli, evvelâ hakkı öğretmelidir. Bunun için çocuk önce kelime-i şهادeti manasını idrak ederek öğrenmeli, sonra öldükten sonra dirilmek, hesap, mizan, cennet, cehennem gibi ahiret hâllerinden haberdar olmalıdır. Çocuğa peygamberler ve onların tebliğ ettiklerine inananların kurtuluşa erecekleri öğretilmelidir.³¹¹

5. Tasavvuf eğitimi

Tasavvuf eğitimi ahlâkı güzelleştirip mânevî alanda ilerlemeyi sağlayan bir eğitim sistemidir. Tasavvuf eğitiminin verildiği tekkelerde herkese kabiliyetine göre şeriat, tarikat ve hakikat dersleri verilir, adâb-ı İslâmiyye ve insaniyye talim ve telkin edilirdi.³¹²

Diğer ilim dallarında öğretimden bahsederken tasavvuf için daha çok eğitim tabirinin kullanılması tasavvufun insan davranışlarını değiştirmeye yönelik ahlâkî bir eğitim sistemi olduğunu göstermektedir. İnsanlar arasından kaldırılıp alınacak ilk ilmin huşû³¹³ olduğu konusundaki rivâyetler amel edilmeyen ve davranışa dönüşmeyen ilmin yok olacağını ifade etmektedir.³¹⁴ Abdullah b. Mübarek de edebe ilimden daha fazla muhtaç olduğumuzu söyleyerek ilim öğrenmenin yolunun edebe riâyet olduğunu vurgulamaktadır.³¹⁵

Tasavvufî eğitim anlayışı “*seyr u sülûk*” ile ifade edilir. Seyr u sülûk yürüme, gezme, seyretme, yola girme, yol tutma, mutasavvıfın Allah'a ulaşmayla sonuçlanan manevî yolculuğunu belirten bir tasavvuf terimidir. Seyr u sülûk, salikin Allah'a kavuşmaya istidat kazanmak için ahlâkını güzelleştirmesi ve kötü huylardan arındırmasından ibarettir.³¹⁶ Okumadan âlim, gezmeden seyyah olunamadığı gibi, mücadele ve murakabe olmadan tasavvufta yol alınamaz.³¹⁷ Aynı anlamda sefer ve seyahat kelimeleri de kullanılır. Seyr ü süluk, kişinin kendi başına yapabileceği bir iş

³¹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 27.

³¹² Ergin, *a.g.e.*, c. I-II, s. 239.

³¹³ Huşû' Allah Teâlâ'ya duyulan korku ile karışık sevgi anlamına gelmektedir.

³¹⁴ Tirmizî, “İlim”, 5; İbn Mâce, “Fiten”, 26.

³¹⁵ Serrâc, *el-Luma'*, s. 137.

³¹⁶ Selvi, *a.g.e.*, s. 286.

³¹⁷ Eraydın, *a.g.e.*, s. 30.

değildir. Önce bir tarikata girilmesi, bir mürşide bağlanması gerekir. Salık, sülûku boyunca dünyevî ilgi ve ilişkilerden kesilerek nefsini arındırır, kötü huylardan kurtularak ahlâkını güzelleştirir; böylece Allah'a ulaşma (vüsûl) yeteneği kazanır.

Öğretimde kat edilen ilköğretim, lise ve üniversite tahsili gibi tasavvufta yol alan kişi de belli bir eğitim döneminden geçer. Tasavvuf yolunda ilmî, fikrî, riyazî bir seyr u sülûktan geçen mürid, zamanla bir mürşit haline gelebilir. Seyr u sülûkun müddeti kişiden kişiye farklılık arz eder. Bazıları kırk günde hakikate ulaşırken bazıları kırk yılda ulaşır, birçoğu ise son aşamaya gelemeden ayrılmak zorunda kalır. Elindeki demire şekil vermek isteyen birisi, hafif bir ateşte onu yumuşatmaya kalksa, belki de yıllarca bekleyecektir. Fakat bir başkası, o demiri altı bin derecelik fırına attığında, hemen ona şekil verebilecektir. Tasavvuf yolundaki müridin hâli de ihlâs ve samimiyeti ölçüsünde ve gerçek bir mürşid rehberliğinde ilerleme kaydetmek olacaktır.

Mürid kendisine verilen zikir ve telkinlere devam ettiği sürece Allah Teâlâ'ya yakınlık kazanacaktır.³¹⁸ Tasavvuf düşüncesine göre seyr u sülûkun en ileri mertebelerine ulaşan kişi, Mi'rac ile maddî ve manevî âlemde 'Allah Teâlâ'ya en fazla yaklaşan varlık' şerefine mazhar olan Hz. Peygamber (s.a.v.) olmuştur. Müridin hedefi ulaşabileceği en yüksek mertebeye varabilmektir.

Tasavvufta sâlikin ilerleyebilmesi için bir takım yollardan geçmesi gereklidir. Sâlikin bir üst mertebeye geçebilmesi için her aşamada dikkat etmesi gereken bazı kurallar vardır. Birbirinden farklı pek çok tarikat olmasına rağmen gidilen yollar benzerlik arz eder. Müridin, ihtiyacı olan zikir ve telkinlerle kendisine yol gösteren bir mürşid rehberliğinde bu yolu kat etmesi gerekir.³¹⁹

Mürid nefsi eğitmek için çeşitli mertebelerden geçer. Bu mertebeler emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziyye, kâmile mertebeleridir. Bu mertebeleri sırasıyla geçebilmek için mürid, mürşidinin rehberliğinde yol almalıdır. Mürşid, her müridinin kabiliyetine göre ayrı bir yöntem belirler. Her aşamada mürid bir takım zikir

³¹⁸ Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 109.

³¹⁹ Aynî, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi*, sđl. Hüseyin Rahmi Yananlı, İstanbul Kitabevi, 1992, s. 237–238.

ve telkinlerle ahlâkî açıdan olgunlaşmaya devam eder. En son aşamaya geldiğinde de insan-ı kâmil mertebesine ve başkalarını irşad etme yetkisine ulaşır.

Mürid, tasavvuf yoluna ilk girdiğinde emmâre mertebesindedir ve o zamana kadar işlemiş olduğu günahlarına tevbe eder, dünyevî isteklerinden vazgeçmesi gerekir.³²⁰ Levvâme mertebesinde sadece Allah rızasını düşünmeye başlar, âhret mükâfatları bile gözünde değerini yitirir. Mülhime mertebesinde Allah'tan gayrısını gönlünden çıkarır, sadece Allah aşkı ile yanıp tutuşmaya başlar. Mutmainne mertebesinde kâinatta gerçek varlığın sadece Allah olduğunun bilincine varır. Râziyye mertebesinde Allah'tan gelen kahrı da lütfu da hoş karşılar. Marziyye mertebesinde Cenâb-ı Hakk'ın rızasına kavuşur. Artık Allah Teâlâ onun gören gözü, işiten kulağı, tutan eli olur. Kâmile adı verilen son aşamada ise bütün istekleri Allah tarafından karşılanır; ama o Allah'ın rızasından başka bir şey istemez. Bu aşamada salık tüm olgunlukları kendinde toplamış, artık riyazet ve mücahedeye ihtiyacı kalmamıştır. Bu aşamaya kadar gelen mürid artık insanları eğitime yetkisine sahip olmuştur.³²¹

III. İSLÂM'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM MÜESSESELERİ VE ÖĞRENMEYE ETKİSİ

İslâm eğitiminde talebe, hoca ile karşılıklı iletişim içerisinde olmalıdır. Bu iletişimin gerçekleşmesi için de özel bir zaman ve mekân gereklidir. Gerek ilk vahyin okuma-yazmaktan bahsetmesi gerekse indirilen âyetlerin hafızalara ve sahifelere nakşedilme zorunluluğu, ashâbın ise bu konudaki iştiyâk ve titizliği İslâm'da eğitim-öğretim faaliyetlerinin ilk adımlarının atılmasına sebep olmuş, Hz. Peygamber devrinden itibaren ilim öğretmek amacıyla özel yerler tahsis edilmiştir.

Hz. Peygamber'in yeryüzünün tamamını ibadetlerin yapıldığı ve ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü yer olan mescit olarak tasvir etmesi³²² Müslümanların dünyaya mektep gözüyle bakmalarına, tabiattaki varlıkları eğitim unsuru olarak

³²⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, c. I, s. 312.

³²¹ Aynî, *a.g.e.*, s. 285-297.

³²² İbn Mâce, "Mesâcid", 4.

görmelerine yol açmış, bu sebeple İslâm eğitim tarihinde çok yönlü gelişmeler yaşanmıştır.³²³

Hicretten önce sayıları çok az olan Müslümanlar işkence ve baskıya maruz kaldıkları için dinî bilgileri rahatça öğrenemiyorlardı. Bu sebeple eğitim-öğretim için ‘evler’ tahsis edilmiştir. Başta Hz. Peygamber, kendi evinde temel dinî bilgileri ilk Müslümanlara vermiştir. Meselâ iki rek’atlık bir namazın kılınışını Hz. Ali’ye evinde öğretmiştir. Peygamberliğin dördüncü yılından itibaren Erkam b. Erkam’ın (r.a.) evine gitmiş, burada toplanan Müslümanlara İslâm’ı talim etmiştir.³²⁴ Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılması için gerekli olan okuma-yazma öğretimi yine evlerde sürdürülüyordu. Evlerin eğitim-öğretim mekânı olarak kullanılması günümüzde de devam etmektedir.

Eğitim-öğretimin yapıldığı diğer bir mekân ‘mescidler’dir. Hz. Peygamber hicret esnasında konakladığı Kuba mevkiinde bir mescit inşa etmişti. Akabinde Medine’ye varır varmaz ‘Mescid-i Nebi’nin yapımına başlanmış, mescidin yapımına kendisi de bizzat taş taşıyarak iştirak etmiştir. Mescid-i Nebi ibadet etmek amacıyla mescid, mektep olarak suffe ve Hz. Peygamber’in ailesinin kalması için yapılan odacıklar olmak üzere üç bölümden oluşuyordu. Mescidde Peygamberimiz vaaz ve hutbe verir, sosyal hayatla ilgili kaideleri açıklardı. Mescidin yanında yer alan, yerden biraz yüksekçe, üstü hurma dalları ile örtülü olan ‘suffe’ ilk İslâm üniversitesi olarak kabul edilir. Bu kurumun öğretmeni Hz. Peygamber, müfredatı Kur’ân-ı Kerîm ve sünnet, öğrencisi sahabe idi. Hz. Peygamber olmadığı zamanlarda gündüzleri görevlendirilen muallimler ilmin ve dinin prensiplerini suffeye öğretirlerdi. Ubade b. Sabit (r.a.) burada yazı ve Kur’ân-ı Kerîm öğretmiştir.³²⁵ Okuma-yazma öğretimi konusunda müşriklerden ve Yahudilerden de faydalanılmıştır. Müslümanların o sıralarda maddî sıkıntıları olduğu hâlde Bedir esirlerinden fidye yerine okuma-yazma öğretmeleri istenmiştir.³²⁶ Hz. Peygamber Medine döneminde bir yandan bilenlerin bilmeyenlere öğretilmelerini teşvik ederken, diğer yandan da ihtiyaç duyulan bölgelere yetiştirdiği sahabileri öğretmen olarak göndererek adeta bir eğitim-öğretim seferberliği

³²³ Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002, s. 117–118.

³²⁴ Hz. Peygamber tarafından ilk muallim olarak Medine’ye tayin edilen Mus’ab b. Umeyr Erkam b. Erkam’ın evinde yetişmişti.

³²⁵ İbn Mâce, “Ticaret”, 8.

³²⁶ Çelebi, *a.g.e.*, s. 35.

başlatmıştır.³²⁷ Bu seferberlik anlayışı içerisinde kadın-erkek ayrımı gözetilmemiş, erkeklerle birlikte kadınların eğitimiyle de ilgilenilmiştir. Haftanın belli gün ve saatlerinde Mescid-i Nebevî'nin bir bölümü hanımlara tahsis edilerek dinî konular anlatılmış, bazen Hz. Peygamber, bazen de görevlendirdiği hanım sahabîler ders vermişlerdir.³²⁸

Mescid-i Nebi ve suffa yetersiz kalmaya başlayınca Hz. Peygamber izdihamı önlemek için Medine'nin farklı yerlerinde hazırlık mahiyetinde mektepler açtı. Bu mekteplere daha ziyade Kur'ân-ı Kerîm öğretildiği için '*Dârulkurrâ*' adı verilmişti. Hicrî II. yılda Mahreme b. Nevfel (r.a.) bu amaçla evini açan kişilerden biridir.³²⁹

Daha sonraki zamanlarda çocukların Kur'ân-ı Kerîm ve okuma yazma öğrenmesi için '*küttâb*' adı verilen bugünkü ilkökul seviyesinde eğitim-öğretim yerleri kurulmuştur.³³⁰ Hz. Ömer'in belirlediği müfredat programına göre burada çocuklara Kur'ân-ı Kerîm, hadis, yüzme, ata binme, yazı, hesap, şiir gibi temel bilgiler öğretiliyordu. Daha sonra Osmanlı döneminde bu işlevi gören kurumlara '*sıbyan mektebi*' adı verilmiştir. Buralara 4-7 yaşındaki çocuklar kaydedilirdi.³³¹

İslâm'ın ilk dönemlerinde '*cami*' pek çok işleve sahipti. Orada Kur'ân-ı Kerîm ve temel dinî bilgiler öğretiliyor, hendese, astronomi gibi İslâmî uygulamaları kolaylaştıracak aklî ilimlere dair dersler veriliyor, ilmî tartışmalar yapılıyor, sosyal, siyasî ve hukukî meseleler görüşülüyor, davalara bakılıyordu. Camilerin bu fonksiyonu uzun süre devam etmiştir.³³² Hatta Bursa'daki Yeşil Camii ile Yıldırım Camii dava görülebilecek şekilde yaptırılmıştı. Bursa'daki Yeşil Camii'nde minberle mihrab arası namaza, fiskiyenin bulunduğu ve nisbeten alçak olan yer davacılar, iki tarafındaki odalar da kadı ve kazaskerlere tayin edilmişti. Yine Ezher Camii (378/988) sadece

³²⁷ Kayadibi, Fahri, "Hz. Muhammed'in Örnek Kişiliğinin İnsanlığa Yansıması", *İ.Ü.İ.F.D.*, c., sy. 6, Yıl, İstanbul, 2002, s. 4.

³²⁸ Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, T.D.V., Ankara 2001, s. 282, Gözütok, Şakir, *a.g.e.*, s. 141-143.

³²⁹ Muhammed Hamidullah, *a.g.e.*, c. II, s. 771; Kazıcı, Ziya, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983, s. 25.

³³⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 50.

³³¹ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 97.

³³² Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 52.

ibadet mekânı olarak kullanılmayıp ilmî tetkik ve araştırma merkezi haline getirilmişti.³³³

‘*Kitapçı dükkânları*’ İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesiyle birlikte önem kazanan diğer bir ilim merkezidir. Dükkân sahipleri genelde kültürlü insanlar oldukları için bu mekânlar ilmî sohbetlerin ve münâzaraların yapıldığı yerler hâline geldi. Ayrıca buralardaki kitaplardan öğrenci ve ilim adamlarının faydalanması sağlanırdı. Meselâ Câhız (ö. 159–204) kitapçı dükkânlarında sabaha kadar kapalı kalarak istediği kitabı okur ve not alırdı.³³⁴ Diğer alış-veriş mekânlarında da bu tür ilmî münâzaralar zaman zaman oluyordu. Yani müslümanı işi ilim öğrenmekten alıkoymuyor, aksine gün boyu hem geçimini kazanıyor hem de bilgi ve kültürünü artırıyor.³³⁵ Bilginlerin ve ilme hürmet gösterenlerin evlerinde de ilmî toplantılar yapılıyordu. Hz. Peygamber devrinde Erkam b. Erkam, daha sonra meşhur filozof İbn-i Sina evini ilmî faaliyetler için Müslümanların hizmetine açan kişilere örnek olarak gösterilebilir.³³⁶

Abbassîler devrinde halifeler ve emirler ilmî faaliyetlere destek olmuşlardır, bu amaçla oluşturdukları ‘*münâzara meclisleri*’ de ilmî düşüncenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Münâzara meclisleri âlimler arasında, saraylarda veya mescidlerde, halifelerin huzurunda yapılmaktaydı. Fıkıh, sarf, nahiv, şiir ve diğer dinî ve ilmî konularda münâzaralar yapılırdı. Bu meclislerde fıkıh ve kelâm mezhepleri arasındaki ihtilaflar, re’y ve hadis ehli arasındaki görüş ayrılıkları, dinin İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde uygulama ve yorumlanma şekilleri gibi konular tartışılırdı.³³⁷

A. İslâm’da Eğitim-Öğretim Müesseselerinin Sistemleşmesi

İslâm’ın ilk dönemlerinde her zaman ve mekânda gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetleri, İslâmî ilimlerin branşlaşması ve müslümanların sayısının her geçen gün artması neticesinde dinî ilimlerin öğretilmesi için özel eğitim kurumları oluşturularak devam ettirilmiştir.

³³³ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 24–25.

³³⁴ Çelebi, *a.g.e.*, s. 55.

³³⁵ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 33–34.

³³⁶ Çelebi, *a.g.e.*, s. 59–60.

³³⁷ Ahmed Emin, *Duha’l-İslâm*, c. II, s. 54–55.

1. Medreselerin kurulması

İslâm'ın başlangıcından itibaren Müslümanlar eğitim-öğretim faaliyetlerine önem verdiler. Cami ve mescitlerdeki halkalar gün geçtikçe artmaya başladı. Aynı anda caminin birkaç köşesinde halkalarda ders görülmesi, özellikle kelâm ve fıkıh ilminin münâzara ve tartışmaya açık oluşu seslerin birbirine karışmasına neden oluyor, caminin asıl işlevi olan ibadet huzur ve huşu' içinde yapılamıyordu. Bu sebeple Ezher Camii (378/988) sırf tedrisata hasredilmiş, haftada bir gün sadece Cuma Namazı kılınması kararlaştırılmıştı. Ancak bu durum da camilerin asıl işlevine aykırı bir durumdu. Bu sebeple camilerin yanına 'medrese' adı verilen eğitim-öğretim kurumları açılmaya başlandı.³³⁸ Medreseler camilerle birlikte külliye şeklinde inşa edilir, imaret, kütüphane, hamam, hastane gibi diğer müesseseler medresenin bölümlerini oluştururdu.

Cami dışı ilk eğitim müessesesi Halife Me'mun devrinde (813-833), 832'de Bağdat'ta kurulan ve ilk medrese olarak da kabul edilen 'Beytü'l-hikme'dir. Medreselerin devlet eliyle kurularak tahsilinin karşılıksız olması³³⁹ ve medrese teşkilatının en küçük ayrıntılarına kadar tesbiti Selçuklular'ın eseridir.³⁴⁰ Selçuklular devri medrese tarzında eğitim veren en önemli kurum Gazzâlî'nin de hocalık yaptığı 'Nizamiye medreseleri' dir. Daha sonra meşhur olan 'Mustansiriyye Medresesi'nde (631/1233) dinî ve aklî ilimlerin yanı sıra dört mezhebe göre dersler veriliyordu.³⁴¹ Endülüs medreseleri de İslâm kültür ve medeniyetinin Avrupa'ya aktarılması konusunda önemli rol oynamıştır. Osmanlı döneminde İznik, Bursa ve Edirne'deki medreseler, daha sonra Fatih'in yaptırdığı Sahn-ı Seman medreseleri meşhurdur.

Osmanlı döneminde medreseler, umumî medreseler ve ihtisas medreseleri olmak üzere ikiye ayrılırdı. Umumî medreselerde her türlü ilim okutulur, buradan mezun olanlar kadı, müderris, müftü olarak tayin edilirdi. İhtisas medreselerinde ise yalnız bir ilim okutulur, medrese eğitimini tamamlamış öğrenciler dârülkurrâ,

³³⁸ Çelebi, *a.g.e.*, s. 108-109.

³³⁹ Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 2. baskı, Turan Neşriyat, İstanbul, 1969, s. 257.

³⁴⁰ Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 2. bs., İFAV yay., İstanbul, 2005, s. 8.

³⁴¹ Çelebi, *a.g.e.*, s. 214.

dârulhadîs, dâruttıb adı verilen medreselerde Kur'ân-ı Kerîm, hadis ve tıp gibi özel bir alanda uzmanlaşmışlardı.³⁴²

Medreselerin bu işlevine rağmen camiler de ilim yuvası olmaya devam etmiş, bir yandan medreselerde hutbe okunur ve namaz kılınırken, öte yandan camilerde dinî ilimler öğretilmeye devam etmiştir.

2. Dârülkurrâlar

Dârülkurrâlar, Kur'ân-ı Kerîm'in öğretildiği, ezberletildiği, Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, yedi lehçe ile okunmasına bağlı olarak gelişen kıraat vecihlerinin ta'lim edildiği yerlerdir. Bu isim Hz. Peygamber döneminde Kurân-ı Kerim öğretilen bazı evler için kullanılmaya başlanmıştır. Hicretten önce Dârüerkam'ın evinde, hicretten sonra Mescid-i Nebevi'de Kur'an öğretimi devam etmiş, Hz. Peygamber bizzat Kur'an öğretirken bazı sahabîleri de bu işle görevlendirmiştir. Daha sonra camilerde Kur'an öğretimi devam etmiş, mescidlerde özel olarak dârülkurrâ adı verilen bölümler oluşturulmuştur. Buralarda ileri seviyedeki ders halkaları '*seb'*' veya '*tasdîr*' diye anılır, kıraat hocalarına '*şeyhü'l-kirâa*', görevine de '*meşihatü'l-kirâa*' denir, Kur'an'daki kelime ve ibarelerin telaffuzu ile okunuştaki ihtilafları, nakledenlere isnâd ederek bildiren ilm-i kıraat tahsil edilirdi.

Bugün ülkemizde Kur'ân-ı Kerîm ve temel dinî bilgilerin öğretimi Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an Kursları, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakülteleri'nde sürdürülmektedir. Kıraat ilmi ise bazı kişilerin şahsî gayretleriyle sınırlı kalmıştır. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Haseki Eğitim Merkezi'nde üç yıl verilen kıraat ve aşere eğitimi tarihî dârülkurrâ müesseselerinde yapılan eğitimle benzerlik göstermektedir.³⁴³

3. Huzur dersleri

Osmanlı sarayında Ramazan ayına mahsus '*huzur dersi*' adı verilen Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirine yönelik toplantılar düzenlenirdi. Bu dersler Ramazan ayının ilk günü başlar, umumiyetle sekiz derste sona erer, padişah ve devlet erkânının huzurunda

³⁴² Baltacı, *a.g.e.*, s. 20.

³⁴³ Bozkurt, Nebi, "Darulkurra", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 543–548, s. 543–545.

'*mukarrir*' adı verilen zamanın tanınmış âlimleri tarafından tefsir-i Kadı Beyzâvî takrir olunurdu.³⁴⁴

4. Dârülhadisler

Hadis tedris ve tetkiklerine ayrılmış olan medreselere '*dârülhadis*' denmektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde hadis ilmi mescid ve camilerde '*meclisü'l-implâ*' adı verilen meclislerde okutulurdu. Ders veren hocanın ilmi ve şöhretine göre halklardaki dinleyici sayısı fazla olursa derslerin daha iyi duyulabilmesi ve hocanın sözlerinin yazılabilmesi için müstemlî adı verilen yardımcıları tayin edilirdi. Camilerdeki ders halkalarının çoğalmasıyla oluşan yoğunluk nedeniyle cami haricinde yeni müesseselerin açılmasına ihtiyaç duyuldu. İlk zamanlarda '*dârüssünne*' diye anılan bu müesseselerin ilki Nureddin Mahmud b. Zengi (1146–1174) tarafından Şam'da açılmıştır.³⁴⁵ Buralarda ders okutan müderrislere muhaddis denir, öğrencileri medrese tahsilini bitirmiş kimselerden seçilirdi.³⁴⁶ Muhaddisler hadis ilminde en üst seviyede olan, rivâyet ve dirâyet ilmini en iyi bilenler arasından tayin edilirdi. Öğrencilerine başarılarına göre burs verilirdi.³⁴⁷

Ülkemizde medreselerin 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile kapatılmasından sonra hadis eğitim-öğretimi İmam Hatip Liseleri, İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet İşlerine Başkanlığı'na bağlı Haseki Eğitim Merkezi'nde yapılmaya devam etmektedir.³⁴⁸

5. Tekkeler

İslâmî eğitim veren diğer bir kurum dergâh, âsitane, ribat, zâviye, hankah gibi isimlerle anılan tekkelerdir. Mekteb, mescid ve medreselerde zâhirî ilimler öğretilirken, bâtınî ilimler de tekke ve zâviye adı verilen vaaz meclisleri ve zikir halkalarında verilmekte idi. Tekkelerde tarikat adâb ve erkânı yanında tefsir, hadis, fıkıh, Arapça, Farsça, Türkçe ve siyer gibi birçok dersler de müridlere verilmiştir. Tekkeler birkaç

³⁴⁴ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 36-40.

³⁴⁵ Yardım, Ali, *a.g.e.*, c. I, s. 170.

³⁴⁶ Ergin, *a.g.e.*, s. 140–142.

³⁴⁷ Bozkurt, Nebi, "Dârülhadis", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 527–529.

³⁴⁸ Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, s. 178-179.

bölümden oluşurdu. Bir bölümünde sema, raks, deveran gibi adlarla anılan âyinlerin yapıldığı ve tasavvufî musikînin söylendiği musikî ve raks yeri, ok atma ve güreş gibi sporların yapıldığı beden terbiyesi yeri, halk edebiyatının öğrenildiği, belirli zamanlarda dersler, konferanslar ve vaazların verildiği fikir terbiyesi yerleri, önemli eserlerin bulunduğu kütüphaneler, misafirlerin kalması için hazırlanmış hankâhlar, tekke müdavimlerine ve fakir kimselere yiyecek-içecek verilen aşevleri bulunurdu. Bir bakıma tekkeler kültür merkezi, mektep, spor yurdu, moral kaynağı, güzel sanatlar akademisi ve edebiyat ocağı olmuştur.³⁴⁹ Böylece tekkelerde ruh terbiyesi, akıl terbiyesi ve beden terbiyesi gerçekleştirilerek insanın bir bütün olarak farklı yönleriyle eğitilmesi sağlanmıştır.

İslam'da dinî tedrisat ile ibadet birbirinden ayrılmadığı için bir şeyh medresede ders verebilirdi. Hankâh ve tarikatlarda yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılayan talebe ve ilim adamları medresedeki ilmî çalışmalara katıldıktan sonra hankâhtaki kütüphanelerden faydalanmışlardır. Tekkelerin esas gayesi sufilere zikir yapabilecek bir yer temini olmasına rağmen buralarda dört mezhebe göre fıkıh, hadis ve kıraat öğretilirdi. Böylece sufiler kendilerini hem ahlâkî (hâl) hem de ilmî (kâl) yönden yetiştirmiş olurlardı.

Bütün üyeleri çalışan insanlardan meydana gelen fütüvvet teşkilâtı da ticarî ve manevî hayatı olgunlaştırma adına İslâm ve tasavvuf tarihinde önemli hizmetler görmüştür. Bu teşkilâta mensup olanlar meslekî, ilmî ve ahlâkî açıdan kendilerini yetiştirirler, alış-verişte hile yapmak, zor durumda olanlardan kâr elde etmek, dünyevî arzulara meyletmek gibi kötü huylardan birbirlerini sakındırırlardı.³⁵⁰

Ülkemizde tekkeler, asıl işlevinden ayrılp İslâm âleminde bölünme ve gruplaşmalara sebep olduğu gerekçesiyle 30 Kasım 1925'te kapatılmış, tasavvuf eğitimi resmî olarak sürdürülemez olmuştur. Ancak tasavvufa dair, İlahiyat Fakülteleri'nde Tasavvuf Tarihi adı altında teorik olarak bilgi verilmektedir.

³⁴⁹ Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 2.bs, Dergah Yay., İstanbul, 1980, s. 188.

³⁵⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, c. II, s. 472-479.

B. Ders Meclisinin Öğrenmeye Etkisi

'*Meclis*' ilim öğrenmek için toplanılan yer anlamına gelmektedir. İslâm tarihinde ilim öğrenmek için bir araya gelen Müslümanlar, bu meclislerin oluşmasına sebep olmuş, ilmüne güvendikleri kişileri bulup onlardan istifade etmişlerdir. Ders meclisinde öğrencilerin oturma düzeni ve ders meclisinin fiziksel özellikleri etkili bir eğitim-öğretim yapılabilmesi için önemlidir.

İslâm geleneğinde ilim öğrenmek için bir muallimin etrafında toplanan talebelerin oluşturduğu gruba '*halka*', öğretim usulüne de '*halka-i tedris*' denilirdi. Bu halkalarda Kur'ân-ı Kerîm, hadis, fıkıh, kelâm gibi dinî derslerle birlikte sosyal hayatın tanziminde ihtiyaç duyulan lisan, tarih, edebiyat, şiir, tıp, astronomi, kozmografya gibi her türlü ilim okutuluyordu.³⁵¹ Modern eğitim sisteminde de öğrencilerin öğretmenin etrafında halka oluşturacak şekilde oturmasının herkesin birbirini görmesi, söz alma, dinleme, konuşma, tartışma ortamının oluşması ve yüzyüze iletişimin gerçekleşmesi açısından verimli olduğu kabul edilmiştir. Tek grup düzeni olarak adlandırılan bu yerleşim sisteminde at nalı, U, çember modellerinden herhangi biri seçilebilir.³⁵²

Cami ve mescitlerde belli bir program dâhilinde değil de geniş halk kitlelerine yönelik verilen vaaz ve hutbeleri dinlemek için ise '*saf düzeni*' denilen oturma düzeni tercih edilirdi. Cemaatin kalabalık olması durumunda hocanın sesini duyamayan uzak yerlerdeki kişilerin dersten istifade edebilmesi için bazı kişiler görevlendirilir, hocanın sözlerini aktarırlardı. Hz. Peygamber'in Veda Haccı'nda sözlerini tekrarlaması için Hz. Ali'yi görevlendirmesi, bu uygulamanın Hz. Peygamber zamanından itibaren yapıldığını göstermektedir.³⁵³ Hadis imlâ meclislerinde bazen yüz bini aşkın talebenin hazır bulunduğu görülür, şeyhin sözlerini hadis yazan talebeye duyurmak için görevlendirilen müstemlîler günümüzde hoparlörün gördüğü vazifeyi üstlenirlerdi. Takrir metoduna elverişli olan bu uygulama ile kalabalık meclislerde şeyhin sesini duyamayanların duymadıkları yerleri yanındakine sorması yüzünden gürültü çıkması önlenmiştir.³⁵⁴ Klâsik yerleşim düzeni olarak adlandırabileceğimiz bu oturma

³⁵¹ Çelebi, *a.g.e.*, s. 106–107.

³⁵² Başar, Hüseyin, *Sınıf Yönetimi*, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2001, s. 40.

³⁵³ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 72; "Libâs", 18.

³⁵⁴ Kılavuz, Neslihan, *Hadis Yazım Kuralları*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2002, s. 35–41.

sisteminde öğrenciler birbirlerini göremezler, öğrenci katılımı ve iletişimi sınırlıdır. Bu düzen daha çok dinleme-not alma türü etkinlikler için uygundur.³⁵⁵

Özellikle Kur'ân-ı Kerîm öğretiminde öğrencileri seviyelerine göre gruplara ayırıp, başlarına okuyuşu iyi olan bir öğrenciyi tayin etmek suretiyle öğretmenin öğrencilerin okuyuşlarını takip etmesi de İslâm'da eğitim-öğretimde uygulanan bir diğer çalışma düzenidir.³⁵⁶ Modern eğitim sisteminde çok grup düzeni olarak adlandırılan bu oturma sistemi öğrencilerin yardımlaşarak öğrenmesine, liderlik özelliklerinin gelişmesine, işbirliği yapabilmesine, dinlemeyi becerebilmesine, yaparak ve yaşayarak eğitilmesine olanak tanır. Kalabalık sınıflarda bu şekilde eğitim yapmak öğretmen üzerindeki yükü hafifletir, öğretmenin grupları denetlemesi daha kolay olur.³⁵⁷ İslâm'da bir kişinin öğrendiği bir şeyi başkalarına da öğretmekle sorumlu tutulması, grup reisliği görevinin ibadet bilinciyle yapılmasına sebep olmuştur. İslâm toplumlarında ilim, ahlâk ve amel hususunda herkesin birbirini eğitmesi söz konusudur. İlim meclislerinde bir halkada bir kitap okuyan, okuduğunu başka bir halkada öğretirdi. Böylece herkes bir yandan bilmediklerini öğrenirken, öte yandan bildiklerini öğretmeye gayret ediyordu.

Bir gün Hz. Peygamber'in mescide geldiğinde Kur'an okuyup dua eden ve ilim öğrenen iki cemaat gördüğü, her iki cemaati de yaptıkları işten dolayı takdir ettiği, ama muallim olarak gönderildiğini söyleyerek ilim öğrenenlerin safına katıldığı şeklindeki rivâyet,³⁵⁸ cami ve mescidin Hz. Peygamber döneminden itibaren hem ilim meclisi hem de ibadet mekânı olarak kullanıldığını göstermektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde fazla sorun oluşturmayan bu uygulama, İslâmî ilimlerin teşekkülüyle birlikte, sözlü öğretime ve karşılıklı iletişime dayanan ilim meclislerinde okutulan derslerin çeşitliliği, aynı anda birkaç halkada ders verilmesi, derslerin bazen münâzara ve müzâkere metoduyla işlenmesi gibi nedenlerle camiye ibadet için gelen Müslümanların rahatsız olmasına yol açmıştır. Bu sebeple tedrisata mahsus özel mekânların açılmasına gerek duyulmuştur. Medreseler, dârülkurrâlar, dârülhadisler, tekke ve zâviyeler bu ihtiyaca binâen açılan eğitim-öğretim kurumlarıdır. Bu kurumlar külliye şeklinde inşa edilir, cami, medrese,

³⁵⁵ Başar, *a.g.e.*, s. 35.

³⁵⁶ Taşköprizâde, *a.g.e.*, c. I, s. 452.

³⁵⁷ Başar, *a.g.e.*, s. 38-39.

³⁵⁸ İbn-i Mâce, *Sünen*, c. I, s. 83.

imaret, türbe, hamam, kütüphane gibi bölümler bir arada bulunurdu. Medreselerde öğrenciler, geceleri kendi hücrelerinde yatar, yemeklerini imaretten yer, derslerini de ya yakınındaki camide veya medresenin büyükçe sofasında görürlerdi. İhtiyaçlarını karşılayabilmeleri için başarılı öğrencilere burs verilirdi. Böylece özellikle ilim tahsili için vatanını terk etmiş öğrencilerin maddî ve manevî her türlü ihtiyaçları karşılanmış olurdu.

Eğitimden verim alabilmek için öğrencilerin maddî ve manevî ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Öğrencinin başka bir işle meşgul olmaması, eğer ailesinden uzak bir yerde eğitim görüyorsa yiyecek-içecek ve barınak ihtiyaçlarının karşılanması gerekir. İslâm'ın başlangıcından beri bu hususa dikkat edilmiş, Mescid-i Nebî'nin bir bölümünde ashâb tüm vaktini ilme ayırmış, ihtiyaçları Müslümanlar tarafından karşılanmıştır. Hz. Peygamber Mescid-i Nebî'de eğitim gören suffe ashabını her zaman takdir etmiş, onların fakirlikten dolayı incitilmelerine müsaade etmemiştir. Suffedeki talebeler gece namaz kılar, Kur'an okur, ders görürler, gündüzün bir bölümünde de su taşıyıp odun satarak ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Hz. Peygamber, dinin nasihatten ibaret olduğunu bildirmiştir. Ashab-ı Kiram'ın talim ve terbiyesi, gerek Mescid-i Nebevî'de, gerek evlerde ve gerekse dışarıda yapılan sohbet, mev'ize ve öğütlerle gerçekleşmiştir. Suffe Medine'ye dışarıdan gelmiş, kimsesiz, yoksul, fakat ilim ve irfana talip sahabîlerin bir çeşit yatılı okulu gibiydi. Bunlar gündüzleri mescidde ilim ve ibadetle meşgul olur, Suffe'yi yatakhane ve ilmî müzâkere yeri olarak kullanırdı. Öğretmenleri başta Hz. Peygamber (s.a.s) olmak üzere, Abdullah b. Mes'ud, Ubey b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Ebu'd-Derdâ, Ubâde b. es-Sâmit gibi bilgin sahabîlerdi.³⁵⁹

Devletin himayesinde okullar yaparak, hocaların maaşını vererek, talebelerin yemek, yatak ve giyecek masraflarını karşılayarak, burslar vererek, ders kitaplarını, kütüphaneleri temin ederek, eğitim öğretimi yaygınlaştırarak, parasız olarak fakirlere de okumak imkânını tahsilin sonuna kadar açarak, kabiliyeti olan gençlere en yüksek seviyede öğretim imkânları hazırlayarak, her derecede okulların açılması ve memleketin

³⁵⁹ Ebû Dâvud, "Büyû", 36

her tarafına yaygınlaştırılması ise ilk kez Selçuklular devrinde Nizâmiye Medreseleri ile gerçekleşmiştir.³⁶⁰

İslâm eğitim sisteminde camilerin ilim öğrenme ihtiyacını karşılamadığı görülünce medrese adı verilen öğretim kurumları açılmış, her ders için ayrı sınıflar oluşturulmuş ve öğretmenler tayin edilmiş, böylece eğitimi engelleyen gürültünün önüne geçilmiş, okunan dersler daha sistemli ve plânlı bir hâle getirilmiştir. Öğrenciler fıkıh ve kelâm gibi tartışma ve münâzaraya açık olan derslerde halka şeklinde otururlarken, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis gibi takrîr usûlü ile işlenen derslerde tek sıra halinde oturmuşlar, grup çalışması gerektiren durumlarda da seviyelerine göre gruplara ayrılan öğrenciler bir üst seviyedeki öğrencinin rehberliğinde ders işlemişlerdir. Öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılmış, yiyecek ve barınakları temin edilmiş, durumu kötü olan ve çalışkan öğrencilere burs verilmiş, kimseye muhtaç olmadan eğitimlerini bitirmeleri sağlanmıştır.

İlim meclislerinin kalabalık olmaması, dersin anlaşılması için önemlidir. Günümüzde eğitim-öğretimin yapıldığı sınıflarda on-onbeş kişinin bulunması idealdir. Cüneyd-i Bağdadî de meclisinde on kişilik bir gruba ders verir, sayı yirmiyi bulduğunda sohbeti kısa keserdi.³⁶¹

Sohbet meclisinde dersin akışını bozmamak ve oradakilere rahatsızlık vermemek için derse geç kalmamalı, hocanın huzuruna izinsiz girmemeli, kıyafeti temiz ve düzgün, kalbi arınmış, dişleri misvaklanmış, tırnakları kesilmiş, bedeni hoş olmayan kokulardan temizlenmiş olarak derse girmelidir.³⁶²

Meclise girince orada bulunanlara selam vermeli, şayet meclisten erken kalkması gerekiyorsa selam vererek çıkmalıdır.³⁶³

³⁶⁰ Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 147.

³⁶¹ Gazzâlî, *a.g.e.*, c. I, s. 94.

³⁶² İbn Cemâ'a, *a.g.e.*, s. 95.

³⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 183.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ AÇISINDAN
İSLÂMÎ İLİMLER ARASI ETKİLEŞİM

I. HADİS İLMİ İLE DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN ÖĞRENİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNİN BENZERLİKLERİ

İlim öğrenme ve öğretme ile ilgili âyet ve hadisler Müslümanların ilmî konularda bilgilerini artırmak için çaba sarf etmelerine sebep olmuştur. Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm'i öğretme yöntemleri ve dinî konularda bilgi verirken kullandığı metodlar sahabe ve tâbiîn neslinin bu yöntemleri sistemleştirmeleri ile sonuçlanmıştır.

İslâm eğitim-öğretiminde hoca ve talebenin birbirinden faydalanabilmesi, hocanın karakter özelliklerinin ve ilmî yeterliliğinin talebeye sirâyet edebilmesi için karşılıklı iletişim ve etkileşim önem taşımaktadır. Bu sebeple Müslümanlar İslâm'ın başlangıcından itibaren ilmi hocanın dilinden almaya gayret göstermişlerdir. Hz. Peygamber'i görüp ondan istifade etmiş kimseler sahabelik şerefine nail olurken, Hz. Peygamber'in vefatından sonra onu görmüş olanları görmek ve ilim öğrenmek tabiîn neslinin temel hedefi olmuştur. Bunun için ailesini, vatanını terk edip uzun yolculuklara çıkmışlar, öğrendiklerini bir başkasına aktarmak için ilim meclisleri kurmuşlardır.

İslamın ilk dönemlerinde İslami ilimler branşlaşmadığı için Hz. Peygamber'in ilim meclisinde “fıkıh” kelimesi ibadet ve muamelata dair hükümlerin hepsi için genel olarak kullanılıyordu. Hz. Peygamber'in sözlerini aktarmak için kurulan “meclisu'l-‘ilm” olarak isimlendirilen halkalarda Hz. Peygamber'in sözleri aktarılırken veya sahabe ve tabiîn kendi sözlerini söylerlerken her türlü konudan bahsediliyor, itikâdî, amelî ve ahlâkî hükümlere fıkıh dersleri adı altında devam ediliyordu. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki zamanlarda hadisler için “ilim” kelimesi kullanılmaya, diğer İslâmî ilimleri ifade etmek için de fıkıh kelimesi kullanılmaya başlandı.

Hız. Peygamber'in dilinden dökülen sözler Kur'an ve hadis olarak iki gruba ayrılmaktadır. Hız. Peygamber Cebrâil'den (a.s.) aldığı şekliyle Kur'an'ın tek bir harfinde bile değişikliğe uğramadan sonraki nesillere aktarılabilmesi için her türlü önlemi alırken, kendi sözlerinin kaydedilmesine Kur'an ile karışmaması endişesiyle aynı derece önem vermiyordu. Ancak sahabenin Hız. Peygamber'e olan yoğun ilgisi

sonucunda her yaptığını merak etmeleri sözlerinin dilden dile dolaşmasına, amellerinin örnek alınıp uygulanmasına sebep olmuştur.

İslâm eğitim sisteminde ilim öğrenmekten amaç dünya ve âhiret saadetine ulaşmak, fitrata uygun davranışlar kazanmak, insanı ilgi ve kabiliyetleri doğrultusunda eğitmektir. Bu temel gayeye ilave olarak Kur'an ilimlerini öğrenmekten maksat Kur'an-ı Kerim'i düzgün olarak okuyarak bu okuyuş şeklini sonraki nesillere aktarabilmek, Kur'an'ın anlayıp hayata geçirebilmektir. Bir tâlibin hadis ilmini öğrenmesinin amacı rivâyetlerin sahihini sahih olmayanından ayırmak, Hz. Peygamber'e yalan söz isnâd etmemek, Hz. Peygamber'i dinî, ahlâkî ve toplumsal açılarından tanıyıp onu örnek almaktır. Fıkıh ilmini öğrenmekten maksat ise ibadetler, muamelat ve ahlâk konusunda doğru bilgiye sahip olmak ve şer'î naslardan hükümler çıkararak Müslümanların karşılaştığı yeni meselelere cevaplar bulmaktır. Kelâm ilminin öğrenim hedefi ise taklit seviyesinden tahkik derecesine çıkarmak, imanî meseleleri kabul etmeyen inkârcıların delillerini çürütmektir. Tasavvuf yoluna giden sâlikin hedefi ise ahlâkını güzelleştirmek, Allah Teâlâ'ya manevî anlamda yakınlaşmaktır.

İslâmî ilimlerin öğretiminde temel kaynaklar Kur'an ve hadisler olmakla birlikte dinî öğretilerin akılla çelişmeyecek şekilde mantıksal izahı yapılmalıdır. Kur'an tilâvetinde farklı kıraatlerin oluşmasında hadis ilminin büyük rolü vardır. Tefsir ilminde âyetlerin indiği şartları ve Hz. Peygamber'in bir âyetle ilgili yorum ve uygulamalarını öğrenmek için hadis ilminin verilerine ihtiyaç duyulmuştur. Hadis ilminde de temel kaynak Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri, sahabenin ve tâbiînin sözlerinin kaydedilmesidir. Fıkıh ilmi ile ilgili âyetlerin teferruatı hadisten öğrenilmektedir. Meselâ namazın rekât sayıları, günde kaç vakit ve nasıl kılınacağı sünnetten öğrenilmektedir. Kelâm ilminin temel kaynağı akıl, duyu organları ve doğru haber olmak üzere üçe ayrılır, doğru haber Kur'an ve hadisleri içerir ki nassların aktarılması hadis usûlü ilmi sayesinde olmuştur. Tasavvuf ilminde ise bilgi kaynağı âyet ve hadisler olmakla birlikte olayların iç yüzüne vâkıf olabilme anlamına gelen ledün ilmidir. Ledün ilmi manevî anlamda aşama kat etmiş olan insanın kalbinde hasıl olan vehbî bir bilgidir.

İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde belirttiği teorisine göre bir meselenin içyüzüne vukûfiyet o ilimde derinleşmiş olan insanlara bahşedilen özel bir ilim ve o

kişinin kazandığı meleke ile mümkündür. Bu sebeple bazı müfessirler bazı âyetleri bu ilimle yorumlarken, bazı muhaddisler bir hadisi cerh ve ta'dil etmeksizin sahih veya zayıf olduğuna hükmetmişlerdir. Bazı fakihler de karşılaştıkları meseleleri mantık süzgecinden geçirerek tez sonuçlara ulaşmışlardır. Bir ilim dalında yetkili olan âlimin böyle bir melekeye sahip olması akıl ve ruhu birleştirebilecek bir kapasiteye sahip olması ile mümkündür. Bir başka deyişle ilmî konularda yetkin ve ahlâkî boyutta da olgun bir insan-ı kâmil olmasından kaynaklanmaktadır. İslâm eğitim sisteminin ve İslâmî ilimlerin hedefi aslında böyle bir insanı yetiştirmektir. Bu aşamaya gelmiş, kendi alanında yetkin âlimler müfessir, muhaddis, müctehid, mütekellim, mürşid gibi isimler olarak herhangi bir ilim dalında ulaşılması hedeflenen son noktayı temsil etmişlerdir.

İslâm eğitim sisteminde ve İslâmî ilimlerde öğrenci ve öğretmeni ifade etmek için kullanılan terimlerin kişinin bilgi seviyesine göre farklılık arz etmesi, herhangi bir konuda ilerlemenin bir anda olmadığını, sabır ve azimle yol alanların başarıya ulaşabileceğini göstermektedir.

İslâm eğitim sisteminde öğretici konumunda olan kişi karakter açısından olgun bir kişiliğe sahip olmalı, ahlâkî konularda zaafî olmamalı, söz ve davranışları birbirini yalanlamamalı, hatasında ısrar etmemeli, herkesten ilim öğrenmeye çalışmalıdır. Kılık kıyafetine dikkat etmeli, öğrencinin huzuruna saçları taranmış, güzel koku sürünmüş olarak çıkmalıdır. Bu özelliklere ilave olarak branşında yeterli ilmî bilgiye sahip olmalı, kendini geliştirmeli, bilgisini artırmalıdır. Derse hazırlıklı girmeli, öğrenciye ödevler vererek dersten önce araştırma yapması, sonra da öğrendiklerini tekrar etmesi sağlanmalıdır. Kur'an öğreticisi de Kur'an ahlâkî ile ahlâklanmış olmalı, onu öğrenip anlamaya çalışmalı, amacı Allah rızasını kazanmak olmalıdır. İlmî açıdan ise tilâvet konusunda eksiği olmamalı, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş olmalı, arap dilinin kurallarını ve âyetleri tefsir eden hadisleri iyi bilmeli, âyetleri tefsir ederken belli bir mezhep veya görüşe bağlı kalmamalıdır. Hadis ilmine gelince râvilerin ahlâkî özellikleri ile ilgili hususlar "adalet" adı altında incelenmiş, ahlâkî zaafiyeti olan kimselerin rivâyetleri itibar görmemiştir. "Zapt" adı altında da râvinin hadisleri ezberleyerek veya yazarak doğru muhafaza etmesi kastedilmektedir. Hadis rivâyet eden kişinin adalet ve zapt konusunda eksiği varsa rivâyet ettiği hadisler kabul edilmemektedir. Fakihin sözüne

güvenilir, dindar, Kur'an ve sünneti iyi bilmesi, tez karar verme yeteneğine sahip olması tercih edilmiştir. Kelâm âliminin de Kur'an ve hadis kültürüne vâkıf olabilmesi, kelâmî konuları münâzara âdâbı içerisinde tartışabilmesi gereklidir. Mürşidin ise ahlâkî açıdan müridlerine örnek olması, insan-ı kâmil mertebesine ulaşması, Kur'an ve sünneti iyi bilmesi, müridlerinin fıkıh ve akaid sorularına cevap verecek derecede bilgili olması gerekmektedir.

İslâm eğitim sisteminde öğretici konumunda olan kişilerde bazı özellikler arandığı gibi öğrencide de bazı niteliklerin bulunması gerekmektedir. Eskiden medreseye kaydolacak kişiler önce imtihan edilip, ahlâkî konularda zaafı tespit edilirse öğrenciliğe kabul edilmezdi. Öğrencinin ilim öğrenmede niyeti Allah rızasını kazanmak olmalı, ahlâkını güzelleştirmeli, zamanını iyi değerlendirmeli, arkadaşları ile münâzara ve müzakerelerde bulunmalı, hocasına saygı göstermeli, bilmediğini sormalı, herkesten ilim öğrenmelidir. Kur'an talebesi abdestli olarak Kur'ân-ı Kerîm'i eline almalı, kılık-kıyafetinin ve bulunduğu yerin temizliğine dikkat etmeli, okuduğu âyetlerin manasını düşünmeli, secde âyetleri geçtiğinde secde etmelidir. Hadis tâlibi de önce Kur'an'ı ezberlemekle ilim öğrenmeye başlamalı, gerektiğinde başka hocalardan da istifade ederek tek bir hocaya bağlı kalmamalı, önce her konu ile ilgili temel hadisleri öğrenmelidir. Fıkıh öğrencisi ise muhakeme gücüne sahip olmalı, unutkan olmamalıdır. Kelâm öğrenmek isteyen kişi zeki, fasih konuşma, dindar ve takva ehli olmalıdır. Mürid de tasavvuf yoluna girmeden önce fıkıh ve hadis ilimlerini öğrenmeli, geçmişte yaptığı kötü işler için tövbe etmeli, güzel ahlâklı olmalı, daima abdestli bulunmalıdır.

Öğrenci ilim öğrenmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamalıdır. Gerekirse ailesini ve vatanını terk etmelidir. İslâm eğitim sisteminde hocanın ilim öğrenmek isteyen talebeliğe kabul etmeden önce ahlâkî açıdan imtihan ettiği gibi öğrenci de hocasını seçme hakkına sahiptir. Öğrenci hocasını uzun araştırmalardan sonra kendisi seçer. Böylece hoca-talebe ilişkisi içinde karşılıklı memnuniyet ve muhabbet aranmaktadır. Hadis tâlipleri sözüne güvendiği, adalet ve zapt şartlarını taşıyan muhaddisten tek bir hadis alabilmek için aylarca yolculuğa katlanmışlardır. Aynı şekilde fetvâ isteyen bir şahsın doğru ve kalbinin kabullenebileceği bir fetvayı almak için seyahate çıkması, ilmine güvendiği birkaç kişiye danıştıktan sonra uygun bulunduğu

görüŖe göre amel etmesi tavsiye edilmiŖtir. Bir sūfinin de memleketinde edep ve tasavvufi hayatı öğrenebileceđi birini bulamazsa baŖka bir yere hicret ederek bu arzusuna ulaŖması gerektiđi söylenmiŖtir.

İslâm eğitim sisteminde öğrenci anlayamadığı ve ilgi duymadığı ilmi öğrenmekten vazgeçmeli, öğretmen de öğrencinin yaŖ, zekâ, ilgi ve kabiliyetlerini göz önünde bulundurarak, öğrencinin seviyesine göre bilgiyi aktarmalıdır. İslâm eğitim sisteminde uygulanan seçmeli ders usûlü öğrencilerin ilgi ve kabiliyetlerine uygun alanlarda eğitim görmesi için olanak sağlıyordu. Ayrıca öğrenci seçtiği alanda başarılı olamazsa baŖka bir alanda öğrenimini devam ettirebilirdi.

Kur'an tilâveti öğretilirken, özellikle tecvid konularını aktarırken talebenin seviyesine göre bir yöntem takip etmeli, anlayamayacağı konuları öğretmemelidir. Kur'ân öğretiminde öğrenciler seviyelerine göre gruplara ayrılarak, ilerleme kaydederlerse bir üst gruba geçmek şeklinde bir yöntem takip edilmektedir.

Hadis ilminde ise râvi, kendisinin anlamadığı ya da muhatabının anlayamayacağını tahmin ettiği hadisi rivâyet etmemelidir. Öğrencilerin ilgi ve kabiliyetlerini göz önünde bulundurmalı, öğrenci yorgunken, dalgınken hadis rivâyet etmemelidir. Ayrıca rivâyet edeceği hadislerin öğrencilerin seviyesine uygun olmasını sağlamalı, ihtilafa sebep olacak hadisleri rivâyet etmemelidir.

Fakihin fetvâ verirken mütefakkihin psikolojik ve kültürel Ŗartlarını dikkate alarak muhatabına göre farklı hükümler vermesine cevâz verilmiŖtir.

Kelâm ilminde mütekellim muhatabının anlayamayacağı konulara değinmemeli, bir çocuk, halktan biri veya ilmî ve aklî seviyesi yüksek birine kelâmî meseleleri anlatırken o kişilerin seviyesine göre farklı konulardan bahsetmeli, farklı yöntemleri kullanmalıdır.

Tasavvuf eğitiminde ise müridin diğer ilim dallarında olduğu gibi belli bir eğitim sürecinden geçmesi gerekmektedir, mürŖid bu süreç içerisinde müridlerini iyi tanımalı, her mürid için farklı bir eğitim yöntemi takip etmelidir.

Kişinin anlamadığı veya muhatabının anlayamayacağı bilgiyi aktarmaması tavsiye edilmesine rağmen, Hz. Peygamber'in, sözlerinin iletildiği kimsenin iletin

kimseden daha iyi anlama ihtimalinin bulunduğunu ifade etmesi¹ bu konuda bir esneklik olduğunu göstermektedir. Buna göre kişi anlayış bakımından kendisinden daha düşük olan birisinden de ilim öğrenebilir. Kişi duyduğu bir sözün bile kurtuluşuna vesile olabileceğini düşünerek kendinden ilim, yaş ve sosyal konum itibarıyla daha düşük olan birisinden ilim öğrenmekten çekinmeyen bir anlayışa sahip olmalıdır. Nitekim İslâm eğitim sisteminde her insanın ilim hazinesinden bir pay aldığını düşünerek herkesten faydalanmak gerektiği, bir sözün bile insanın kurtuluşuna vesile olabileceği, o sözün ise kimden duyulacağını bilinmediği için herkese bir şeyler öğrenebileceği gözüyle bakmak gerektiği belirtilmiştir. Yine asırlar boyunca İslâm âlimlerinin çoğunun azatlı köle anlamına gelen “mevâlî” diye anılması da kişinin toplum içerisinde sahip olduğu rütbenin, ilim sahibi olarak kabul edilmesinde önemli olmadığını göstermektedir.

İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemleri arasındaki benzerliklere gelince hadis ilminde ‘tahammülü’l-hadis’ adı verilen eğitim-öğretim yöntemlerinin İslâm eğitim sisteminde ve İslâmî ilimlerin eğitim-öğretiminde kullanıldığı görülmektedir. Râvinin hadisleri talebesine okuyup, talebenin okunan hadisleri dinlemesi, gerekirse not alması anlamına gelen ‘sema’, Kur’an-ı Kerîm öğretiminde de tilavet kurallarına uygun bir okuyuş ve kelimeleri doğru telaffuz edebilmek için hocanın okuyuşunu takip etmek amacıyla kullanılmaktadır.

Kur’an-ı Kerîm’i talebenin doğru öğrenip öğrenmediğini kontrol edebilmek için hocası mutlaka okuyuşunu dinlemelidir. Bu yöntem ‘kıraat’ olarak adlandırılmaktadır. Hadis öğrenme yollarından da olan ‘kıraat’ yönteminde talebe hocasından dinlediği veya önceden bir şekilde elde ettiği hadisleri hocasına sunar, hocası kontrol edince öğrenmiş olduğu kesinlik kazanır.

İslâm eğitim sisteminde ilmi yazarak kaydetmeye ilmin zayi olmaması ve sonraki nesillere aktarılması açısından önem verilmiştir. Hz. Peygamber her inen Kur’an âyetini kalemine ve imanına güvendiği kimselere yazdırıyordu. Daha sonraları Kur’an-ı Kerîm öğretiminde de bu metoda yer verilmiştir. Hadis ilminde ise hadis imlâ meclisleri adı verilen meclislerde hadis tâlipleri muhaddisin rivâyet ettiği hadisleri daha sonra tekrar etmek ve doğru olarak rivâyet etmek için yazıyorlardı. Yazarken de râvinin

¹ Buhârî, “İlim”, 9.

ve mecliste bulunan diğerk şahısların isimleri, rivâyet tarihi, rivâyet mekânı kaydedilirdi. Böylece imlâ meclislerinde yazılan metinlerin ilmî birer belge olması da sağlanmış oluyordu. Fıkıh ilminde de fetvâ isteyen şahsın sorduğı soru ve cevabı, soru sorma tarihi, müstefî ve müftînin adı ile birlikte kaydedilirdi. İslâm eğitim sisteminde de bilginin kalıcı olması için yazılmak suretiyle kaydedilmesi şart koşulmuştur.

Hadislerin Kur'ân-ı Kerîm ile karışmasını diye yazılmasına izin verilmediğı dönemlerde hadis tâliplerinin hadislerin baş tarafından veya hadisi hatırlamada işlerine yarayacak şekilde önemli gördükleri kelimeleri not alarak hadisleri kaydetmeleri de İslâm eğitim sistemindeki not alma usûlü ile benzerlik arz etmektedir.

Hadis tâliplerinin âlî isnâdı elde elde etmek için rıhle adı verilen seyahatlere çıktıkları dönemlerde maddî imkansızlıklardan ve zamanı daha iyi kullanmak adına kağıt ve kalemde tasarruf etmek amacıyla sened zincirinde sık geçen rivâyet sîgalarında kısaltmalar yapmak sûretiyle hadisleri yazdıkları görülmektedir. Bu uygulama da eğitim sisteminde, sık kullanılan bazı ifadeleri sembolleştirerek yazmanın çalışmayı ve öğrenmeyi kolaylaştırması yönünde kullanılmaktadır.

İslâm eğitim sisteminde ilim öğrenme yöntemlerinden bir diğeri de karşılıklı münâzara metodudur. Bu metoda göre öğrenciler önceden öğrendiğı bilgileri kendi aralarında münâzara etmek sûretiyle pekiştirirlerdi. Münâzaranın bilgilerin canlı kalmasında ve daha önceden öğrenilmiş bilgilerin hatırlanmasında olumlu etkisi olduğu gözlenmiştir. İslâmın ilk dönemlerinden beri hadis ilminde münâzara metodu kullanılmış, Hz. Peygamber'in sözlerini sahabe kendi aralarında münâzara etmişlerdir. Hadis tâlipleri farklı bölgelerdeki âlimlerin hadislerini almak ve bu hadisler ile ilgili münâzaralarda bulunarak o âlimlerin hadislerinden istifade edebilmek için rıhle yapmışlardır. Fıkıh ilminde de müctehid âlimler münâzara metodunu kullanmışlar, bir meselede hüküm vermek için münâzara meclisleri kurmuşlardır. Kelâm ilminde ise inanmayanlara kelâmî bilgileri nakil ve akıl yoluyla anlatıp muhatabı ikna etmek için münâzara metodu sıkça kullanılmıştır. Tasavvuf ilminde münâzara metodu unutkanlığa ve kafa karışıklığına sebep olacağı için bir eğitim yöntemi olarak kullanılmamaktadır.

İslâmî ilimler gelişmeye açıktır, bu yüzden İslâm âlimleri hata yapma ihtimallerini göz önünde tutarak başka görüşlere açık olduklarını ifade etmişlerdir.

Hadis ilminde Hz. Peygamber'in sözleri rivâyet edildikten sonra "bunun gibi, buna benzer" gibi ifadeler kullanılması bu konudaki esnekliği göstermektedir. Fıkıh âlimlerinin de kendi görüşlerinden daha doğru bir görüşe varan olursa kendi görüşünü bırakıp diğer görüşü taklit etmelerini söylemesi ya da âyet ve hadislere uymayan sözlerine itibar etmemelerini söylemeleri, farklı bölgelerdeki müftülerin aynı konuda verdikleri fetvaların bir problem teşkil etmemesi, ibadet ve muamelat konularında farklı mezheplerin oluşması da İslâm toplumlarında ifade hürriyetine verilen önemi göstermektedir.

İslâm eğitim sisteminde öğrenilen bilgilerin unutulmaması için müzakere edilmesi, zaman zaman tekrar edilmesi gerekmektedir. Öğrenci mümkünse arkadaşlarıyla, mümkün değilse kendi kendine öğrendiklerini tekrar etmelidir. Kur'ân-ı Kerîm talebesi tilâvet kurallarını unutmamak için düzenli olarak Kur'ân-ı Kerîm okumalı, ezberlediklerini tekrar etmelidir. Sahabe de Hz. Peygamber'den duydukları hadisleri aralarında müzakere ederek ezberlemişlerdir. Hadis ilminde de râvinin rivâyet ettiği hadisleri ezberlemesi esas olduğu için öğrendiği hadisleri gerek yalnızken, gerekse arkadaşlarıyla sık sık tekrar etmelidir. Hadisleri kendi kendine tekrar ederken sesli okumasının göz, kulak, dil olmak üzere üç ayrı duyu organını çalıştıracakđı için daha kolay ezberlemesini sağlayacakđı düşünölmüştür. Fıkıh öğrencisi de ibadet ve muamelat ile ilgili öğrendiği bilgileri günlük hayatta uygulamak sûretiyle tekrar etmelidir. Sufi ise mürşidinin kendine tavsiye ettiği zikir ve telkinleri belirli zamanlarda tekrar ederek kalbini yumuşatmalıdır.

II. DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN HADİS EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNDEN AYRILDIĞI HUSUSLAR

İslâm tarihinde hadis ilminde kullanılan eğitim-öğretim yöntemlerinin tamamının İslâm eğitim sisteminde kullanıldığı görölmektedir. Ancak diğer İslâmî ilim dallarında bazı eğitim-öğretim yöntemlerinin yoğun bir şekilde kullanılırken bazılarının ise kullanılması tavsiye edilmemektedir.

Hz. İbrahim'den Kur'ân-ı Kerîm'de "hanîf" adı verilen tek Allah inancının temsilcisi olarak bahsedilir.² Hz. İbrahim çeşitli vesilelerle, aklî izah yöntemlerini kullanarak Allah'ın varlığı ve birliğini çevresindeki insanlara ispatlamaya çalışmış, onlarla gerekiyorsa münâzaraya girişmiş, akılcı yöntemleri kullandığı için de hasmını mağlup etmiştir.³ Bu bilgiler doğrultusunda kelâm ilminde, münâzara yönteminin İslâm'dan önceki zamanlarda da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de bildirildiği gibi Hz. Davud ve Hz. Süleyman zamanında geçen bir mesele hakkında hüküm verme hadisesinde de Hz. Davud'un, oğlu Süleyman'ın (a.s.) görüşünü daha doğru bularak kendi görüşünü terk ettiği,⁴ böylece kadılık mesleğinde daha doğru bir görüş olduğunda kadının kendi düşüncesini terk etmesinin uygun olacağına işaret vardır.

Kehf Sûresi'nde Hızır (a.s.) ile Hz. Musa arasında geçen diyalog ise bir peygamber olmasına rağmen Hz. Musa'nın kendinden üstün olduğu bildirilen Hızır'ın (a.s.) emrine girmesi, her davranışını sorgusuz-sualsiz kabul etmesinin istenmesi,⁵ şeyhin davranışları görünürde yanlış olsa da gerçek sebebin bilinemeyeceği için su-i zanda bulunmamak gerektiği şeklinde tasavvuf anlayışının oluşmasına Kur'an ve peygamber temelli bir bakış açısı kazandırmıştır. Tasavvuf ilminde müridin bir şeyhe bağlandıktan sonra şeyhinin her sözünü kabul etmesi, onun dışında başka bir şeyhe gönlünün kaymaması için başka şeyhlerle görüşmemesi hadis öğretimindeki farklı râvilerden hadis alma uygulaması ile çelişmektedir.

Kelâm, fıkıh ve tasavvuf anlayışlarının Kur'an zeminine oturtulmasına, geçmiş peygamberlerin hayatlarında bu ilimlerin uygulanış tarzı için örnekler bulunmasına rağmen, hadis ilminin böyle bir temeli yoktur. Hadis ilmi İslâm ilim ve kültür geleneğinin oluşturduğu bir ilim dalıdır. İslâm'dan önceki ilâhî dinlerin kısa zamanda tahrif olmaları, meşhur âlimlerin hadis ilmindeki isnâd sistemini din ile eşdeğerde tutmaları İslâm'ın günümüze kadar bozulmadan gelebilmesinde en büyük payın hadis ilmine ait olduğunu doğrulamaktadır.

² el-Bakara 2/135.

³ el-En'âm 6/75-81; el-Bakara 2/258-260.

⁴ el-Enbiyâ 21/78.

⁵ el-Kehf 18/66-82.

İslâmî ilimlerde hoca ve talebeyi ifade etmek için kullanılan kavramlar, ilgili ilim dallarının eğitim-öğretim hedefleri ile uyum arz etmektedir. İslâmî ilimlerde kullanılan bu farklı terimler öğrencinin eğitim seviyesini veya öğretmenin eğitimin hangi kademesinde görev aldığını belirtirken, İslâm toplumlarında eğitim-öğretime verilen değeri de göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm öğretiminde kelimelerin doğru bir şekilde telaffuz edilebilmesi için hoca ile talebe karşılıklı iletişim hâlinde olmalıdır. Hz. Peygamber devrinden itibaren Kur'an öğretimi sema' ve kıraat yöntemleri kullanılmak sûretiyle olmuştur. Kur'an öğretiminde ezberleme ve yazma da öğretimi kolaylaştırıcı unsurlardandır. Hadis eğitim-öğretiminde rivâyeti râvi ile bizzat görüşüp almak daha tercihe şayan olsa da farklı yöntemler kullanılmıştır. Hadis öğrencisi hocasının yazdığı veya kendisiyle hiç görüşmediği bir muhaddisin hadis kitabını alıp rivâyet edebilir. Ancak Kur'an öğretiminde hoca ve talebenin yüz yüze bir eğitim-öğretim sürecinde bulunması gerekmektedir.

Kur'an ve hadis ilimleri diğer İslâmî ilimlere kaynak teşkil ettikleri için değiştirilemez hükümleri oluşturmaktadırlar. Bu ilimlerde ezberleyerek öğrenip anlama metodu yoğun bir şekilde kullanılırken fıkıh, kelâm, tasavvuf ilimlerinde ezberden ziyade anlama, uygulama ve içselleştirmeye daha çok önem verilmektedir.

Tasavvuf ilminde kullanılan hadislerin çoğunun meşhur hadis olması, tasavvuf âlimlerinin de isnâda önem vermeyip, hadislerin amelî yönüyle daha fazla ilgilenmeleri dinin bozulmadan günümüze kadar gelebilmesinde tasavvuf ilminin payının çok fazla olmadığını göstermektedir.

Hadis ilminde bir hadis âliminin bir hadisin mevzu olduğunu ispat etmesiyle, diğer âlimlerin de bu hadisin mevzu olduğunu söylemeleri zorunlu değildir. Bir muhaddisin hadisin doğru olması için aradığı şartlar farklı olabilir. Bu yönüyle de hadis ilminde doğrunun kişiden kişiye değişebileceği ve birden fazla doğrunun da olabileceği konusunda nazarî bilgiye diğer İslâmî ilimlerden daha fazla önem verildiği görülmektedir.⁶

Eğer günümüzde İslâmî ilimleri yeni bir bakış açısıyla yorumlamak gerekiyorsa, bu çalışmayı yapabilmek için hadis ilminin yöntemleri tekrar incelenmeli, hadis ilminin İslâm eğitim geleneğinin oluşumunda katkısı göz ardı edilmemelidir.

III. HADİS İLMİNİN DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNİN OLUŞUMUNA ETKİSİ

Hadis ilmi İslâm âleminde Kur'an bilgisi kadar dal budak sarmış, hakkında binlerce kitap yazılmış, yüz binlerce âlim ve mütehasıs yetişmiştir. Kur'an âyetleri ezberlendiği gibi hadislerin de ezberlenmesine önem verilmiştir. Ayrıca bu ilim sayesinde hadislerin sıhhat derecesi araştırılırken râvilerin sözlerinin geçerli olup olmadığını belirten tercümelemleri ve hayatları kaydedilmiş, bu bilgiler de İslâm dini, İslâm tarihi, İslâm hukuku ve toplumsal hayat ile ilgili pek çok hadis kayda geçirilmiştir.⁷

Hadis ilmi çeşitli konuları içine alır. Hadiste Hz. Peygamber'in ve sahabenin ibadet, muamelat ve ukûbât hakkında âyet ve hadislerden çıkardıkları hükümler, vaaz ve irşada dair olan sözleri yer almaktadır. Hadiste yer alan Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine'deki hayatı, hicreti, savaşları, halifelerin yaptıkları işler İslâm Tarihi araştırmacılarına tarih konusunda yol göstermektedir. İslâm'ın ilk dönemlerine ait tarihî bilgiler içeren Siyer ve Megâzî'ye dair eserlerde temel kaynak hadis ilmi olmuştur. Bu konuda yazılan eserlerin üslûbunun hadis üslûbuna benzemesi de İslâm Tarihi ilminin oluşumunda hadis ilminin verilerinin kullanıldığını göstermektedir.

Hadis öğreniminde Kur'an ile hadislerin karışmaması için "etrâf" adı verilen not alma sistemi uygulanmıştır. Kur'an âyetleri ile hadislerin karışmaması endişesiyle hadislerin yazılmasına izin verilmediği hicrî ilk asırlarda etrâf usûlü ile not almaya izin verilmişti. Hadisleri bulmak için müsteşriklerce yapılan concordance usulünün temelleri bu uygulamaya dayanmaktadır.⁸ Hadislerin kaynağını belirlemede yardımcı olan mu'cem (concordance) kitaplarının henüz olmadığı yıllarda etrâf kitapları bu alandaki boşluğu doldurmuştur.⁹ Ayrıca hadis tâliplerinin ilim yolculukları esnasında yazı malzemesinin azlığı ve sened zincirinde rivâyet sîgaları için bir takım semboller

⁷ Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, s. 141.

⁸ Aydın, *a.g.e.*, c. I, s. 460-461.

⁹ Kandemir, Yaşar, "Etrâf", *DİA*, XI, ss. 498-499.

kullanmaları da hadis öğreniminde kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Not alma usûlü ve bir takım semboller kullanarak ilim öğrenme, eğitim sisteminde de öğrenmeyi kolaylaştırıcı unsurlar olarak görülmektedir.

Temel İslâmî ilimlerin oluşmasında hadis ilmi ile hadis usûlü çerçevesinde gelişen hadis öğrenme yolları ve hadisleri kabul etmek için belirlenen kriterlerin rolü büyüktür. Rivâyet ve dirâyet olmak üzere iki ayrı kategoride gelişen hadis ilmi İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemleriyle birlikte oluşmasında etkili olmuştur.

Hadis ilminin rivâyetü'l-hadis ile ilgili bölümü Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîne nisbet edilen söz, fiil ve takrirlerden ibaret olduğu için temel İslâmî ilimlere malzeme sağlama bakımından önemli bilgiler içermektedir.

Kur'ân-ı Kerim hadis ilmi olmasaydı anlaşılamazdı. Kur'ân kıraati ve ayetlerin nüzûlü, nâsîh, mensuh gibi dalları olan tefsir ilmi hadis ilmi olmasaydı bilinemez ve sistemleşemezdi. Böylece kutsal kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'i anlama ve yorumlama konusunda ciddî problemler yaşanırdı.

Fıkıh ilminde temel kaynak Kur'an âyetleri ve hadis-i şeriflerdir. Fıkhî konularla ilgili âyetlerin yorumlanması, ibadetler ve muamelat ile ilgili öz olarak ortaya konan hükümlerin tafsilâtlandırılması, ibadetlerin yapılış şeklinin öğrenilmesinde Hz. Peygamber'in uygulamaları, sözleri, takrirleri ve bunların sonraki nesillere aktarılması hadis ilmi ile mümkün olmuştur. Fıkhî konularla ilgili hükümlerin yorumlanmasında hadislerin malzeme sağlama açısından hadisçiler eczacı, fakihler tabibe benzetilmiştir.¹⁰ Ayrıca fakih, hadis ehlinin ilminden faydalanmazsa olmazsa topal olarak kabul edilmiştir.¹¹

Kur'ân-ı Kerîm'in itikad ile ilgili ayetlerini tefsir eden kelâm ilminde Hz. Peygamber'in hadisleri temel ölçü olmuştur. İtikâdî meselelerin doğru olarak açıklanmasında Hz. Peygamber'in hadislerine ve misâllerine ihtiyaç vardır. Hadis usulü tevhid bilgisini kuşatır. Vaad, vaîd, sıfâtullah, cennet ve cehennem, meleklerin nitelikleri gibi konular hadis ilminin konuları içerisindedir. Kelâm ilmine katkı

¹⁰ Aydınlı, *a.g.e.*, c. I, s. 436.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, s. 70.

sağlayacak olan davet ve irşadın, hak-batıl, iman-küfür mücadelesinin en güzel örnekleri siyer kitaplarında yer almaktadır.¹²

Tasavvuf ilminin ise Hz. Peygamber'in ahlâkını hayata geçirmeyi hedeflediği için temel kaynağı hadis-i şeriflerdir.

İslâm Tarihi ilmi için de hadis ilmi temel bilgiler içermektedir. Hadiste peygamberler ve eski ümmetlere dair kıssalar, zahid ve evliyanın haberleri, fukahanın sözleri, arap ve acem krallarının hayatları, Rasullah'ın gazze ve seriyyeleri, hutbeleri, hükümleri, mucizeleri, eşleri, çocukları, soyu ve ashabi hakkında bilgi vardır.¹³

Sonuç itibariyle hadis ilminin özellikle rivâyetü'l-hadis ile ilgili bölümü kıraat, tefsir, fıkıh, kelam, tasavvuf, İslâm tarihi gibi diğer İslâmî ilimlerin oluşumunda kaynak temini açısından temel taşı konumundadır.

Hadis ilminin dirâyetü'l-hadis ile ilgili bölümünde ise rivâyet edilen hadisin ve hadis rivâyet eden kişinin güvenilir olarak kabul edilebilmesi için aranan bir takım özellikler belirlenmiştir. Hadis ravîsinin karakteri ve ilmî yeterliliği ile ilgili bu özellikler daha sonra İslâm eğitim sisteminde hoca ve talebede bulunması gereken vasıfların belirlenmesinde ölçü olmuştur. Râvinin küçük ve büyük günahlardan sakınmayan, samimi bir Müslüman olmaması hâlinde rivayet ettiği hadis kabul edilmemiştir. Aynı şekilde işittiği hadisi tam olarak muhafaza edemeyen, anlamadığı hadisi rivâyet etmeye kalkışan kişinin de rivâyeti kabul edilmemiştir. İslâm eğitim sisteminde de takva sahibi ve kendi alanında bilgi sahibi olan kimseden ilim öğrenilmesi tavsiye edilmiştir. İslâm eğitim kaynaklarında görülen hocanın ahlâkiyla ve ilmî yeterliliği ile ilgili hususlar hadis almada râvide aranan şartlarla benzerlik arz etmektedir.

Kur'an, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi ilim dallarında hoca ve rehber olarak kabul edilecek kişinin hem ahlâkî açıdan hem de karakter açısından olgun bir Müslüman olması gerekmektedir.

¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, s. 8.

¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, s. 8.

İlim öğrenme yoluna giren kişinin dikkat etmesi gereken hususlar hadis usûlüne dair yazılmış ilk dönem eserlerinde ayrıntılı olarak işlenmektedir. Hadis tâlibinde bulunması gereken özellikler daha sonraları İslâm eğitim sistemi ve İslâmî ilimlerde öğrencide bulunması gereken vasıfların oluşturulmasında etkili olmuştur. Bu konularla ilgili araştırma boyunca İslâm eğitimine dair yazılmış temel eserlerden faydalanılarak geniş bilgi verilmiştir.

İslâm âlimleri tarafından hadisin din olarak tarif edilmesi ve dinin kimden alındığına dikkat edilmesi gerektiği uyarısında bulunulması, İslâmî konularda araştırma yapan bir ilim adamını, hadis ilminde hoca ve talebe için belirlenen ölçütler olmasaydı ve bunlara uyulmasaydı İslâm dininin bidat ve hurafelerden arındırılmasının çok zor olacağı düşüncesine götürmektedir.

Hadis ilminin İslâm ilim geleneğine kazandırdığı bir başka yöntem de isnâd sistemidir. Hicrî ilk asırlarda İslâm âleminin genişlemesiyle birlikte İslâm toplumu içerisinde bulunan bazı gruplar veya şahıslar isteklerini meşrulaştırmak için siyasî, itikadî, ahlâkî ve maddî gayelerle hadis uydurma yoluna başvurmuşlardı. Bu durumu engellemek için hadis âlimleri “isnâd” adı verilen sistemi oluşturarak hadisin kaynağını sorma geleneğini başlatmışlar, senedi olmayan hadis metnine itibar etmemişler, hadis usûlü kaidelerini oluşturarak uydurma hadisleri tanıma yollarını gösteren kitaplar yazmışlar, böylece hadis usûlü ilminin hızla gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.¹⁴ İsnad usûlü ile râvi, rivâyet ettiği hadisin üzerindeki sorumluluğunu kısmen azaltmış, dinleyenlere de teminat vermiş oluyordu.¹⁵ İslâmî ilimlerin oluşumunda hadis ilminin ve isnâd sisteminin büyük rolü vardır. İsnad, diğer din mensuplarına değil de İslâm ümmetine bahşedilen bir nimet olarak görülmüştür.¹⁶ İslâmiyet’ten önceki ilâhî dinlerin sonraki nesillere güvenilir bir şekilde ve tahrif edilmeden aktarılamamış olmasının sebebi, önceki ümmetlerde Hz. Peygamber’in hadislerini aktarmada gösterdiği sahabe nesli titizliğinin olmayışıdır.

¹⁴ Aydınli, *a.g.e.*, c. I, s. 311–312.

¹⁵ Aydınli, *a.g.e.*, c. I, s. 428.

¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadis*, s. 16.

Hadis tenkidinde kullanılan ravîlerin cerh ve ta'dil edilmesinde faydalanılan tabakât kitapları da İslâm âlimlerini objektif açıdan tanıma konusunda tarih ilmine yardımcı olmaktadır.

Hz. Peygamber'in hadislerinin aktarılmasında güvenilir ravîden hadis alabilmek için hadis talipleri vatanını terk etmişler, takva açısından ve ilmî açıdan kusurlu kişiden bir hadis almaktansa sözüne itibar edilen, adalet ve zapt açısından güvenilir bir kişiden hadis almak için uzak memleketlere gitmeyi göze almışlardır. Farklı bölgelerdeki yetişmiş âlimlerin görüşlerinin bir araya toplanabilmesi ve İslâm toplumlarında kültür birliği oluşmasında rihle adı verilen bu hadis yolculuklarının etkisi büyüktür.

İslâm coğrafyası genişleyince sahabîler ilim öğretmek için farklı bölgelere gittiler. Buralarda kendi ekollerini oluşturdular. Medine'de Abdullah b. Ömer, Kûfe'de Abdullah b. Mes'ud, Mekke'de Abdullah b. Abbas, Mısır'da Abdullah b. 'Amr b. el-'As öncü olmuşlardır. Ancak bu sahabîler her anlarını Rasulullah ile birlikte geçiremedikleri için Rasulullah ile ilgili sadece gördükleri ve duydukları bilgileri aktarmışlar, fakat Hz. Peygamber'in hayatının diğer aşamaları konusunda bilgi verememişlerdir. Böylece Mekke, Medine, Kûfe, Mısır gibi ilim merkezlerinde farklı ilim anlayışları oluşarak İslâm toplumları geniş bir dinî kültür zenginliğine sahip olmuşlardır. Bu bölgelerdeki ilim hazinesinden pay alabilmek için de ilim tâlipleri rihle adı verilen yolculuklara çıkmışlar, böylece ilim vatanını birleştirmeye gayret etmişlerdir. Tabiîn ve tabiîn neslinden sonra gelenler de onların yollarını takip etmişlerdir. İslâm milletlerine ait ortak bir kültürün oluşmasında rihlenin etkisini göz ardı etmemek gerekmektedir.

Hadis ilminde ravîlerin adalet ve zapt ile ilgili durumlarını belirlemek için yazılmış, ravîlerin hayatlarını anlatan tabakât kitapları da İslâm tarihinin ilk dönemleriyle ilgili bilgilerin sonraki nesillere aktarılmasında etkili olmuştur. İslâm Tarihi adı altında bir ilim dalının doğması büyük ölçüde tabakât kitaplarında yazılan bilgiler sayesinde mümkün olmuştur.

Hadis ilminde bazı ravîler hakkında farklı bilgiler olması, bazı rivâyetler hakkında verilen hükümlerin (sahih veya hasen gibi) nazarî olması, bir hadis ile ilgili

hüküm vermede kararın ravî ve rivâyet ile ilgili bilgileri değerlendirdikten sonra okuyucuya bırakılması farklı düşünce ve görüşlere müsamaha göstermek açısından İslâm'da hoşgörü anlayışının oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Hadis ilminde 'tahammülü'l-hadis' adı verilen eğitim-öğretim yöntemleri İslâm eğitim geleneğinin ilk uygulamalarını göstermektedir. Hadis öğrenme yollarının en kuvvetlilerinden olarak kabul edilen 'sema', İslâm eğitim sisteminde ve günümüz eğitim-öğretim yöntemlerinde 'takrir' adı verilen hocanın dersi anlatıp talebenin dinlemesi şeklinde yapılan eğitim-öğretime karşılık gelmektedir. Hadis meclislerinde talebe hadisi sessizce dinler, gerekirse not alır, anlayamadığı yerleri sorarak öğrenirdi.

Hadis öğrenme yollarından bir diğeri olan 'kıraat' yönteminde ise talebe önceden elde ettiği hadisleri hocasına sunar, hocası kontrol edince kesinlik kazanır. Bu yöntem günümüz eğitim sisteminde öğrencinin bir konu üzerinde araştırma yaparak bilgi topladığı, bunları öğretmenine sunduğu, öğretmenin de eksik kalan yönleri tamamladığı 'aktif metod' olarak adlandırılan yönetime benzemektedir.

Hocanın yazdığı hadisleri bir öğrencisine göndermesi demek olan 'mükatebe' metodu da günümüz eğitim sisteminde kullanılan mektupla öğretim veya 'açık öğretim' denilen sisteme benzemektedir. İslâm tarihinde âlimler belli bir konu üzerinde yazdıkları 'risâle' adı verilen kitapçıklarını bir başkasına göndererek bu metodu kullanmışlardır.

Hadis öğretim yöntemlerinden olan önceden yazılmış bir hadis metnini bulmak anlamına gelen 'vicade', daha önceden kaleme alınmış eserlerin yazarıyla görüşmek mümkün olmadığı zamanlarda veya yazarının vefatından sonra okunması olarak eğitim yönteminde de kullanılmaktadır. İslâm eğitim sisteminde bu eserleri okumak, yazarıyla sohbet etmek gibi görülmüş, adâb kitaplarında kitaba hürmet konulu bahisler açılmıştır. İlim tâlibi kitaba hürmet etmek için kitabı abdestli olarak ele almalı, aynı anda başka bir işle meşgul olmamalıdır.

Hocanın ehil gördüğü talebesine hadis rivâyet etmek için izin vermesi anlamında kullanılan 'icâzet' yöntemi ise İslâm eğitim tarihinde ilim öğretme yetkisini kazanmış olan kişiye ilmî yeterliliğini göstermek için verilmiştir. Günümüzde ise belli

bir eğitim sürecinin sonunda katılımcılara verilen sertifika veya belirli bir eğitim kurumunu bitirenler için hazırlanan diploma, İslâm eğitim sistemindeki icâzetin yerini tutan belge görevini üstlenmektedir.

Hoca-talebe ilişkisi ve eğitim-öğretim yöntemleri bakımından İslâm tarihi boyunca hadis ilminin diğer İslâmî ilimlerin oluşumuna etkisinin incelendiği araştırma kapsamında, İslâmî ilimlerin kendilerine has eğitim-öğretim yöntemlerinin olduğunu, bu yöntemlerin oluşmasında diğer İslâmî ilimlerden farklı olarak hadis ilminin rolünün etkisi üzerinde durulmuştur.

Hadis ilminin diğer İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemlerinin oluşumuna etkisinin incelendiği bu çalışmada hadis ilminin diğer İslâmî ilimlerin oluşumunda temel rolü üstlendiği sonucuna varılmıştır. Hadis ilminde belirlenen kriterler İslâm'ın özellikle ilk dönemlerinde uygulanmamış olsaydı, İslâm ilim geleneğinin günümüze kadar aktarılması mümkün olamayacaktı. Bu sebeple ilim öğrencisine düşen görev, ilk dönem eğitim sistemini kavrayabilmek için bu dönemlerde yazılmış eserleri incelemektir.

Tüm bu konular birlikte değerlendirildiğinde hadis ilminin İslâm eğitim sisteminin ve diğer İslâmî ilimlerin, eğitim-öğretim yöntemleriyle birlikte oluşumunda temel rolü üstlendiğini göstermektedir.

SONUÇ

Kur'an ve hadis temelli bir ilim anlayışı ve eğitim sisteminin oluşmasında hadislerin ve hadis ilminin kullandığı yöntemlerin etkisini yadsımamak gerekir. Hadis ilminin rivâyetü'l-hadis bölümü tefsir, fıkıh, kelâm, tasavvuf ilmine kaynak sağlama açısından bu ilimlerin oluşmasında etken olmuştur.

İslâmî ilimler Kur'ân-ı Kerîm'in açıklanıp yorumlanmasına ihtiyaç duyduğu için Hz. Peygamber'in ve sahabenin sözleri önem arz etmektedir. Tefsir ilmi Kur'an'ı en iyi anlayan Hz. Peygamber'in yorumları, fıkıh ilmi ibadet ve muamelat konularında Hz. Peygamber'in uygulamaları, kelâm ilmi Kur'an'ın akâidle ilgili âyetlerinin yorumlanması, tasavvuf ilmi ise Hz. Peygamber'in ahlâkı ile ahlâklanmak konusunda hadis adı altında Hz. Peygamber, sahabe ve tabiînin sözlerinden faydalanmaktadır. İslâm'ın ilk dönemlerinde "ilim meclisleri" adı verilen meclislerde hadis dersleri düzenlenerek İslâmî ilimlerin temelleri atılmış, daha sonra İslâmî ilimler sistemleşerek her biri farklı bir ilim dalı hâline gelmiştir.

Hadis ilminin dirâyetü'l-hadis bölümünü içeren hadis usûlü ilmiyle ise İslâm eğitim sisteminin temelleri atılmıştır. Hadis ilminde râvi ve tâlipte aranan adâlet ve zapt şartları İslâm eğitiminde hoca ve talebede aranan hocanın ahlâkî özellikleri ve ilmî yeterliliği, talebenin ise ahlâklı ve öğrendiği ile amel eden bir insan olması gibi şartların belirlenmesinde öncü olmuştur. Diğer İslâmî ilimlerde de bir kişiden hoca olarak istifade edilebilmesi için bulunması gereken vasıflar incelenmiş, hocanın kendi alanında yetkin olmakla birlikte ahlâkî açıdan topluma örnek olacak özelliklere sahip olması, söylediklerini önce kendi uygulaması gerektiği vurgulanmıştır. Öğrencide ise ihlâs ve samimiyet aranmış, hocasına saygı göstermesi, gayretli ve azimli olması, gerektiğinde hiçbir fedakârlıktan kaçınmaması öğütlenmiştir.

Hadis ilminde kullanılan isnâd sistemi de kaynak sorma, kaynak gösterme, doğru bilgiyi doğru kişiden alma konusunda sağlam kurallar koymuştur.

İsnadda geçen râvilerin güvenilirlik durumlarını araştırmak amacıyla tabakât kitapları yazılmıştır. Bu eserler bir râvinin yaşadığı çevre, zaman dilimi, o dönemde gerçekleşen sosyal, kültürel ve siyasal olaylar gibi konulara değindiği için o döneme ait bilgi edinmede İslâm tarihi ilmine yardımcı olmuştur.

Hadis öğretiminde kullanılan tahammül ve edâ yolları ilim öğretiminde İslâm ilim ve kültür geleneğine has olan bazı yöntemlerin oluşmasında vesile olmuştur. Hadis ilminde hocadan bizzat işiterek ilim öğrenme, öğrendiği bilgileri hocasına aktarıp kontrol ettirme, ilmi yazarak kaydetme, önceden bulduğu bir metni bulup ilim öğrenmeye çalışma gibi ilim öğrenmede kullanılan yöntemler hadis ilminde etkin biçimde kullanılmıştır.

İslâmî ilimlerin öğretiminde kullanılan takrir, tedricîlik, münâzara, müzakere, soru-cevap gibi metodların hepsi hadis derslerinin verildiği meclislerde uygulanmıştır. Diğer İslâmî ilimlerde ise bu metodların bazıları kullanılırken bazılarının ise ilgili ilim dalının amaçları çerçevesinde kullanılması tasvib edilmemiştir.

İslâm dininin başlangıcından itibaren bid'at ve hurafelerden korunmuş tek din olması hadis âlimlerinin gayretleri ve hadis ilminde kullanılan yöntemler sayesinde gerçekleşmiştir.

Hadis ilmi ile diğer İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemlerinin mukayese edildiği bu çalışmada İslâm eğitim sistemi ve İslâmî ilimlerin eğitim-öğretim yöntemlerinin oluşmasında ve İslâm dininin bu güne kadar bozulmadan gelebilmesinde hadis ilmine dair eğitim-öğretim yöntemlerinin temel rolü üstlendiği sonucuna varılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aydınlı, Abdullah, *Sünenu'd- Dârimî*, Madve Ofset, İstanbul, 1994.
- el-'Aclûnî, İsmâ'il b. Muhammed, *Keşfu'l-ħafâ ve müzîlu'l-libâs*, I-II, Mısır, 1352.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Adâb-ı sedâd min 'ilmi'l-âdâb*, Dâru't-Tıbbâgatı'l-Âmira, 1294.
- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, çev., Ahmed Serdaroğlu, Ankara, 1976.
-, *Duħa'l- İslâm*, I-III, Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, Beyrut-Lübnan, 1935.
- Âşık, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivâyeti*, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir, 1981.
- Aydın, Ali, *İslâm İnançları ve Felsefesi (Tevhid ve Kelâm)*, 2. bs., İrfan Yayınevi, İstanbul, ts.
- Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1982.
- Aynî, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi*, sdl. Hüseyin Rahmi Yananlı, İstanbul Kitabevi, 1992.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 2. bs., İFAV, İstanbul, 2005.
- Başar, Hüseyin, *Sınıf Yönetimi*, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2001.
- Başaran, Selman-M. Ali Sönmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, U.Ü.B.E., 1993.
- Başaran, Selman, "Hadislerin Mana ve Lafız Olarak Rivayeti Meselesi", *U.Ü. İ.F.D.*, sy: 3, c: 3, yıl: 3, 1991, ss. 51-64.
-, "Hadislerde Mana Rivayetinin Sonuçları", *U.Ü. İ.F.D.*, sy: 3, c: 3, yıl: 3, 1991, ss. 65-76.
- Bayraktar, Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*, İstanbul, 1987.

- Bilmen, Ömer Nasuhi, “*Huķūķı İslāmiyye ve İşlāhātı Fıķhiyye*” *Kamusu*, I-VIII, İstanbul, 1952.
....., *Muvazzah İlm-i Kelām Dersleri*, İstanbul, 1339/1342.
- Bozkurt, Nebi, “Dârülhadis”, *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 527–529.
....., “Darulkurra”, *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 543–548.
- Buhārī, Ebū ‘Abdullāh Muħammed b. İsmā‘il, *Saħiħu’l-Buħārī*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslāmiyye, İstanbul, 1979.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslām Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Arasta Yay., Bursa, 2001.
- Cürcānī, ‘Ali b. Muħammed es-Seyyid eş-Şerīf, *Şerħu’l-mevāķıf*, I-III, İstanbul, 1311.
....., *Kitābu’t-ta’rīfāt*, Dāru’n-Nefāis, Beyrut, 2003.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Ana Hatlarıyla Hadis*, 3.bs., Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990.
....., *Hatib Bağdādī’ye Göre Hadis Öğrenimi*, 3. bs., Erkam Matbaası, İstanbul, 2005.
....., *Hadis Nasıl Okunur Okutulur*, Erkam Matbaası, İstanbul, 2003.
....., *Hadis Usūlü Şekil ve Örneklerle*, M.Ü.İ.F., İstanbul, 1990.
- Çelebi, Ahmed, *İslāmda Eğitim-Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur’an Okuma Esasları*, 2.bs., Aksa Yay., Bursa, 1997.
- Çubukçu, İ. Ağâh, “İbn Sina ve Eğitim Meselesi”, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, c.VIII, sy: 87.
- Dārimī, Ebū Muħammed ‘Abdullāh b. ‘Abdurrahmān, *Sünenu’d- Dārimī*, I-II, Mısır, 1950.
- Ebū Dāvūd, Süleymān b. Eş‘aş es-Sicistānī, *Sünen-i Ebī Dāvūd*, I-IV, Mısır, 1950.
- Ebu Zehrâ, Muhammed, *Ebu Hanife*, çev. Osman Keskioglu, 2.bs., Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
....., *İslām Hukuk Metodolojisi: Fıkıh Usulü*, çev. Abdülkadir Şener, A.Ü.İ.F., Ankara, 1973.
....., *İslām’da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, I-IV, trc., Abdülkadir Şener, Ankara, 1968.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, İstanbul, 1966.

- Ehvānī, Ahmed Fuād, *et-Terbiye fi'l-islām evi't-ta'līm fī re'yi'l-Kābisī*, Kahire, 1955.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 6.bs., M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul, 2001.
- Eren, Cüneyt, *Kur'an İlimleri ve Tefsir İstılahları*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum, 2001.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, I-IV, İstanbul, 1977.
- Erzurumlu, İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, İstanbul, 1310.
- Fārābī, Ebû Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed B.Tarhan, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, çev., Mehmet Aydın-Abdülkadir Şener-Rahmi Ayas, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1980.
- Ġazzālī, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Bidâyetü'l-hidâye fi'l-âdâb ve'l-aġlâk ve't-taşavvuf*, Mustafa Muhammed Matbaası, Mısır, ts.
 , *İhyâu 'ulûmi'd-Dîn*, I-V, Kahire, 1967.
 , *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr. İbrahim Agah Çubukçu-Hüseyin Atay, A.Ü. İ.F., Ankara, 1962.
 , *Kimyâ-yı sa'âdet*, çev. Fâruk Meyân, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1969.
 , *el-Mustasfâ İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, I-II, çev. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994.
- Gölcük, Şerafettin, Toprak Süleyman, *Kelam*, S.Ü.İ.F. Yay., Konya, 1988.
- Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002.
- Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih*, trc., Kemal Kuşçu, Bahar Yay., İstanbul, 1967.
 , *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1993.
- Hassan, Ahmed, *İslâm Hukukunun Doğuşu ve Tarihi Gelişimi*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hüseyin Esen, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Ĥaġib Bağdādī, Ebû Bekr Muhammed b. 'Ali, *el-Cāmi' li aġlāki'r-rāvi ve ādābi's-sāmi'*, I-II, thk. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1403/1983.
 , *Kitābu'l-Faġih ve'l-mütefaġġih*, Dimeşk, 1975.
 , *Kitābu'l-Kifāye fī 'ilmi'r-rivāye*, Kahire, 1972.
 , *er-Riġle fī talebi'l- ħadīs*, Beyrut, 1975.
 , *Şerefu aşġābi'l-ħadīs*, thk. Muhammed Said Hatiboğlu, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1972.

- Hatiboğlu, İbrahim, *Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Adâbı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.
- Heysemî, Hafız Nurettin Ali b. Ebû Bekir, *Mecme' u'z-zevâid ve menbe' u'l-fevâid*, I-X, Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabiyyi, Beyrut-Lübnan, 1962.
- Hizmetli, Sabri, "İmam-ı Azam Ebu Hanife Numan b. Sabit", *Din Öğretimi Dergisi*, 28 Haziran 1991.
- Ûucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-maĥcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1982.
- İbn 'Âbidin, Muĥammed Emin b. 'Ömer b. 'Abdül'azîz Dımaşķi, *Ĥâşiyetu reddi'l-muĥtâr*, I-VIII, Kahraman Yay., İstanbul, 1984.
- İbn Cemâ'a, İbrâhim b. Şâdullâh el-Kinânî, *el-Menhelü'r-reviyyu fî muĥtaşar 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, 2. bs., thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Darü'l-Fikr, Dımaşķ, 1986.
-, *Tezķiratu's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebi'l-'âlim ve'l-müte'allim*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Ĥaldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn 'Abdurrahmân b. Muĥammed b. Muĥammed, *Muĥaddime*, Dâru'ş-ş'ab, ts.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muĥammed b. Yezîd Ĥazvîni, *Sünen*, I-II, Mısır, 1372.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muĥammed b. Mükrim, *Lisânu'l-'arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbn Miskeveyh, Ebû 'Ali Aĥmed b. Muĥammed, *Tehzibu'l-aĥlâķ*, yay.y., Kahire, 1323.
- İbn Sahnûn, Ebû 'Abdullâh Muĥammed, *Âdâbu'l-mu'allimîn*, yay.y., Kahire, 1955.
- İbn Şalâĥ, Ebû 'Amr 'Oşmân b. 'Abdurrahmân, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1407/1986.
-, *'Ulûmu'l-ĥadîs*, Dımaşķ, 2002.
- Kâbisî, Ebu'l-Ĥasen 'Ali b. Muĥammed b. Ĥalef el-Ĥayrevânî, *er-Risâletu'l-mufaşşale li-aĥvâli'l-müte'allimîn ve aĥkâmi'l-mu'allimîn ve'l-müte'allimîn*, yay.y., Kahire, 1955.
- Ĥadı 'İyâz, Ebü'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ b. 'İyâz el-Yaĥsübî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti uşûli'r-rivâye ve taķyîdi's-semâ'*, thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr, Dâru't-turâs, Kahire, 1185.

-, *Kitābü 'ş-şifā' bi ta 'rîfi hukûkî 'l-Muştafâ*, I-II, Dâru'l-vefâ', Dimeşk, ts.
- Kandemir, Yaşar, "Etrâf", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, ss. 498–499.
-, "Hadis", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss.27–64.
- Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 2.bs., Dergah Yay., İstanbul, 1980.
- Karaçam, İsmâil, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, Nedve Yay., İstanbul, 1974.
-, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri*, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul, ts.
- Karaman, Hayrettin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, I-III, Ensar Neşriyat, İstanbul, ts.
-, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1975.
- Ûâşimî, Muhammed Cemâluddîn, *Ûavâ'idu't-tahdîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1987.
- Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Kayadibi, Fahri, "Hz. Muhammed'in Örnek Kişiliğinin İnsanlığa Yansıması", *İ.Ü. İ.F.D.*, sy. 6, İstanbul 2002.
- Kazıcı, Ziya, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983.
- Kelâbâzî, Doğuş Devrinde *Tasavvuf Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1979.
- Kılavuz, Neslihan, *Hadis Yazım Kuralları*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2002.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, A.Ü.İ.F., Ankara, 1981.
- Ûuşeyrî, İmâm Ebi'l-Ûâsım 'Abdi'l-Kerîm el-Ûuşeyrî, *er-Risâletü'l-Ûuşeyriyye*, I-II, thk. Abdülhalim Mahmûd, İbnü's-Şerif, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, Kahire, ts.
- Mâverdî, Ebu'l-Ûâsen 'Ali b. Muhammed b. Hâbîb el-Başrî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, yay.y., Beyrut, 1398.
- Muğâsibî, el-Hâriş, Ebî 'Abdi'llâh b. Esed, *Risâletü'l-Müsterşidîn*, Dâru's-Selâm, Kahire, 1421/2000.
- Münâvî, 'Abdurraûf, *Fezû'l-Ûadîr Şerhu Câmi 'u's-Şağîr*, I-VI, Beyrut, 1391.
- Müslim, Ebu'l-Ûuseyn el-Ûuşeyrî en-Nişâbûrî, *Şağîhu Müslim*, I-V, thk. Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, Beyrut, 1956.

- Naḥalāvī, ‘Abdurrahmān, *Uṣūlu’t-Terbiyeti’l-İslāmiyye*, yay.y., Dimaşk, 1399/1979.
- Nevevī, Ebū Zekeriyā Yahyā b. Şerīf, *Ādābu’l-‘ālim ve’l-müte‘allim ve’l-müftī ve’l-müsteftī ve faḍlu ṭālibi’l-‘ilmi*, Dāru İhsan, Tahran, ts.
 -----, *et-Ṭibyān fī ādābi ḥameleti’l-Ḳur’ān*, Beyrut, 1990.
- Okumuş, Ömer, “Cāmî, Abdurrahman”, *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 94–99.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, M.E.B., İstanbul, 1971.
- Rāmeḥürmüzī, Ḥasan b. ‘Abdurrahmān, *el-Muḥaddisu’l-fāşıl beyne’r-rāvī ve’l-vā‘i*, thk. Muhammed Accāc el-Hatīb, Beyrut, 1404/1984.
- Sahmerānī, Es‘ad, *Tasavvuf Menşei ve Istılahları*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Sancaklı, Saffet, *Sünnet-Kur’ān İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1989.
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, T.D.V., Ankara 2001.
- Selvi, Dilaver, *Kur’ān ve Tasavvuf Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şûle Yayınları, İstanbul, 1967.
- Sem‘ānī, Ebū Şa’d ‘Abdülkerim b. Muhammed b. Manşūr et-Temimī, *Edebü’l-ımlā ve’l-istımlā*, Beyrut, 1401/1990.
- Serrāc, et-Tūsī Ebū Naşr ‘Abdullah b. ‘Ali, *el-Luma’ fī tārīḫi’t-taşavvufi’l-İslāmī*, Dāru’l-Kütübī’l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- Subhi, Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. Yaşar Kandemir, Elif Matbaacılık, Ankara, 1971.
- Suhreverdi, Ebu Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed, *‘Avārifü’l-Me‘ārif*, çev. Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yayıncılık, İstanbul, ts.
- es-Suyūfī, Celāleddin Abdurrahman Ebî Bekr, *el-Cāmiu’s-sagīr*, I-II, 4. bs., Mustafa el-Bābī el-Halebī, Kahire, 1954.
- Taftāzānī, Mes‘ūd b. ‘Ömer, Sa’duddin, *Şerḫu’l-‘akā’id*, Dersaadet Matbaası, İstanbul, 1326.
- Taşköprizāde, Aḥmed b. Muştāfā, *Mevdū‘ātu’l-‘ulūm*, I-II, trc. Kemāleddin Mehmed Efendi, İkdām Matbaası, İstanbul, 1313.
 -----, *Risāle-i Taşköprī*, Arifbey Matbaası, İstanbul, 1313.
- Ṭībī, Ḥüseyn, *el-Ḥulāşa fī usūli’l-ḥadīs*, ‘Ālimu’l-kütüb, Beyrut, 1405/1985.

- Teḥānevī, Muḥammed ‘Ali b. ‘Ali b. Muḥammed, *Keşşāfu ıṣṭlāḥāti’l-fünūn*, I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1418/1998.
- Tekindağ, Şerafettin, “Medrese Dönemi”, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 1973.
- Tirmizî, Muḥammed b. ‘İsâ, *Sünen-i Tirmizî*, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 2.bs., Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebi, 1975.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*, M.Ü. İ.F.V.Y., İstanbul, 2004.
-, *Kelâm İlmi Giriş*, 5. bs., Damla Yayınevi, İstanbul, 1996.
-, “Kelâm İlminin Diğer İslâmî İlimlerle Münasebeti”, İlahiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyonu Toplantısı-II, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul, 1998, ss. 5-13.
- Toprak, Süleyman, “Akaid ve Kelâm Derslerinin Öğretimi”, *Din Öğretimi Dergisi*, sy. 16, Eylül, 1988, ss. 65–67.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 2. bs., Turan Neşriyat, İstanbul, 1969.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul, 1991.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, 2.bs., T.T.K., Ankara, 1984.
- Yardım, Ali, *Hadis*, I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1984.
- Yücel, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, M.Ü. İ.F.V., İstanbul, 1996.
- Yüksel, Ali Osman, “Kıra‘at-ı Aşere”, *Din Öğretimi Dergisi*, sy: 24, Eylül 1990, ss. 29–42.
- ez-Zernüci, Burhanuddin, *Ta‘lîmu’l-müte‘allim*, İstanbul, 1323.
- Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usûlü*, çev. Ruhi Özcan, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1982.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : 21.03.1981 BURSA

Öğr.Gördüğü Kurumlar : **Başlama Yılı** **Bitirme Yılı** **Kurum Adı**

Lise : 1993 1999 İmam Hatip Lisesi

Lisans : 1999 2003 Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans : 2003 2007 Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora :

Medeni Durum : Bekâr

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi: İngilizce, Arapça

Çalıştığı Kurum (lar) : **Başlama ve Ayrılma Tarihleri** **Çalışılan Kurumun Adı**

1. 08.03.2004 Samanlı Latif Dörtçelik İlköğretim Okulu

...

Yurtdışı Görevleri :

Kullandığı Burslar :

Aldığı Ödüller :

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar :

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:

Yayımlanan Çalışmalar :

Diğer :

Tarih-İmza
Kerime ŞEREF